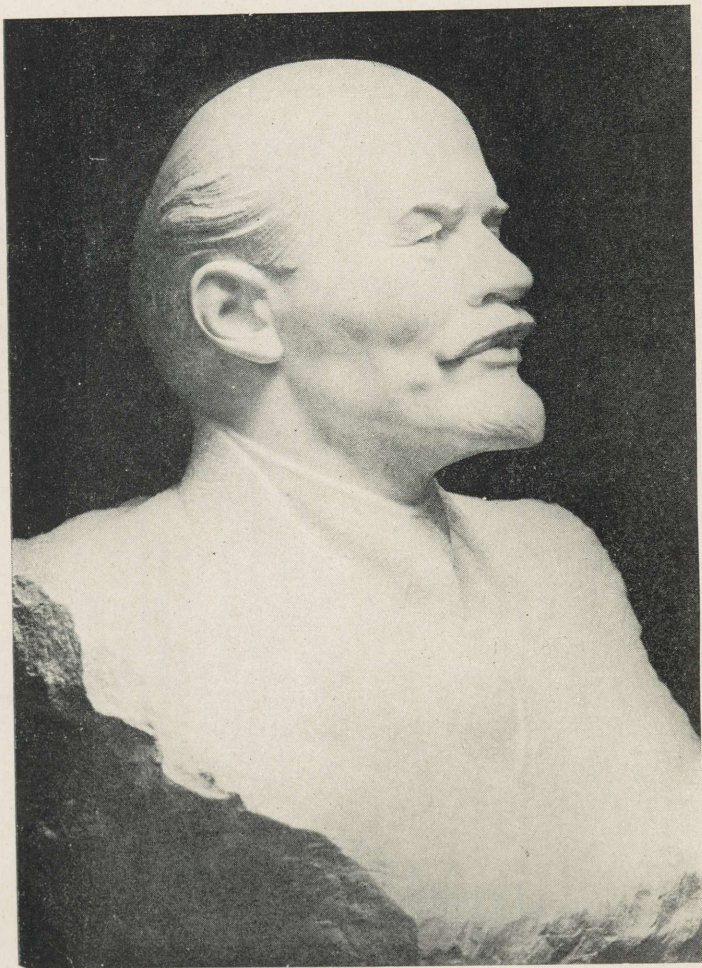

*Siin
Tartu...*

51352

Siin Tartu...

J. Hirv

V. I. Lenin.

Marmor. 1950.

Siin Tartu...

2
KOGUTEOS

03010

*Eesti Riiklik Kirjastus
Tallinn 1961*

KOOSTANUD M. TEDER
ÜMBRISPABERI JA KAANE KUJUNDANUD V. TOOTS

ГОВОРИТ ТАРТУ...

Альманах

Составил М. Тедер

На эстонском языке

Оформление В. Тоотса

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

•

Toimetaja T. Huik

Tehniline toimetaja E. Lumet

Korrektorid M. Järvekülg ja L. Kukk

Ladumisele antud 20. IX 1960. Trükkimisele antud
17. XII 1960. Paber 70×90, 1/16. Trükipoognaid 13,75+9 lisa.
Formaadile 60×90 kohaldatud trükipoognaid 16,74. Arvu-
tuspoognaid 15,79. Trükiary 3000. MB-09610. Tellimise
nr. 8797. Hans Heidemanni nimeline trükikoda. Tartu,
Ülikooli 17/19. I

Hind 95 kop.

Kakskümmend aastat on möödunud nendest ajaloolistest päevadest, mil lal eesti töötav rahvas ütles oma peremehesõna. Kakskümmend aastat tagasi tulid ka Tartu töötajad tänavatele revolutsiooniliste võitluslippudega, õilsate loosungitega. Meenuvad akadeemik H. Habermani sõnad, mis ta noil päevil lausus Tartu töötajate mittingul: «Eesti intelligentsil on kohustuseks leida oma rahvas ja abistada ning juhtida teda uue elu rajamisel, mitte aga kohoikujutte levitada.»

Eesti töötav rahvas asus sotsialistlikule ülesehitustööle.

Siis aga puhkes Suur Isamaasõda. Eesti NSV langes ajutiseks hitlerlaste ikke alla. Langes ka Tartu ja ...

«Jäi maha süda sinna ja üks kodu
ning läbi akna viimne käeviip,
Siis roomas peale pilvi raske sõda,
kuid ida pool ei kustund hele triip»

(J. Semper.)

1944. aastal vabastasid Nõukogude armee väeosad Eesti NSV territooriumi saksa anastajatest.

«Teie tulete oma idee selguse, tahte julguse ja võitlustes proovitud energiaga. Me püüame sellega liituda. Ja ühine on meie viha mineviku ning armastus tuleviku vastu,» ütles sel sügisel Fr. Tuglas.

... 25. august 1944. Nõukogude väed on vabastanud Tartu. Kirjanik A. Kaal, kes jõudis Tartusse 26. augustil, kirjeldab seda järgmiselt: «Tartu hakkab varsti paistma — suitsupilvena. Onnetunne seguneb õudusega, linn põleb ... Sõidame edasi. Juba paistavad majad. Ja jälle on rinnas rõõmsam. Ega ta veel maha ole põlenud, see kallis Tartu! Ja ta ei põlegi mahal!

... Meie ees seisab haavaarmides ja tulekahjulõõmas linn, vana Tartu, nii tuttavate, vahepeal pisut võõramaks muutunud tänavatega, teistsugune ja siiski seesama, millest lahkusime kolme aasta eest.»

Rängalt sai kannatada linn okupantide käe läbi. Nõukogude inimeste visa tööga aga tõusis Tartu peatselt tuhande ja varemest.

Tartut tavatsetakse nimetada õppiva noorsoo linnaks. Tänapäeval on

Tartu ka arenenud tööstusega linn. Sünsete teadlaste saavutused on leidnud tunnustust väljaspool meie vabariigi piire.

Viljakat tööd on teinud Tartu loomingulised liidud. Lähtudes Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXI kongressi otsustest, kus suurt tähelepanu osutatakse ideoloogilise töö küsimustele, nõukogude inimeste kommunistlikele kasvatamisele, on meie linna kirjanikud, kunstnikud, heliloojad, kõik kirjanduse ja kunsti alal töötajad andnud omapoolse panuse selleks, et edasi viia eesti rahva sotsialistlikku kultuuri, kaasa aidata töötajate kasvatamisele kommunismi vaimus, õhutada neid üha uuele edule patriootlikus töös Nõukogude kodumaa hüvauguks.

Vaatleme näiteks ülikoolilinna kirjanduselu. Esimestel sõjajärgsetel aastatel leidis Tartus vaid üksikuid aktiivselt tegutsevaid autoreid, tänapäeval aga on kohaliku Kirjanduse Maja ümber koondunud arvukas hulk staažikaid ja algajaid literaate. Paul Haavaoksa, Lehte Hainsalu, Erni Hiire, Aira Kaalu, Kaljo Kanguri, Lidia Kompuse, Felix Kotta, Tõnis Lehtmetsa, Leo Metsari, Ellinor Rängeli, Miloi Sepingu, Aleksander Siivase jt. looming; Karl Abeni ja Betti Alveri tõlkijatöö, rea kirjandusteadlaste ja -kriitikute uurimused ning sõnavõttud on meie vabariigi kirjandushuvilistele üldiselt tuntud. Aasta-aastalt kasvab Tartu kirjanikepere loominguline aktiivsus ja meisterlikkus, tema read täienevad üha uute andekate jõududega. Oluliselt on selleks kaasa aidanud traditsiooniline kohalik novellivõistlus, mis toimub igal aastal Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva auks, samuti kaks osavõturohket luulevõistlust. Tähelepandavaks sündmuseks Tartu kirjanduselus kujunes 1960. a. kevadel toimunud kirjandusteoreetiline konverents teemal «Kirjandus ja kaasaeg». Kirjandusliku järelokasvõ ergutamiseks aitavad kaasa kirjanduslikud almanahhid, mida on välja andnud II, VIII ja I keskkool. Oma osa on ülikoolilinna kirjanduselu hoogustamises täita olnud ka ajalehe «Edasi» iganädalastel kirjanduse ja kunsti lehekülgedel, kus on käsitletud paljusid aktuaalseid kirjanduse- ja kunstiprobleeme ning mis on olnud esimeseks tribüüniks mõnelegi praegu juba tuntud kirjanikuks kujunenud autorile.

Nüüsamasugust edasiminekut näeme ka teistel kunstialadel. Tartus töötab arvukas hulk graafikuid, maalijaid, kujureid ja tarbekunstnikke, kelle loomingust annab ülevaate iga-aastane Tartu kunstinäitus. Samuti on ülikoolilinna kunstnike paljud teosed äratanud tähelepanu vabariiklikel näitustel, on toimunud mitmeid personaalnäitusi. Üldistavalt võib öelda, et Tartu kunstnike töödes ilmnevad pingelised ja viljakad loomingulised otsingud, et üha värvikamalt ja kujukamalt peegeldub neis rahva elu, meie rõõmus nõukogulik tänapäev. Tingimata tuleb märkida Tartu Riikliku Kunstimuseumi väga aktiivset ja mitmekülgset tegevust kunstipropaganda alal.

Tartu heliloojate pere on küll väikesearvuline, (Eesti NSV Heliloojate Liidu liikmed J. Bleive, R. Ritsing, muusikateadlane U. Kolk), kuid on and-

nud siiski mõndagi meie heliloomingu varasalve. Rõõmustab rea noorte andekate jõudude esilekerkimine sellelgi alal (I. Kahro, V. Viru). Hea traditsiooni kohaselt tutvustatakse kohalike autorite uudisloomingut regulaarselt vastavate kontsertide kaudu. Järjest elavamaks ja mitmekesisemaks kujuneb ülikoolilinna muusikaelu, kusjuures külalisesinejate kõrval etendavad siin olulist osa kohalikud interpreetid. Väärib märkimist regulaarne sümfooniakontsertide korraldamine «Vanemuise» teatri orkestri poolt, samuti paljude kooride intensiivne tegevus. Näiteks said Tartu muusikategelased vabariikidevaheliste üliõpilaslaulupidude korraldamise kauni traditsiooni algatajaks.

Rõõmustavaid kordaminekuid on ülikoolilinna teatrirahval. Eks kõnele sellest näiteks «Vanemuise» külaskäiguetendused Moskvas, Tallinnas ja Kiievis, kus omapärase kombinaat-teatri sisukas kunst leidis tunnustavat hindamist. «Vanemuise» teatril on silmapaistvaid teeneid eesti dramaturgia-klassika marksistlikul ümberhindamisel ja taaslavastamisel, samuti väärib tähelepanu süstemaatiline ja tulemusrikas töö uute algupärandite lavalettoomise alal.

Rida tarvilikke üritusi on läbi viidud ka Eesti NSV Arhitektide Liidu ja Eesti NSV Ajakirjanike Liidu kohalikus osakonnas.

Nüüsiis võib veendunult kinnitada, et nõukogude korra tingimustes areneb jõudsalt, noorusliku hooga ka vana ülikoolilinna kirjandus- ja kunstielu. Selle saavutustest ja tänapäevasest tasemest taotlebki läbilõiget anda käesolev kogumik, mille koostamisest võtsid aktiivselt osa sm-d J. Feldbach, E. Hiir, E. Kampus, U. Kolk, K. Nagel, H. Peep, V. Tiik ja O. Utt.

Kuid samal ajal on selge, et kirjanduse- ja kunstrahval on veel palju lahendamata ülesandeid ja tegemata töid, et meie suur aeg kohustab kirjanikke, kunstnikke, heliloojaid ja teatritöötajaid väsimatult tihendama sidemeid rahva eluga, üha kirglikumalt ja eredamalt kujutama seda oma loomingus. Innustagu Kommunistliku Partei ja nõukogude rahva pidev tähelepanu ning hoolitsus neid väsimatult, tõelise loomingulise põlemisega teenime seda kõrget eesmärki, mille seab meie ette kommunismi laiahaardelise ülesehitamise suur ajastul!

Käesolev kogumik on pühendatud Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kahekümnendale aastapäevale.

K O O S T A J A

TARTU KIRJANDUSLIKUST ELUST

1.

Kogu Eesti kirjanduse arengulugu on seotud Tartuga ja võiks öelda, et selle linnaga on olnud ühenduses peaaegu kõik eesti kirjanikud: kes on viibinud siin oma õppeaastail, kes elanud siin lühemat või pikemat aega või kes on sageli külastanud siinseid kirjanduslikke uurimisasutusi. Kuni Suure Isamaasõjani oli Tartu ka eesti kirjandusliku elu organisatsiooniliseks keskuseks. 1940. a. suveni asusid siin Eesti Kirjanike Liit ja ajakirja «Looming» toimetus. Nõukogude korra taaskoostamisest 1940. a. kuni Isamaasõja alguseni asus Tartus Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu peaorganisatsioon — ENKL Organiseerimistoimkond. Kirjanikest elasid siin Sööt, Haava, Tuglas, Luts, Alle, Kärner, Semper, Vallak, Sütiste (kuni 1936. aastani), Hiir, Urgart, Viiding, A. Jakobson, Sirge, Alver, Hint, Merilaas, Sang jt.

Sõja algul aktiivsemad kirjanikud evakueerusid Nõukogude tagalasse, et kogu energiaga jätkata võitlust fašistide vastu. Hitlerlik okupatsioon viis varjusurma kirjandusliku elu kohapeal.

Eesti NSV vabastamise järel 1944. a. teisel poolel koondus enamik kirjanikke Tallinna, olles seal peale kirjandusliku loomingu seotud ühiskondlike ja ametialaste ülesannetega. Tallinna viidi ka Eesti Nõukogude Kirjanike Liit ja selle häälekandja ajakiri «Looming». Tartus loodi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakond.

Osakonna loomisel kuulus sellesse kümnekond Tartus elavat Kirjanike Liidu liiget, kellest aga üle poole kas haiguse või vanaduse tõttu ei saanud pidevalt osa võtta kirjanduslikust elust. Seda suurem vastutus langes 4—5 aktiivsele liikmele kollektiivi tugevdamisel ja kasvatamisel.

Esimestel aastatel piirduti osakonna tegevuses peamiselt kirjandusteoreetiliste küsimuste käsitlemisega ja sotsialistliku realismi meetodi tundmaõppimisega ning selle laialdasema propageerimisega. Moodustati aktiiv kirjandushuvilistest ja marksistlikult teadlikest seltsimeestest teistelt tööaladelt. Juba 1947. a. loodi osakonna juurde noorte autorite sektioon, mis 1949. a. organiseeriti Noorte Autorite Koondiseks. Üha enam saadi asuda kirjandusliku organisatsiooni põhiülesande juurde — tööle valminud ja valmivate käsikirjadega.

Peab märkima, et Noorte Autorite Koondis on Tartus suure kordamineku ja pidevusega arendanud oma tegevust. Hinnatava vastutustunde ja innuga on tegutsenud Noorte Autorite Koondise juhatuse esimehed H. Niit, K. Kääri, J. Toomla ja viimati H. Kään, juhatuse liikmed V. Raidaru, V. Verev jt. Algusest peale valitseb osakonna ja Noorte Autorite Koondise vahel tihe koostöö — enamik üritusi viiakse läbi ühiselt. Ideoloogiliste ja kirjandusteoreetiliste küsimuste käsitlemiseks toimuvad loengud, ettekanded osakonna majas, Õpetaja tn. 12, mis on muutunud Tartu kirjandusliku elu keskuseks ja mida tuntakse Kirjanduse Majana. Osavõtt Kirjanduse Majas toimuvaist koosolekuist ning üritustest on küllalt elav.

Ei oleks aga õige jätta mainimata, et Kirjanduse Maja tegevuse väljarendamisel tuli osakonnal esialgu küllaltki võitlust pidada mõningate igandlike vaadete kandjaiga. Tartu kirjandusliku kollektiivi jõudne kasv on õigustanud Kirjanduse Maja vajalikkuse. Selle kollektiivi kujunemisest ja ideoloogilisest karastumisest on alati suunavalt ja aktiivselt osa võtnud J. Feldbach, A. Kaal, K. Taev.

Kui esimese sõjajärgse kümne aasta jooksul suurenes Kirjanike Liidu Tartu osakond noorte arvel ainult ühe uue liikme (V. Villandi) näol, siis hiljem on juurdekasv olnud hoopis jõudsam. Uute liikmetena tulid juurde: E. Niit (1954), J. Peegel (1956), L. Kompus (1956), M. Pukits (1956), V. Altkoa (1957), K. Aben (1957), L. Hainsalu (1958), P. Haavaoks (1958), E. Rängel (1958), A. Vinkel (1958), H. Siimisker (1959), H. Peep (1959), L. Metsar (1960) ja K. Kangur (1960). Kollektiivist on töökoha muutuse tõttu Tallinna siirdunud V. Villandi ja E. Niit. Surma läbi on kollektiiv kaotanud K. E. Söödi (1. IX 1950), O. Lutsu (23. III 1953), A. Haava (13. III 1957), J. Kärneri (3. IV 1958) ja P. Vallaku (17. III 1959). Seega kuulub Eesti NSV Kirjanike Liidu Tartu osakonda praegu 19 liiget. Noorte Autorite Koondises on peale selle veel 27 liiget.

2.

Osakonna liikmeist on sõjajärgseil aastail peamiselt kutseliste kirjanikena töötanud Aira Kaal ja Felix Kotta. Esimeselt on ilmunud neli luuletuskogu («Ma ei anna relva käest», «Võiduraket», «Vaba kodumaa», «Meretuuled»), pikem jutustus «Sajandite vangla», romaan «Tee-lahkmel», küsimuste tõstatamise poolest väga aktuaalne näidend «Tõe-le lähedal» ning reisikirjeldus «Muljeid ja mõtteid India-sõidult». Mainitud reisiraamat on A. Kaalu loomingus ideelis-kunstiliselt teostuselt tähelepandavamaks tööks. Kaal on perioodikas avaldanud rohkesti artikleid, kus ta on paljastanud esteetlust ning kaitsnud marksistlikke seisukohti kirjanduses. F. Kottalt on ilmunud viis luuletuskogu («Ründ», «Kindlal

sammul», «Vares, vaga linnuke», «Näojooned», «Päikesepaiste»), rida laste- ja noorsooraamatuid ning kriitilisi artikleid. Erni Hiirelt on ilmunud kaks luuletuskogu («Võidule», «Uutele võitudele!») ja ulatuslik luuletuste valimik («Külva ning loo!»). L. Kompus on esinenud pikema jutustusega «Daša Netšajeva» ning näidendiga «Eksamid». Viimane võitis «Vanemuise» lavastuse kaudu laialdase poolehoiu. Lugejate tähelepanu on pälvinud ka E. Rängeli romaan «Kullimaja Marta». Oma esikogudega debüteerinud noortest luuletajatest esines kõige kindlaimmelisemalt Paul Haavaoks koguga «Peipsi rannalt». 1960. a. ilmus temalt uus luuletuskogu «Rändajad maanteel» ja rikkalik värsivihik koolinoortele «Rannapoisid». Huvitavad on Lehte Hainsalu esikogu «Sõnajala õis» ja sellele järgnenud «Peeglikillud». Ka K. Kangur on jõudnud välja anda kaks luuletuskogu — «Mööda jalgteid» ja «Üksainus, rukkipea». Käesoleva aasta algul astus oma «Esimeste värssidega» avalikkuse ette Tõnis Lehtmets. Luule tõlkijana on viimasel ajal töötanud B. Alver, kellel on praegu käsil Puškini «Jevgeni Onegini» tõlkimine.

Proosa alal on nooremaist autoreist kõige produktiivsemalt esinenud A. Siivas, kellelt on ilmunud noorsooraamat «Kapteni suur võitlus», novellikogu «Valguse varjud», palju lühijutte ja olukirjeldusi perioodikas. Suurt huvi on äratanud Leo Metsari esikteos, romaan «Unistused ei sure», mis sai 1959. a. romaanivõistlusel II auhinna. Teise trükini on jõudnud V. Raidaru noorsooraamat «Poisid tänavalt». Raidarult on lühiproosat ilmunud perioodikas, ühtlasi on ta katsetanud draama alal. K. Tambergilt ilmus novellikogu «Igavene tuli», mis käsitleb noorte elu uudismaal. Oma esimeste edusammudeni proosa alal jõudsid Tartu Noorte Autorite Koondisse kuuludes ka E. Maasik ja V. Rajasaar, kes nüüd on siirdunud Tallinna tööle.

3.

Arvestades kirjandusliku kollektiivi järjekindlat tugevnemist ja jätkuvat huvitõusu kirjandusteoreetiliste küsimuste vastu, moodustati 1958. a. aprillikuus Eesti NSV Kirjanike Liidu Tartu osakonna juurde kriitika-sektsioon, kuhu osakonna ja koondise liikmeist ning väljastpoolt kuulub 25 kriitikut ja kirjandusteadlast. Järgneval aastal, samuti aprillikuus, asutati tõlkesektsioon, kuhu kuulub kümme mees tõlkijat. Mõlemad sektsioonid on arendanud vilgast tegevust.

Eriti tähtis koht on Tartul kui ülikoolilinnal meie nõukogude kirjandusteaduse ja -teooria arendamise ning vastava kaadri ettevalmistamise suhtes. Sel alal on pikemat aega tegutsenud kirjandusteadlased ja kriitikud K. Taev, J. Feldbach, V. Altoa, hiljem on neile lisandunud nooremaist J. Peegel, A. Vinkel, H. Siimisker ja H. Peep. Hiljuti ilmus V. Altoalt ulatuslik monograafia A. Kitzbergi kohta ning H. Peebult

lühimonograafia Joh. Vares-Barbarusest. Lähemal ajal võib loota osakonnale juurdekasvu noorte kriitikute ja kirjandusteadlaste arvel, kellest on silma paistnud O. Utt, J. Toomla, K. Kääri jt. Kirjandusliku loomingu elavnemisele Tartus on suurt ja hinnatavat abi osutanud aja-leht «Edasi» toimetus, avaldades ajalehes juba mitme aasta kestel pea-aegu iga nädal kirjandusele ja kunstile pühendatud lehekülje. Viljastavat mõju on avaldanud osakonna ja ajalehe «Edasi» poolt kolmel viimasel aastal korraldatud novellivõistlus, mis EKP Tartu Linnakomitee kaasabil on muudetud traditsiooniliseks, iga-aastaseks. Novellivõistluse kaudu on esile tõusnud noored autorid L. Kerge, N. Pino jt.

1960. a. korraldati ka luulevõistlus sooviga, et see aitaks kaasa eriti kaasaja kajastamisele luules. Ka käesolev koguteos peaks muutuma perioodiliseks.

Tartu kirjanduslik kollektiiv on eelnevail aastail oma elu- ja loomisjõudu tõendanud, vabariigi uude algavasse aastakümnesse astudes tuleb otsustavalt omaks võtta Tartu parteiorganisatsiooni viimasel konverentsil püstitatud nõue, et kollektiivi edasine looming oleks rikas silmapaistvaist kaasaegseist teoseist.

V A A T A T E R A S E L T I N I M E S T
E N D A K O R V A L

(Tartu kirjandusvõistlusel 1959. a.
I preemiaga autasustatud jutustus)

Meie — filoloogide esimene kursus — olime juba teist nädalat šeffidena Ranna kolhoosis. See oli kümmekond päeva tagasi, kui kolme uhiuue valge ja vaigust lõhnava pingireaga veoauto meid alma mater ukse ees peale võttis ja oma järjekorda ootavate mahajääjate hurraahüüete saatel Riia maantee poole minema vuras.

Esimene stipp ja äsjaostetud värvimüts teevad noorest inimesest üliõpilase. Kuid mitte ainult seda. Need kaks asja teevad tähtsaks, teevad uhkeks ja teevad ütlemata targaks. Nii oli ka meiega. Olime hirmus targad ja püüdsime seda igal võimalikul juhul välja näidata. Tarvitasime hästi ohtrasti võõrsõnu. Meie hulgas oli palju nimekaid «suurusi». Väike kräsupäine Tiiu unistas näitlejakarjäärast. Filoloogiasse sattus ta juhuslikult.

«Esiolgu olen. Eks retsensioone lavastustele või ka siin kirjutada.»

Tiiul oli seljataga pikk praktika keskkooli näiteringi juhina. Tal oli huvitavaid tutvusi teatriinimestega. Kursusekaaslased pidid tingimata teadma, et Tiiu ise on näinud, kuivõrd tere on Irina Kask väljaspool lava.

«Issand, kui hästi ta laulab. Ja kui lõbus ta on seltskonnas. Lihtsalt võrratu!»

Rein, kes kavatses spetsialiseeruda žurnalistika alale, rääkis juba esimesel õhtul, et tal on kodus kaks sada kaks rahakaarti toimetustest. Viimase keskkooliaasta oli ta aina artikleid kirjutanud. Igale poole. Kõik toimetajad olid talle tuttavad ja kõik nad käisid talle hirmsasti peale, et ta kirjutaks. Rein oli üks nendest, kes kohe pärast abituuriumieksameid vilunud suitsumehena esineda võis. Tüdrukute toas põrandale korraldatud magamisasemel lesides pahvis ta «Severit» ja seletas:

«Kõiki tellimusi muidugi täita ei jõudnud. Mõnele ütlesin lihtsalt ära. Aga üht-teist siiski sai tehtud.»

Poediks kutsuti pikakasvulist Heinot. See oli vaikne ja tõsine noormees. Ta oli meist paar aastat vanem ja kirjutas luuletusi. Sellepärast pidasime tema vaikumist paljutähendavaks elukutsemärgiks.

Lembit, väike prillidega poiss, sai juba esimestel päevadel endale kirjandusteadlase hüüdnime. Tal oli haruldane võime alalõpmata rääkida ja vaielda kirjandusküsimuste üle. Lembit oligi see, kes ka kõnelustes

kolhoosnikutega raputas kui rahet selliseid sõnu, nagu romantism, realism, sürrealism, idealism, kubism, naturalism jne. jne.

Kuid nende tähtsate tegelaste kõrval oli ka teistsuguseid. Oli kursusevanem Maie — range ja häbemata printsiipaalne tüdruk. Keskkoolist tuli ta kuldmedaliga. Kolhoosnikud kiitsid algusest peale tema töökust, kursus aga suhtus temasse ettevaatusega. Maie tõmmus näos vilkus naeratus harva. Kuid see haruharva naeratus oli ilus — nii arvasid tüdrukud.

Oli heledapäine Liina. Temalgi oli ilus naeratus. Aga eriti ilusad leiti olevat ta silmad. Need olid tõesti kummalised silmad, sest nad muutsid oma värvi: kord näisid nad hallid, kord sinised, kord rohelised, kord mustad, kord ahistavalt nukrad, kord sädemeid pilduvalt säravad.

«Sul on niisugused silmad, nagu oleksid sa alati armunud. Keegi ei paneks sulle pahaks, kui sa oleksid,» ütles Liinale Toivo.

«Ma olengi.»

Liina naeratas ja ta silmad lõid tõesti nõnda särama, et Toivol oli valus tüdrukule otsa vaadata. Vist sellest tuligi, et Toivo oli Liina kolmas armastus kahe nädala jooksul. Sest tõepoolest oli tõi — ja seda teadsid kõik —, et Liinal on haruldane võime kiiresti armuda ja veel kiiremini unustada. Toivo ununes tal paari päeva pärast, just siis, kui kolhoosi traktorist Elmar Liina põllul sülle võttis ja õlekoorma otsa tõstis.

Toivo oli ilus brunett poiss. Tal olid peaaegu süsimustad juuksed ja tumepruunid läikiv-sügavad silmad. «Tulised,» ütles nende kohta Tiiu. Peale selle oli Toivol hea lauluhääl, bassi kalduv bariton, kõlav ja madal. «Salapärane ja lummas,» ütles jällegi Tiiu selle hääle kohta. Neid Tiiu omapäraseid repliike Toivo aadressil panid tüdrukud algusest peale tähele ja tegid neist oma järeldused. Nende kahe pärast juhtus meil ka esimene kokkupõrge brigadir Mihkliga.

*

Mihkel Kadakaga tegime tutvust esimesel päeval. Juhatuse õues autolt maha roninud, jäime ootama, mis edasi saab.

«Külm vastuvõtt. Ei lilli ega orkestrit,» poetas keegi. Lillede ja orkestri asemel ilmus meie ette vasakut jalga lonkav vanamees. Just nimelt vanamees, sest ta ebamäärase jumega näos jooksid sügavad vaod risti üle otsmiku. Samasugused lõikusid nina juurest suunurkadesse. Mehe kaelal oli mingi inetu sinakas arm. Ta võttis taskust märkmiku ja korraks külma ja — nagu meile näis — tigatedat pilku meist üle libistades küsis:

«Palju teid on?»

«Kakskümmend seitse. Aga miks see teid huvitab?» vastas Tiiu enda arust vaimukalt.

Mees kirjutas üles.

«Mitu poissi?»

«Kaksteist.»

Märkinud üles ka selle, liipas minema.

«Mis tüüp see oli?» imestas keegi. Aga juba tuli kolhoosi esimees Arved Lepp ja me saime, nagu me hiljem omavahel arutasime, inimlikuma kohtlemise osaliseks. Kuid rääkinud kõik vajaliku, hõikas esimees äkki: «Mihkel!», ja kontoriuksest lonkas välja seesama ebasõbralik vanamees. «Sa, Mihkel,» pöördus esimees tema poole, «võta auto ja vii šefid enda juurde rahvamajja. Las seavad end seal sisse.» Ja uuesti meie poole pöördudes lisas: «See on teie brigadir Mihkel Kadakas.»

Nagu käsu peale vaatasime kõik Mihkli suunas, kes kõrval seistes rahulikult suitsu imes. Ta oli suur mees, kondine ja kõhn, pikliku näo ning võimsa ninaga. Hallid silmad vaatasid kurjalt. Meie meelest oli ta inetu ja ebasümpaatne. Hämmelduses ja pahaselt upitasime endid autosse. Brigadir! See!!!

Veel suurem aga oli meie imestus, kui selgus, et Mihkelgi elas samas rahvamajas, saali kõrval asuvas toapugerikus. See tõsiasi polnud meeldiv.

«Niisuke vana vimmm võib meie tringel-trangeleid segama hakata,» avastas Toivo ja kõiki masendas see mõte. Mingil vaikival kokkuleppel idanes ja sündis meis protestivaim veel olematu vastuseisu puhuks.

«Ah, kamandagu põllul, kui tahab. See ta amet. Siin aga elame nii, nagu ise tahame,» deklareeris Tiiu ja me olime temaga päri. Hüüdnimi «Vimm» aga jäigi Mihklile külge.

Olime põllul teist päeva, kui Tiiu rehepeksumasina juurest hobusega tulevale Toivole sõidu pealt vankrisse hüppas. Toivo tõmbas ohjadest, hobune lisas kiirust ja mõlemad uljalt püsti seisjad kukkusid vankripõhja põlvili. Tiiu kiljatas. Toivo aga tõmbas tüdruku oma vaba käe haardesse ja laulis:

«Suudle mind! Suudle mind, kallim,
sest kardan, et juba homme sind enam ei näe.»

Ja siis juhtuski, et viljarõugu tagant astus äkki esile Vimm. Nähes ebatavalist pilti päise päeva ajal, jäi ta korraks seisma, astus siis hoogsalt vankri juurde ja, haarates mahalibisenud ohjad, käratas kõlatult ja maruvihaselt:

«Tööle, päevavargad!»

See oli liig. Toivo hüppas vankrist, sõjakas, kõigeiks valmis.

«Kuidas?»

Kuid Mihkel ei vaadanud enam tema poole, vaid astus oma lonkaval kõnnakul kiiresti edasi.

«Vahi, kus nāru. Pillub aga sõnu,» urises Toivo ja lisas enda rahunemiseks: «Lõi vist kartma. Ära läks.»

*

Sellel õhtul lärmasime ja laulsime rahvamajas palju kõvemini kui muidu. Mihkli kiuste. Las kuuleb, et me teda ei karda. Meie päevatöö on tehtud, kolhoosnikute meelest olime tublid küllalt. Kuid Mihklit ei paistnud meie protestivaim põrmugi huvitavat. Ta ei tulnud kordagi oma toast välja, rääkimata vahelesegamisest või keelamisest. Kella kaheteistkümne paiku olime lõpuks ise oma joodeldamisest tüdinud. Väsinutena tulime saali, mis sedapuhku oli tüdrukute magamistoaks, ja vajusime seinaäärde maha. Enamik poistest lõi suitsud ette. Laest alla rippuva petrooleumilambi poolhäämaras valguses arenes üks neid sügavamõttelisi ja huvitavaid vestlusi, nagu neid esineb noorte inimeste vahel, kui nad on enam-vähem ühe-ealised, kui neid on palju koos ja kui nad üksteist veel kuigi hästi ei tunne. Meie olime just niisugused. Rääkisime elumõttest.

«Ma arvan, inimene elab selleks, et võimalikult palju teada saada,» arutas Lembit.

«Aga kui ta saab kõik teada? Mis siis?» huvitus Tiiu.

«Noh, seda ei juhtu. Niisugust punkti ei saavuta keegi. Õnneks!» seletas Lembit elutargalt.

«Aga minuga juhtub,» jonnis Tiiu.

«Ah jäta, lollikene! Sinuga ei juhtu seda ilmaski,» sekkus vaidlusse Toivo. «Aga üldse, mina arvan, et elumõtet tuleb võtta lihtsamalt. Mitte nii teaduslikult, nagu sina, kirjandusteadlane.»

«Missugune siis see sinu lihtne võtmine on?»

«Noh, vaat nii: elul on mõtet seni, kuni sa ei tea, mis on elumõte. Nii kui selle kätte saad, sure maha.»

«Ära targuta! Mis sina, Maie, arvad? Sa nagu kursuse pea.»

«Marx ütles: elumõte on võitlus,» vastas Maie.

«Muidugi. Aga mis sina, Maie Lukk, sellesse uut lisad?»

«Sellesse ei ole uut vaja. Siin on kõik alati uus,» väitis Maie tõsiselt. «Maiel on õigus,» haaras Lembit jutusoone uuesti enda kätte. «Mida suuremat võiks veel olla elu sisuks kui võitlus.»

«Tõsi. Aga miks sul, literatuurik, seda enne pähe ei tulnud, kui Maie ütles?» küsis äkki «poet» kavalalt.

«Selge. Maie on võitlejahing ehk maakeeli öeldes riiukukk,» hõikas uuesti Toivo. «Aga kes sina, kaunitar, oled?» pöördus ta enda lähedal istuva Liina poole.

«Mina? Ma tahaksin hullusti reisida. Kõike näha.» Ja kohe muutusid Liina hallid silmad sinakaks.

«Ahah. Tähendab mustlasehing. Aga nagu kiuste oled loodud valgepäiseks. Nii et püsi aga paigall!»

«Olgu mis on, aga elus peab olema midagi suurt, peab olema mingi siht, mille poole püüda...» ütles Rein.

«... ja mille saavutamisel elumõte kaob. Kas nii?» küsis keegi.

«Ei, mitte nii. Siis tuleb püstitada uus eesmärk.»

A. Johani

*Tööliste demonstratsioon Tartus
21. juunil 1940. a.*

1940.

«Ehk siht. Tähendab, sihte peab olema mitte üks, vaid palju. Õigus kah, metsaski on neid palju,» tükkis jälle Toivo oma teravmeelsusega esile.

«Aga mõnel pole neid ühtegi,» ütles äkki Maie väga tõsiselt.

«Jah. On selliseidki. Ja nende elu on tühi. Selge mõttetus. Olesklemine,» tähendas keegi.

«Ja kõige kurvem, et niisugused inimesed on oma olukorraga rahul. Elavad eluaeg ühe koha peal: ei näe midagi, ei kuule midagi, ei tea midagi, ei taha midagi,» arutas Liina.

«Jah, näiteks Vimm,» lasus keegi.

«Aga võib-olla on Vimmelgi oma elumõte? Või oli vähemalt?» huvitus äkki Liina.

«Nojah, temal muidugi. Oma päevad ja aastad siin kolkas kõssitanud. Tea, kas on Tallinnaski käinud, Moskvast rääkimata. Nüüd näeb ka kord teistsuguseid inimesi, siis ennast täis pealegi. Tige,» rääkis keegi tüdrukutest pahaselt.

«Ei tea, kust ta selle armi võis saada?»

«Küllap kakles kuskil. Kolhoosnikud rääkisid, et varem armastanud viina võtta.»

«Perekonda tal pole...» sõnas Maie mõtlikult.

«Muidugi pole. Ei tea, kus tal see olla saab. Kas sina oleksid niisugusele köögatsile naiseks läinud? Mina küll mitte. Ta oleks mu vaesemaks peksnud,» raevutses Tiiu.

«Järeltulevad põlved oleksid talle selle eest tänulikud olnud. Aga Maie ei lähegi mehele. Tal on kokkulepe Rootsi kuningaga, ootab selle poega, Põhjamaal on tõsised mehed.» See oli jälle Toivo, kes ei saanud oma vaimukust vaka all hoida.

*

Järgmisel päeval sattusime ühe kolhoosinaisega lobisedes rääkima ka Mihklist.

«Kes ta on?» pärisime.

Kuid jutukas naine ei teadnud temast peaaegu midagi. Olevat aastat viis tagasi kuskilt tulnud. Pole siitkandist. Keegi temast palju muud ei tea, kui et on üksik, umbes 45-aastane, elab väga omaette. Töö juures on hakkaja, aga väga sünge. Parteilane. See oligi kõik, mis teada saime. Üks uudis siiski: Vimm pole siit pärit. Tähendab, on siiski reisinud oma elus. Noh, nii umbes mõnikümmend kilomeetrit, mitte rohkem, otsustasime endamisi. Aga et ta on nii noor, see pani meid imestama. Arvasime, et ajab 60 ligi.

Töö juures vihastas ja koguni solvas meid Mihkli viis meile tööd

kätte juhatada. Ta ei teinud mingit vahet meie ja kolhoosnikute vahel. Ta lihtsalt andis käsu, nagu poleks talle põrmugi korda läinud, et need siin on ikka inimesed, kellel mõne aasta pärast on kõrgem haridus käes. Selle, meie meelest äärmiselt tähtsa tõsiasja näis Mihkel hoopis unustanud olevat.

Vist oli see Toivo, kes esimesena tuli mõttele, et võiksime siin kolhoosis maha pidada ühe põhjalikuma olengu. Et oleks nii süüa kui ka juua. Põhjus leiti kergesti. Varsti pidid tulema Tiiu ja Reinu sünnipäevad. Miks mitte neid siin, «looduse rüpes ja piiramatus vabaduses» ette ära pidada. Rakendanud oma äkitselt esilekerkinud ammendamatu organiseerimisvõime, muretses Toivo kohale päris paraja annuse joodavat ehk kangemat kraami, nagu ta ise ütles. Söögipoolise saime tavalises korras kolhoosist ja neljapäeva õhtul võis pidu lahti minna.

Ja läkski. Sünnipäevalapsed istusid aukohal. Jõime nende terviseks, laulsime ja jõime jõudumööda jälle.

Alles vastu hommikut leidsime, et reede on tööpäev ja peaks ka veidi magama, enne kui Vimm tuleb tööle saatma. Maie, kes selle ettepanekuga esile astus, kuulutati mõistlikuks tüdrukuks. Kuid kohe kerkis Maie kõrvale veiniklaasi käes hoidev Toivo ja alustas:

«Sõbrad! Seltsimehed! Kaasvõitlejad! Homme on reede. Teate? Jah, teate. Mina tean ka. Reede on tööpäev. Teate? Jah, teate. Mina tean ka. Aga...» ja Toivo pruunid silmad muutusid põnevaks, «me ei ole siia ilma tulnud ainult magama ja tööd tegema. Õigus? Elama tulime. Elame siis! Tõstan klaasi selle nimel, et homme tööle ei lähe. Mitte keegi. Las Vimm üksinda läheb. Proositi!»

Ettepanek oli ahvatlev ja leidis kohe pooldajaid. Maiel ei õnnestunud ennast maksma panna. Argumente oli veenvaid.

«Kolhoosnikud teavad, et meil on pidu. Oleme väsinud, tahame puhata. Selge.»

«Nad ei saa meid sundida.»

«Lõppude lõpuks üksainus päev.»

Kõige tugevamaks õigustuseks aga oli: las Vimm vihastab. «Ongi liiga suur ja tähtis. Nina püsti.»

«Las näeb, et meiega ei saa kärkides ümber käia.»

*

Keegi ei kuulnud, kui Vimm hommikul koputas. Alles ukse lahtitõmbamise kolksatus äratas Maie ja Liina.

«Pange riidesse. Varsti on auto järel,» ütles Vimm ja läks kohe välja, poiste poolele. Unesegane Maie haaraski treeningute järele. Kuid Liina peatas teda.

«Oled unustanud?» rääkis ta sosinal. «Täna ei lähe ju.»

Tõsi, nüüd meenus see ka Maiele.

Poiste toas olid mõned kobina peale ärganud. Toivo kui kõige tarmukam astus Mihklile ukse peale vastu ja võttis kohe juhtimise enda kätte.

«Poleks maksnud tulla. Me otsustasime, et me täna tööle ei lähe.»

Üllatunult vaatas Mihkel enda ees seisvat salkus peaga unist poissi, kelle juustes ja riietel rippusid mõned õlekõrred.

«Miks?»

«Noh, vihmapüha või nii... Uhe sõnaga — oleme väsinud.»

«Aga täna ei saja ju.»

«Mis sest. Oletame, et sajab. Palun!» Toivo sirutas Mihkli poole suuremeelse ja elumeheliku žestiga oma portsigari, kuigi nägi, et Mihklil on juba pabeross süüdatud. Mihkel raputas pead ja vaatas nüüd Toivot selise pilguga, et viimasel hakkas külm. Siis pöördus Mihkel ümber ja astus sõnagi lausumata välja.

«Läheb esimehele kaebama. Aga olgu mis on, võit on meie,» kuulutas Toivo, suutmata ometi vabaneda ebamugavustundest, mille tekitasid Mihkli sõnatu pilk ja veider äraminek.

Ootasime, et iga hetk pörutab meie juurde sisse vihane esimees või tuleb Mihkel tagasi. Pidasime plaani, kuidas neid vastu võtta, mida ütelda. Igal juhul mitte järele anda — niisugune oli meie üksmeelne otsus.

«Minna tööle või mitte minna, see polegi lõppude lõpuks tähtis. Tähtis on põhimõte. Kui otsustasime nii, siis peame sellest ka kinni,» oli Toivo resoluutne.

Aeg venis. Ootasime. Iga minut pidi midagi juhtuma, iga minut pidi keegi tulema ja me oleksime saanud oma iseloomu näidata. Aeg venis... Aga kedagi ei tulnud. See tegi rahutuks. Hakkas igav.

«Küllap tullakse pärast lõunat,» otsustasime ja, sellest mõttest rahunenud, hakkasime endile tegevust otsima.

Mihkli toa kõrval oli pisike esik. Ühe ukse kaudu pääses siit hoovi, teise kaudu saali ja kolmanda kaudu Mihkli tuppa. Hommikuti ja õhtuti käisime me siit läbi kaevule pesema. Selles esikus oli suur vanaaegne tumepruun kapp. Teadsime, et selles on raamatud ja arvatavasti Mihkli omad. Viimast ei tahtnud küll paljud uskuda. Kord oli Heino Mihklilt juhtunud küsima, kas tal ei leidu midagi lugemiseks.

«Seal kapis on. Valige ise,» oli Mihkel vastanud. «Poet» oligi see, kes aeg-ajalt siit mõne raamatu võttis. Teistel ei olnud nende jaoks aega. Nüüd aga ei olnud meil midagi teha ja kõigile meenus see suur kapp, arvatavasti Mihkli oma. Raamatuid oli siin päris palju, kõik riiulid kahelt realt täis.

«Ei tea, kust ta need saanud on? Ja milleks? Ise ta neid vaevalt loeb,» arutasime omavahel.

See oli kirjandusteadlane, kes kuskilt tagumiselt riiulilt tõmbas välja mingi haruldase gooti kirjas väljaande, mis kandis daatumit 1868. Raamat oli paks, massiivsete kaante ja koltunud paberiga, arvatavasti polnud teda kaua aega keegi puutunud. Päris kogemata avastasime selle vana raamatu vahele pistetud õhukese ärarebitud esikaanega klade. Tahtsime selle juba ära panna, kui äkki keegi meist juhtus pilgu heitma lilla tindiga tihedalt täiskirjutatud esimesele leheküljele. Selgus, et tegemist on päevikuga. Kohe haaras kõiki uudishimu. Kelle oma? Kuidas sattus ta siia, vana Vimma kappi? Ja peaasi, mis seal on kirjutatud?

«See on lühike. Loeme ära. Valjusti.»

«Loeme.»

Päevik oli katkeline, kirjutatud nähtavasti eri aegadel ja hiljem üksikud lehed kokku õmmeldud. Suur osa oli nähtavasti kaduma läinud. Ja me lugesime ta ära... Üsikumud lõigud sellest sööbisid mällu alati-seks.

...Lõpuks ometi olen üliõpilane. Lõpuks ometi! Kuid peale selle õpin elukunsti ehk kombinatoorikat, nagu ütleb mu sõber Kalju. Nagu poleks ma seda kunsti veel küllalt õppinud oma 23 aasta jooksul. Eile andsin Kaljule aru ja ta tunnistas, et elab siiski mõnes suhtes uhkemalt kui mina. Tal on ema. Mul pole kedagi. On ainult toaubrik keldrikorrusel, on järeleaitamistunnid, on prii lobi haigla köögis neil päevil, kui käin seal sanitarite abistamas. Aga ma õpin. Kuulete, inimesed, ma õpin! Kuue aasta pärast peab minust arst saama. Kuus aastat veel Usun, et kui mul kunagi on poeg, siis temal ei tule õppida nii nagu minul. Tal ei tule pakkuda ennast vabrikusse erilisi prügibasseine puhastama. Ma usun, et sina, kes sünnid Pätsu-riigis täna, et sina ei pea kahekümne aasta pärast puhastama söögiraha eest väljakäiku hoovil, kui samas majas elab su tuttav tütarlaps, et samade sentidega talle õhtul kinopilet osta. Aga mina teen seda. Olen valmis kõigeks, et lõpetada kursus, et minna üle teisele, et saada diplom, et olla inimene. Olen džässis mängijaks, käin puid lõhkumas, sütt laadimas, olen fotograaf ja ajakirjanik. Aga ma õpin.

Külm on, aga elan. Käin nüüd öösiti jaamas kartuleid laadimas. Rääkisin Kaljule: «Kujutad sa ette, sul seisab jaamas kuskil kaheksakümmend puuda kartuleid, kiirrong sõidab sisse. Sa tead, et peatub kolm minutit. Arvestad — kui vedur jääb siia, siis neljas vagun seisab siin. Vagunisaatjaga on kokku räägitud. Ta hoiab ukse teisalt lahti. Sa laod kotivirna tee äärde hunnikusse. Rong huilgab sisse... Neljas vagun jääb viiskümmend meetrit tahapoole! Ja sa hakkad jooksmas kottidega. Abi ei ole. Kahekesi. Sulle paistab: vot-vot süda hüppab välja, aga vedur vilis-

tab ja sul on veel kotte maas, loobid sõidult peale ja keha väriseb.» Kalju kuulab mind tõsiselt ja lõpuks ütles: «Täna õhtul tulen kaasa.» Ja tuli. Kõik oli veelgi hullem, kui talle rääkisin. Aga temagi on kõigea harjunud...

Eile abiellusime Hildaga. Tüdruk nagu tema peaks väärima paremat saatust kui mina. Aga mis teha, saatuse eest ei pääse. Kui hea see vahel on, et ei pääse! Meil on 9 ruutmeetrit pinda, meil on minu järeleaitamistunnid ja tema õmblusvabriku teenistus. Ja me leiame, et meil on kõike küllalt, sest me ise oleme olemas. Ja meie elu on ees. Tean kindlalt, et on ees.

Nii. Ring on peal. Olen Eesti vabariigi vanglas. Punaste sõnadega raamatu pärast. Üliõpilasel ei tohi asja olla raamatuga, milles on punased sõnad... Siin on huvitavaid tüüpe. Ja milliseid jutte, milliseid elulugusid kuuleb! On siin üks aastailt kolmekümnene mees. Juba seitsmendat aastat istub. Tähendab, hakkas peale umbes minuvanusest. «Saaks veel elama hakata,» ohkas ta eile. «Kõik teeks teisiti. Algusest peale elaksin teistmoodi. Kohe abielluksin, kindel. Naisele oleksin hea. Meil oleks oma nurgake ja lehm oleks ja pisike tütar, selline nõpsninakesega, lokiline. Ta jooksk piima, kruus sedasi kahe käekese vahel: kluk-kluk-kluk. Oleks, kelle eest hoolitseda. Ei oleks muresid, ei vaeva, ei oleks trelle ega traate. Kas ongi sellist elu?»

«On,» ütlesin ma talle. Aga tema vaatas mind uskmatult ja vastas: «Sina, sõber, oled siin alles kaks nädalat, mina aga seitse aastat. Selles on vahe. Sina usud homsesse. Aga kas sa oled teinud kõik, et homme tuleks? Mina, vaat, ei ole teinud ja see piinab mind. Pea meeles, sõber, olen kuskilt lugenud: kõik, mis võimalik, tee täna, sest võib-olla ei saabu kunagi homme. Selles on palju tõtt, eriti meie jaoks...»

Palju vett on aasta jooksul merre voolanud. Olen saanud rikkamaks. Mul on poeg. Ja ma olen jälle vaba. Kallilt kättevõidetud vabadus. Palju sõpru jäi põgenemiskatsel maha. Jäid igaveseks... Kalju vabanes vanglast, kuid paistab, et ainult selleks, et surra. Nüüd on ta haiglas mingi hävitava tõvega. Tore seltsimees, parim, keda üldse võib ette kujutada. Kuid ma usun tema tervenemist niisama, nagu usub ta ise...

... Ajad on ärevad. Kuidas oleks vaja inimesi! Aga eile suri Kalju. Käisin vaatamas ta ema. Nutab kogu aeg. Ma ei nuta, aga tunnen tühjust ja külmust. Mis teha? Kui kaua peab inimene elama oma sünnimaal tundega, nagu poleks tal elamiseks õigust? Kuidas tahaks õppida! Aga sellest, paistab, on alatiseks kriips läbi tõmmatud.

Elu on hindamatult tore. Nüüd on see täitunud. Pole enam Pätsu-riiki. Sügisel alustan õppimist. Minu kaks poega kasvavad üles vabal maal!!!

Jälle kriips läbi. Homme tõmban sineli selga ja lähen. Hilda ja pojad ei pea mind kaua ootama. Mul on tarvis ruttu tagasi tulla, sest mu noorus algab uuesti ja paremini. Peab algama.

August 1944. Homme, homme, homme! Ma pole kolm aastat saanud Hildalt ühtegi kirja. Homme aga jõuame minu kodulinna. Nüüd juba kindlasti. Homme pean nägema oma naist ja lapsi. Veri ei ole valatud asjata. Täna on minu 30. sünnipäev, aga — noorus alles algab. Kurskist Berliinini on pikk tee, kuid see tee saab lõpuni käidud. Meie viime Nõukogude lipu Berliini. Juba õige varsti.

Nii. Olen kodus. Olen seal, mis kunagi oli minu ja Hilda kodu. Ma ei tea, miks ei tulnud mul iialgi pähe mõtet, et siin, selles toas, võiks kunagi kõndida ja askeldada võõras naine. Mulle ja sulle, Hilda, võõras inimene. Ja nüüd on ta siin. Aga sind ei ole. Ja lapsi ei ole. Kus te olete? Ma ei usu ilmaski, et keegi teist võiks olla surnud. Kõik kolm peate mul alles olema. Kui mitte homme, siis ülehommene leiame teid üles. Aga kui siiski... Ei, ei, ei. Olen kaotanud liiga palju sõpru. Nii palju ei tohi ühelt inimeselt võtta...

...Ja siiski on minult võetud. Käisin täna oma naise hauas. See on külas, kus elasid Hilda vanemad. Tema, minu Hilda, lasti maha pool aastat pärast minu äraminekut. Tarvitses kellelgi näpuga näidata: vaadake, see on kommunisti naine, ja külmalt, nagu hulkuva koera peale kihutati kuul inimese pihta, kes alles hakkas elama, inimese pihta, kes minu jaoks oli parim maailmas. Teda ei ole. Ja iialgi ei saa teda enam olema...

Ammu sain teada, et mu lapsed viidi kuskile ja nad surid teel. Võib-olla taheti neid viia Saksamaale. Liiga palju on minult võetud... Olen praegu Saksamaa pinnal. Võib-olla surid mu poisid kuskil siin. Aga võib-olla ei jõudnudki nad siia. Võib-olla lämbusid nad nutust juba varem... Nad olid liiga väikesed... Nemand ei astu iialgi Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Mitte iialgi. Millegipärast näib see mõte mulle kõige õudusmana...

Nii lähedal on praegu võit ja kodu. Kuidas tahaks, et mindki oleks ootamas naine, väike poeg või tütar, kes hoiaks kahe käekesega piimakruusi ja jooks kluk-kluk-kluk. Üks on selge: ma ei taha enam kunagi näha tuba, kus meiega koos elas kord meie suur õnn. Ei selles tänavas ega selles linnaski saaks ma elada...

Kui südames on valu, siis tee tööd. Kisu puid juurtega maast üles ja valu annab järele. Nii tuleb teha sõduril, kui ta ajab sineli seljast ja kui teda keegi kuskil ei oota. Mitte meelt heita!

*

«... Aga mina ei talu inimesi, kes lasevad endile liiga teha ega hakka vastu.» Maie selge hääl oli muutunud päris kõlatuks, lugedes ette need viimased sõnad tundmatu sõduri päevikust... Vaikisime... Meie silme ees oli kellegi kauge, võib-olla juba hukkunud inimese kannatusterohe ja suur elu. Vaikisime kaua...

«Jah,» ütles lõpuks Toivo tõsidusega, mida keegi poleks temalt oodanud, «nii maksab elada.»

«Huvitav, mis temast lõpuks sai,» sõandas ka Tiiu suu paotada. «Võib-olla langes sõja lõpul. Seal ühes kohas oli raskest haavatasaamisest. Kuidas muidu see päevik võis siia saada. Ikka ainult langenud sõdurite asjad satuvad võõraste kätte.»

«Jah, väga võimalik... See on tõeline tundmatu sõdur, nimetu ja suur kangelane. Mida kõike ta saavutas, kuigi kaotas nii palju,» arutas üks tüdrukutest.

Rääkisime veel kaua. Lõpuks otsustasime Mihklilt küsida, kas tema juhuslikult ei tea, kuidas need märkmed siia sattusid ja kelle omad need on.

«Vaevalt usutav, et ta teab. Aga ega küsija suu peale lööda. Isegi Vimm ei tee seda loodetavasti.»

Alles nüüd märkasime, et kell hakkas neli saama, aga keegi polnud meile järele tulnud. Meenus kõik hommikune. Ja äkki hakkas võimatult ebamugav. Me ei rääkinud sellest, aga vist kõik mõtlesid üht ja sama mõtet... Häbi oli.

Olime jälle koondunud tüdrukute tuppale. Istusime igaüks oma nurgas. Vaikisime. Mõtlesime.

«Milliseid inimesi on ikkagi maailmas, ja meie hakkasime nagu tited jonnima, endale mahamagamiseks tööpäeva tingima. Mis meil ometi arus oli! Ja mis nüüd võitsime?» ütles lõpuks Lembit raamatut käest visates kuuldavalt välja selle kõiki piinava mõtte.

«Jah. Tahtsime ka kangelased olla. Iseloomu näidata. Eh! Kasvame veel,» Toivo ütles seda väga tõsiselt, nagu endamisi ja naeratas piinatult...

Kõik ohkasid kergendatult, kui lõpuks vastu õhtut kuulsime koputust uksele. Viimaks ometi.

«Jah!» hõikasime kooris.

Hämarasse tuppale astus Mihkel. Temastki oli meil praegu heameel.

Siiski inimene, kuigi Vimm. Jäime äraootavalt vait. Hommikune kuraas oli jäljetult kadunud. Vaatasime Vimma. Ja järsku näis ta meile mitte vihavaenlasena, vaid suure kondise kurva vanamehena. Temagi vaikis, nagu ei teaks, millest alustada. Vist kõigil oli hästi meeles hommikune kohtumine. Tundsime, et esimesed sõnad peaksid tulema meie poolt, aga meie hulgas nähtavasti polnud nii hakkajat... Äkki tõusis Maie. Ta võttis akna pealt nii palju probleeme tekitanud päeviku. Maie, see tõsine ja häbemata printsiipaalne tüdruk, astuski nüüd Mihkli ette ja sirutas tema poole käge, milles oli ärarebitud esikaanega, juba luituma hakkava lilla tindiga tihedalt täiskirjutatud klade.

«Vabandage, me leidsime siit teie kapist. Päris kogemata leidsime raamatute hulgast. Ega te juhuslikult tea, kelle oma see on?»

Mihkli suur kondine käsi võtab pakutava. Ta hallid silmad libisevad üle avatud esimese lehekülje. Siis käib temast nagu tuksatus läbi. Ta tõstab pilgu ja küsib imelikult tuhmi häälega:

«Kas te lugesite seda?»

«Jah,» vastab Maie hämmeldunult ja kordab nagu vabanduseks: «Me leidsime ta päris kogemata. Väga huvitav oli. Kui saaks kuskilt teada, kelle oma see on.»

Mihkel võtab portsigarist paberossi. Kõik näevad, et ta käed värisevad, et ta tõmbab kaks korda tikku, enne kui suitsu põlema saab. Vaatame kõik Mihklile, vaatame ootavalt ja sõnatult... Ja väga vaikne on ka Mihkli hääl, kui ta, tõmmanud sisse tugeva sõõmu suitsu, lõpuks ütleb:

«See on minu oma.»

Siis rullib ta klade kokku, pistab taskusse ja astub välja.

*

Aeg võis olla kesköö paiku, kui lõpuks otsusele jõudsime. Olime äkki ääretult arad ja lollid... Kuid otsustasime üksmeelselt: keegi peab Mihkli juurde minema. Tingimata veel täna. Kohe. Praegu! Olime kindlalt veendunud, et temagi ei maga. Kuid kes? Kes meie hulgast on niisugune, et võiks vabandusega minna inimese juurde, kes oli meie kõrval elanud pea-aegu kaks nädalat ja keda me polnud näinud.

«Ma arvan, et Toivo võiks minna,» ütles Liina ja tema muutlikku värvi silmad olid nüüd päris mustad, suured ja väga tõsised.

«Jah.» Vaikselt istunud Toivo tõusis kohe. Kõigile ootamatult. Ja me mõistsime, et just Toivo peab minema. Temalt oli pärit «Vimm», temaga olid seotud kõik suuremad pahandused.

Jäime ärevuses ootama Toivo tagasitulekut. Ootasime pool tundi. Siis nad tulid — Toivo ja Mihkel. Nägime nende nägudest, et neil oli olnud tõsine jutuajamine ja et nad on teineteisest hästi aru saanud.

Kui kerge oli meil kõigil olla! Koondusime ringi Mihkli ümber ja ta hakkas rääkima . . .

Vastu hommikut jõudis lõpule igavesti lõpulejõudmata jutustus raskest lapsepõlvest, äramürgitatud noorusaastatest, paljudest rännakutest, suurtest unistustest, tundmatust sõdurist, elumõttest. Meie aga oleksime kuulanud Mihklit veel kaks päeva järjest.

«Hea küll. Me saame veel elus kokku. Nüüd aga tuleks veidi puhata,» ütles Mihkel.

Me polnud seni sõnagagi puudutanud hommikust kokkupõrget, kuigi kõik mõtlesime sellele. Nüüd aga küsis Maie:

«Mis tööd me homme teeme?»

Mihkel vaikis pisut, siis aga naeratas soojalt ja me nägime, et tema hallid silmad pole põrmugi kurjad.

«Homme? Lõpetame tolle kartulipõllu ära.»

Selle naeratuse ja vastuse järgi me taipasime, et pole tarvis mingeid vabandusi, et Mihkel on meid mõistnud niigi.

Järgmised kaks nädalat Ranna kolhoosis olid üheks kõige toredamaks ajajärguks. Ärarebitud esikaanega sõduripäevik oli liitnud meid tugevaks ja heaks kollektiiviks. Ta aitas meil ka hiljem mõndagi elu keerdküsimust lahti harutada.

Stusime poolhämarias toas, kuhu meid äärmiselt halvatujuline ilm oli kogu õhtuks vangistanud. Olime vestelnud juba mitmesugustel teemadel, kirunud Washingtoni ja Bonni poliitikuid, imetlenud hiina rahva suurt südidust ja patriotismi, isegi natuke klatšiga tegelnud, kuid kellaosutid lähenesid alles kahekümne esimese tunni viimasele veerandile. Vihma aga sabistas ikka veel vastu aknaklaase ja tuulevihin muutus üha tugevaks.

Tuju kippus kõigil allamäge libisema. Seda ei suutnud enam ohjas hoida kuum kohvikann ega omaküpsetatud pirukad.

Jutukehv ja alati veidi nukralt häälestatud Maie Kaasik oli juba end diivaninurka kerra tõmmanud ja valmistus tukkuma. Tüse ja aeglane Alma Vetik kallutas tassist viimast kohvitilka suhu ja teatas siis resoluutselt, et enam ta ei joo, ka siis mitte, kui see vedelik teda kümme aastat nooremaks teeks. Olles teadlik Alma salajasest soovist olla võimalikult noor, püüdsin teda veenda, et kohv teeb tõesti nooremaks, kui teda üle kümne tassi korraga ära juuakse. Almal aga polnud täna mingisugust noorenemise tuju ja isegi jutt sellel teemal ei haaranud ei Almat ega ka mu teisi külalisi. Viimaks tegi alati lõbus ja leidlik Mari Slenk ettepaneku jutustada midagi kordamööda oma lapsepõlvest. Minu külalised olid isegi nii lahked, et palusid mind esimesena jutustada, et siis ise minu jutuvoki võrina saatel rahulikult tukkuda.

Võristasin üsna puiselt ja igavalt maha mõned episoodid oma aastate-rägu taha vajunud varajastest mälestustest ning tundsin kõigest hingest kaasa oma külalistele, kes meelegeitlikult unega võitlesid.

Alma ja Mari jutustused polnud oma taseme poolest minu omast palju kõrgemad, nii et ka minul tuli enam kui üks kord suud käega varjates haigutada. Lapsepõlv osutus meil kolmel peaaegu ühesuguseks: kehvad, lasterohked perekonnad, raske töö, varajane tutvus viletsusega ning unistused, mida tegelikkus välja naeris. Unistused... jah, neid oli meil kõigil olnud, kuid vaatamata ühesugustele elutingimustele, olid unistused igaühel erinevad. Alma lapsepõlveunistus oli — õpetaja elukutse. Mari aga oli kõigest hingest soovinud õmblejaks saada, sest temale olid üle kõige meeldinud ilusad rõivad. Tal oli piisanud kannatust tundide viisi mõisa pargis oodata, et imetleda paruniproua ja ta tütarde riiete ilu, kui need parki

jalutama tulevad. Minu unistus oli aga otse veider ja kutsus veel praegugi esile Mari naeruturtsatuse ning hüüde: «Oli sul aga aru peast!» Unistused aga ei vajagi teab kui suurt mõistust. Nende hellitamiseks ja kasvatamiseks jätkub väikesest plikapeakesest ka siis, kui see peake on teadlik oma võimaluste tiibade kandejõu piiratusest. Lootused ja unistused ei maksa midagi ja neid võib omada nii vaene kui ka rikas. Minul oli oma lapsepõlveunistustega mitte vähem tõi taga kui Almal ja Maril. Võib-olla ei naerakski Mari praegu, kui ta omal ajal oleks näinud, kui suure helluse ja kiindumusega ma oma savist kujukest pätserdasin, neid päikesepaistel kuivatasin ja hoidsin nagu kõige kallimat aaret. Ja kuidas ma kord troostitult nutsin, kui mõisavalitseja mu kujukesed oma suurte lakitud saabas- tega puruks sõtkus! Seekord õigustasingi hingepõhjas valitsejat, olgugi et nutsin ja leinasin oma kujukeste hävingut. Tabas ju valitseja mind otse mõisa põllul, kus mulle maksti 15 kopikat päevas selle eest, et pidin kündja järel kartuleid korjama, mida noppivad varem kas kogemata või meelega olid maha jätnud.

Oleks valitseja seda teadnud, et mul vähe maad eemal siledaks tallatud mulla peale oli tema portree joonistatud, millel oli keel suust väljas ja kübaral sule asemel kõverakskoolutatud lemmasaba, ta oleks mind jalamaid mõisapõllult minema kihutanud. Ka kodus oleks mul siis nahatäis soolas olnud, kõigepealt valitsejahärra solvamise eest ja teiseks selle eest, et kodus kargasin jumalamuidu ühelt jalalt teisele, kuna aga viisteistkümmend kopikat oli keivas perekonnakassas ikkagi suur raha. Juba niigi sain tihti oma kunstivaimu erugutuseks kas tutistada või võmmu kuklasse, kui ma krihvlit, mis maksis terve ümmarguse kopika, kulutasin tahvlile igasuguste vigurite joonistamiseks, selle asemel et korralikke kirjatähti tegema õppida.

Huvitav oli see, et ükski meist polnud truuks jäänud oma lapsepõlveunistusele. Nii oli elu Marist teinud pedagoogi, Almast metallurgiainseneri, minust aga — geoloogi.

Kui jutustuse järjekord Maie kätte jõudis, magas see juba, ninaga pisut vilistades, õiglase und. Mari sakutas teda ninast.

«Ah! Mis on? Kas vihm on üle ja taevas selge?» küsis Maie silmi hõõrudes.

«Selge nagu tindipudel,» naeris Mari. «Aga aja end jalule! Jutulõng jäi sinu külje alla peatuma.»

«Missugune jutulõng?»

«Vat sulle sähl!» lõi Mari käsi kokku. «Kolm inimest rääkisid oma jutud maha ja temal pole aimugi — millest.»

«Einoh, millest te siis rääkisite?»

«Lapsepõlvest... Minu kord... Minu lapsepõlvest pole küll midagi huvitavat rääkida.»

«No-noh, lase aga tullal!» sundis Mari. «Küll ta halva ilmaga käib.»

Teadsin, et Maie ei armastanud meenutada oma lapseõlve. Uskusin, et tal on selleks mõjuvad põhjused, ega küsinud kunagi.

Maris aga tekitas Maie tõrkumine uudishimu ning ta hakkas veel hoogsamini peale käima. Mariga ühines ka Alma, kelles ka nagu näha eevatütar ärkas.

«Ma ei taha oma lapseõlvest jutustada sellepärast, et ...»

«... et kasvasid kuningakojas,» nõokas Mari.

«Kuningakojas küll mitte, kuid siiski ... Ma kasvasin kristlikus lastevajupaigas ja ...»

«Päh, kus mul õige asi, millest ei taheta kõnelda,» põlastas Mari. «Kes meist ilma Kristusetä kasvas. Mäletan küll, kuidas vallakoolis ...»

«No jäta oma vallakool ja lase inimesel rääkida,» katkestas Alma sõbratari jutuvada.

Mari nõpsnina tõusis järsu nõksuga püsti ja silmist sähvis juba sõjalt. Ta ei talunud märkusi. Ulatasin lepituseks talle kohvikannu ja tassi.

«Sattusin sinna kristlikku kasvatuspaika, kui olin seitsmeaastane,» alustas Maie tasase, veidi rusutud häälega. «Minu isa, endine Kroonlinna madrus, töötas tollal keiserlikus sõjalaevastikus galvaniseerijana. Vastavalt töö nõuetele tuli tal sõita ühest sadamast teise. Meid, lapsi, oli kolm, mina ja kaks venda, kes olid minust nooremad. Niikaua, kui olime väikesed, rändasime koos isa-emaga. Olin harjunud madrustega, kes olid mu isa alalised külalised, niipea kui peatusime mingisuguses sadamalinnas. Need karmid päevitunud mehed hellitasid mind omamoodi ja mul oli igav ilma nendeta. Juba kolmeaastaselt õpetasid nad mind laulma revolutsioonilisi, samuti ka meremeestelaule. Laulud jäid mulle kergesti meelde ja häälest polnud ka puudust. Algul tegid mu lauluharrastused vanematele lõbu, hiljem aga muutus see nende nuhtluseks. Ka mind nuheldi. Madrused aga kiitsid mind. Minu populaarsus nende seas kasvas. Ma olin uhke. Eriti hellitas mind isa sõber, laiaõlgne ja suurte vurrudega Karbenko, ja teda püüdsin ma kõigiti jälgida. Meie korteris toimusid madruste salajased koosolekud, kus Karbenko pidas kõnesid ja jagati lendlehti. Ka mina organiseerisin maja lastest «põrandaaluse organisatsiooni» ja pidasin kõnesid. Viieaastaselt sattusin juba politseisse, kuhu mind linnavaht tuttipidi tassis, kui ma Kroonlinna tänaval lastesalga eesotsas vapralt «Varšavjankat» laulsin. Seekord pääses kohalekutsutud ema vaid väikese rahatrahviga. Hiljem aga oli ema sunnitud Peterburi ümber kolima, et mind minu «organisatsioonist» eemaldada. Kaua ei saanud me ka selles korteris elada, sest olin jälle mudilaste hulgas «organisatsiooni» loonud ja peremees kihutas ema kogu organisaatoriga korterist välja. Siis aga haigestus ema ja — suri. Vanema venna, kes oli tollal 4-aastane, võttis kasvandikuks isa vend Kaarel. Noorem vend, kahe-aastane Volli, leidis endale uue kodu ema õe juures. Mind anti aga kristlikku lastevajupaika, mis asus Peterburi lähedal Strelnas. See oli kinnine, poolkloosterlikku tüüpi

asutus, kuhu võeti vastu vaid luteriusulisi tütarlapsi. Asutuse eesmärk oli kasvatada taltsaid ja sõnakuulelikke guvernante, kodukoolitajaid, seltsidaame ja muud vajalikku rikaste majade ja perekondade jaoks. Kasvatati meid maailmast lahus, et patused eeskujud me noori hingi ei rikuks. Kasvatajateks olid endised nunnad.

Varjupaik koosnes kahest majast, mis omavahel olid ühendatud klaasgaleriiga. Vanas puumajas olid klassiruumid ja kasvandikkude magamis- toad. Uues kivimajas oli aga alumisel korrusel köök ja võimla, üle- misel — kodukirik ja söökla. Maju ümbritses suur viljapuu- aed, mille vilju aga kasvandikkude näpud puutuda ei tohtinud. Aia ümber oli kõrge tihe, paksudest laudadest plank, mis oli piiriks kristliku varjupaiga ja patuse maailma vahel. Plangu taga kohises ühel pool mets, teisel pool aga hõbe- tas Strelna jõgi.»

«Kas sa seal ka veel revolutsioonilisi laule laulsid?» küsis Mari.

«Mida sa veel ei taha,» naeratas Maie virilalt. «Seal löödi juba esime- sel päeval sootuks teised noodid peale. Režiim oli range ja sellest ei toht- tinud karvaväärtki kõrvale kalduda.»

«Millega te seal kogu päeva tegelesite?» küsis Alma.

«Hommi- kul kell 6 oli tõusmine. 6.30 — palvus, kell 7 hommikueine. Kella kaheksa-üheksa paiku ruumide koristamine, üheksast kümneni juma- lateenistus kirikus, kümnest kolmeteistkümneni — kooliõppus, siis lõuna- söök ja pärast seda sunduslik puhkus. Kella viieteistkümnest kueteist- kümneni käsitöö ja ...»

«Mis kristlik kasvatus see niisugune oli?» ei lasknud Mari jutustajal lõpetada. «See ju hullem kui moonaka tööpäev.»

«Pühakirja järgi pole siin midagi viltu,» muigas Alma, «oled sa siis juba unustanud, et töö, palve ja paastumisega peame oma patust liha ohjas hoidma.»

«Patust liha, patust liha,» osatas Mari. «Mis patune see lapsukeste liha siis ikkagi oli ja ...»

«Vanemate patud nuheldakse ju laste kätte kolmandamast ja neljanda- mast põlvest saadik,» pistsin mina vahele.

Mari nuuskas ninaga õhku, mis oli kindel tunnus, et olime pühakirja seletamisega kaugemale läinud kui Mari närvid kannatasid.

Et vahemärkustele ja vaidlustele lõppu teha, esitasin Maiele küsimuse, kuidas neid seal kristlikus varjupaigas toideti.

«Üldiselt normi järgi,» vastas Maie. «Kui keegi oma normist söönuks ei saanud, lisa ei antud. Kui aga mõni oma portsjoni ära ei söönud, mis küll harva ette tuli, võttis valvekorral olev kasvataja või õde, nagu neid seal kutsuti, tal ninast kinni ja toppis ülejäanud toidu talle suhu, seejuu- res niikaua vastu põski plöksides, kuni viimane toiduraas oli alla neela- tud.»

«Kas siis lapsi tõesti vastu nägu peksti?» kahtles Alma.

«See oli kõige kergem ja moodsam karistusviis. Oli põrand halvasti pestud, said vastu nägu. Polnud juuksed nõuetekohaselt kammitud, said jällegi vastu nägu. Vastasid tunnis ebarahuldavalt või tegid mõne muu vea, ikka vastutasid põsed.»

«Kas mõnda seadust tagumendile ka trükiti?» uudishimutses Mari.

«Trükiti küll. Kuid seda tehti juba karistuskambris.»

«Hüüh-hüül» vilistas Mari, «või siis isegi peksutuba oli olemas?»

«Oli, ja veel kõige vajaliku sisseseadega. See oli väikeses madala aknaga ruumis kiriku kõrval. Akna kõrval nurgas seisis suur kipsist Kristuse ristikuju, keset põrandat madal pink ja selle kõrval ämber soolase veega, milles alati ligunes vitsakimp. Kui saatus või patt, nagu seal väljendati, kedagi kasvandikest sellesse ruumi tõi, pidi ta kõigepealt ristikuju ette põlvitama, oma süü üles tunnistama ja Önnistegijalt andestust paluma. Siis kooriti ta paljaks ja sirutati pingile, tagupoolega ülespoole, ning öde Klaara, kes tavaliselt peksumeistri kohuseid täitis, jagas eksinule kätte määratud annuse hingepäästvat ja ihu õhetama panevat urvaplaastrit.

Nii ristikuju kui ka peksupink olid kristlikus kasvatusüsteemis vajalikud ning täitsid oma ülesannet. Ilma ristikujuta oleks karistuskamber olnud ilmalik ja labane. Kuju andis pühalikkust ja soliidsust ning mõjutas eksinuid oma süütegu üles tunnistama. Vist sellepärast oligi see kuju ka oma mõõtmetelt soliidne ning ulatus peaaegu laeni. Terves asutuses oli veel üksainus samasugune kuju, ja see oli varjupaiga juhataja, paroness von Baupenbrichi magamistoas, kuhu kasvandikke tavaliselt ülekuulamisele kutsuti ja kus süü ning karistus kindlaks määrati. Kirikus altari kohal oli palju väiksem kuju ja tubades olid nad õige tillukesed.

Kõige soliidsem oli muidugi karistuskambri Kristus ja seda ka täie õigusega, sest tema kuulis, nägi ja teadis kõige rohkem kristliku varjupaiga kasvandike elust. Ja just selle paljuteadja ja kõigest vaikiva Kristuse purustasin mina.»

«Kuidas? ...» hüüdis Alma suuri silmi.

«No siis said küll vist õige paksult seda soolatud urvaplaastrit?» arvas Mari.

«Plaastrijagamise juures see juhtuski, kuid plaasterdati mind seekord hoopis teise patu eest.»

Maie sulges silmad ja toetus peaga diivani seljatoele. Näis, et mälestused, mis minevikust esile kerkisid, polnud lilled. Hetke pärast jätkas ta:

«See juhtus mu kristliku kasvatuses seitsmendal aastal. Olin juba neljateistkümneme-aastane. Kui aus olla, pean tunnistama, et olin nende aastate vältel palju muutunud. Endisest vallatust ja elavast lapsest oli saanud nukker, peaaegu sünge tütarlaps. Isegi jumalat palusin, mitte moepärast nagu algul, vaid kogu südamest. Ma uskusin, kannatasin ja lootsin, nagu

pühakiri õpetab. Õppisin hästi. Nautisin juba ette paari-kolme aasta pärast loodetavat vabadust. Esimese koha muretses kasvandikele tavaliselt varjupaiga juhatus.

Mul oli sõbratar, Adeele Riisberg, samuti eestlane. Ta oli minust ühe aasta võrra vanem, väga elavaloomuline ja ilus tütarlaps. Mida vanemaks ta sai, seda sagedamini tuli tal karistuskambrit külastada, kus temast kord edevuse, kord kõrkuse või mõnda muud kuradit välja roogiti.

Peale üht järjekordset karistust kutsus Adeele mind aia kõige kauge-
masse nurka, näitas oma musta- ja lillavöödulist selga ning teatas, et ta on kindlasti otsustanud varjupaigast põgeneda. Põgenemiskatseid oli varemgi sooritatud, kuid tavaliselt lõppesid need ikka põgeniku tagasitoomisega ja veel rängema karistusega. Püüdsin Adeelet veenda, et põgenemine on asjatu, et kannatagu ta veel aasta või paar ning siis avanevad ta ees need alaliselt lukustatud väravad, ilma et oleks tarvis riskida.

«Nad panevad mu kloostrisse,» nuuksus Adeele. «Juhataja juba ütleski, et mind olla ohtlik maailma lasta, kui ma ennast ei paranda. Mina aga ei tea, mis mul viga on ja kuidas ma pean ennast parandama.» Olin õnnetu ja nõutu. Adeelest oli hirmsasti kahju, kuid abistada ma teda ei osanud. Ainult nutta aitasin.

«Oleks mul kasvõi üksainus rubla, ma sõidaks ema juurde,» õhkas Adeele.

Teadsin, et Adeelel oli lesk ema, kes lonkas paremat jalga ja kes oli väga vaene. Teadsin ka seda, et sel emal oli kodus veel kolm nooremat põngerjat toita. Mis võis ema Adeelele pakkuda? Tütart siia tuues oli ema südames loitnud helge lootus, et selle asutuse kaudu avaneb tütre ees puh-
tam ja kergem elutee kui see kitsas ja vaevarikas rada, mida mööda tema oma ränka eluvankrit veeretab. Nüüd aga tahab Adeele ema juurde tagasi põgeneda... Mis ütleb ema?

Adeelel oli viiskümmend kopikat, mis tädi oli talle kunagi andnud. Ka minul oli viiekümnekopikaline hõberaha, lelle Kaarli kingitus. Raha enda käes hoidmine oli ka karistatav kuritegu, kuid seda tehti siiski. Ka mina olin seda raha juba üle aasta hoidnud. Nüüd andsin ta Adeelele, kes põgenes veel samal ööl, läbi plangu, kus me juba õhtul kahekesi ühe laua lahti sikutasime.

Hommikul kutsuti kõik vanema rühma tüdrukud üksaaval juhataja juurde ülekuulamisele. Keegi ei teadnud midagi, nende seas ka mina.

Mind pinniti erilise visadusega ja kaua, sest juhatajale polnud tead-
mata meie sõprus Adeelega. Juhatajat huvitas kõigepealt, kust võttis Adeele põgenemiseks raha. Et ilma rahata ei põgenetud, oli vana tõde ja üks põhjustest, mispärast kasvandikel oli keelatud raha enda käes hoida.

Möödus paar päeva. Teadsin, et ega asi veel sellega pole lõppenud, et äikesepilved kogunevad ja varsti kargatab mu pea kohal kõu. Olin valvel. Otsustasin, tulgu mis tuleb, Adeelet mitte reeta.

Uhel ööl äratas mind öde Annchen ja käskis endaga kaasa tulla. Läk-sime läbi pimedate koridoride, Annchen küünlaga ees, mina paljas öösär-gis tema kannul. Aimasin, et nüüd toimub midagi õige halba. Süda peksis nagu meeletu. Kui jõudsime juhataja magamistuppa, olin hirmust pool-surnud.

Juhataja paruness Luise von Baupenbricht istus sügavas tugitoolis, seljaga ukse ja näoga tohutu ristikuju poole. Kuju ees põles üksainus väike küünal, mis heitis nõrka valgust juhataja mullakarva näole. Seda nägu oleks võinud esimesel hetkel surnuks pidada, kui mitte paksude kul-mude alt poleks kiisanud kaks rohekaskollast tagedat silma. Ta pikka tera-vat, ettepoole küündivat lõuga ehtis suur tõmmu käsn, mille otsas vöbise-sid kaks jämedat punakat karva. Nende karvakeste vöbin oli mulle tuttav ja ei ennustanud midagi head. Paruness von Baupenbrichti lõua otsas vöbisesid karvakesed siis, kui ta oli väga ärritatud või väga vihane. Kas-vandike käsi, kes säärasel juhul ta ette juhtusid, käis ikka halvasti.

Juhataja oli, hilisele tunnile vaatamata, täies vormirõivastuses. Isegi suur valge rist kuldse keti otsas ei puudunud ta ahtakeselt rinnalt. Tähen-dab, ülekuulamine töötas olla karm ja ametlik.

Juhataja vaikis ja see vaikimine oli rängem taluda kui kõige valjem noomitus või isegi karistus.

Seisin oma jämedast lõuendist öösärgis ja ootasin. Süda vasardas pea-aegu kuuldavalt. Minu selja taga seisis küürakas inetu öde Annchen. Monotoonselt nagu koi seinas tiksus kaminasimsil vana pronksist kell, lõigates igaviku otsast tunde ja minuteid. Kotsid kaksteistküm-mend kähisevat lööki. Paruness pööras pikkamisi pea meie poole.

«Öde Annchen, te võite minna,» lausus ta oma luise sõrmega uksele osutades.

Annchen väljus ja oli kuulda, kuidas ta sammud uksest eemaldusid. Ma teadsin, et hetke pärast hiilib ta kikivarvul tagasi ja surub kõrva vastu ust, sest tal oli rumal tava ukse taga kuulata.

Kui uks tema järel kinni vajus, laskus hämarasse tuppa jälle rusuv vaikus.

Vaatasin abiotsivalt ristikujule. Küünla tuhm leek valgustas vaid Önnistegija sääri, rinda ja osa kibuvitsakroonist. Nägu polnud näha. Näis, nagu oleks okaskroon rippunud peata keha kohal õhus. Siis paelus mu tähelepanu mustas lakitud raamis pilt, mis rippus akna kõrval seinal. Pilt kujutas surevat naist, kelle voodijalutsis varitses saatan. Voodi kohal aga kummardus pikas valges rüüs ingel, hoides üht kätt surija laubal ja näi-dates teise käega, milles ta risti hoidis, taeva poole. Mulle näis, et saatana ahne pilk irvitava näoga pole suunatud surijale, vaid minule. Ma taandu-sin ukse poole.

Siis aga liigutas end paruness von Baupenbricht ja lausus:

«Astu lähemale, mu laps!»

Astusin lähemale.

«Veel!»

Nihutasin end veel, kuni seisin oma vägeva käskija ees. Paruness tõusis, võttis kaelast risti ja surus seda pühalikult kolm korda minu huulte.

«Põlvital!»

Laskusin põlvili ristikuju ette vaibakesele. Mul oli tunne, et olen surunud ja seisan viimsepäeva kohtu ees, oodates hirmsat otsust, mida ükski vägi enam muuta ei suuda.

«Palveta!»

Mu huuled liikusid masinlikult, korrates sõnu, mida juhataja mulle ette ütles. Hinges aga palvetasin kipsist Kristuse poole. Ma palusin Kristuselt jõudu kannatada kõik, kuid Adeelet mitte reeta. Ma palusin, et Õnnistegija liigutaks kas või ühtainustki sõrme, kui ta mu palvet on kuulda võtnud. Kristuse sõrmed jäid liikumatuks. Jõuetult rippus ta okaskrooniga pärjatud pea rinnal, hall aastate tolmust.

«Tõuse!» kostis nagu kusagilt kaugelt.

Tõusin. Juhataja puuris mind oma jäise pilguga ning lausus: «Nüüd siis, armas laps, räägi minu ja ristilöödud Õnnistegija ees puhast tõtt. Ütle varjamata, mida sa tead kasvandik Adeele Riisbergi põgenemisest. Ära unusta, et valetajale on palgaks igavene piin seal, kus uss ei sure ega tuli ei kustu. Sa ju tead, mis koht see on?»

«Põrgu,» vastasin õige tasa.

«Tahad sa põrgu minna, igavesti selle sarviku küünte vahele?» ning preili von Baupenbrichti sõrm osutas saatanal pildil.

Vaikisin.

«Vasta, tahad sa põrgu minna?»

«Ei.»

«Siis räägi!»

«Ma ei tea midagi.»

«Valetad.»

Minus hakkas pead tõstma trots. Ise nad kõik valetasid, juhatajast kuni kokani, petsid, peksid keelt, olid kadedad üksteisele, kuid jumala nuhtlust nad ei kartnud. Miks oli siis minule keelatud isegi väike hädavaale, mille läbi kellelegi halba ei tule? Kui jumal neile andestab nende suured valed, küllap ta andestab siis ka mulle, kui ma õige alandlikult palun.

«Kes andis Deelele raha?»

«Ma ei tea.»

«Ja see on kõik, mida sul mulle ja jumalale öelda on?»

«Jah, õde Luise.»

Juhataja silmis välgatas rohekas säde. Ta helistas.

Ilmus Annchen.

«Karistustuppa kogu ööks!» litsus preili von Baupenbricht läbi hamaste.

Olin hirmust peaaegu minestamas. Karistustuppa lukustatud saada oli jube karistus isegi päeval, kuid öösel...

Selle toa kohta liikusid kasvandike seas igasugused hirmu- ja õudusejutud. Seal oli nähtud kuradeid, kärnkonna ja kodukäijaid. Eriti kardeti aga ühe kasvandiku vaimu, kes mõni aasta tagasi oli end karitustoas üles poonud. Oli neid, kes tõendasid, et nad olid oma silmaga seda pikas valges särgis tüdrukut näinud. Hetkeks tekkis kiusatus kõik üles tunnistada, kuid Annchen tõukas mind juba ukse poole.

Jälle pikad pimedad koridorid, trepid ja klaasgalerii. Siis avanes uks, mind tõugati kuskile. Uks sulgus taas, võti krigises ja sammud eemaldusid.

Olin üksi. Tajusin pimedust nii reaalselt, et tundus, nagu oleks ta mind kombitsatega kobanud. Ma ei osanud ei mõelda ega nutta. Tundsin ainult, kuidas minus midagi loksus ja lainetas, midagi suurt ja rasket. Tajusin kogu olemusega suurt ülekohtu, mida inimesed mu kallal toime panid ja mida jumal sündida laskis. Mulle näis sel hetkel, et ma kõiki inimesi vihkan, peale Adeele ja pastor Veisbergi. Viimast austasin ja jumaldasin üle kõige. Tema oli mu silmis saanud headuse, aususe ja vagaduse sümboliks. Tema oli see, keda usaldas inimesed kogu oma lapsehingega, kelle sarnaseks tahtsin saada. Ma uskusin, et kui pastor ainult teaks, kuidas ma praegu kannatan, ta tuleks ja viiks mu siit ära. Ma kujutasin ette isegi seda, kuidas ta tuleb: küünal käes, nägu lahke ja sõbralik. Ta sirutab mulle oma pehme valge käe, viib mind magamistuppa, paneb voodisse ja kuivatab mu pisarad selle ilusa lumivalge rätikuga, millega ta jumalateenistuse ajal oma kaela ja laupa pühib ning ütleb siis mu pead silitades: «Maga, mu laps! Issanda rahu olgu sinuga!» Pastor aga ei tulnud.

Siis meenusid mulle mu varajase lapsepõlve sõbrad — madrused. Ka nemad päästaksid mu kindlasti, kuigi mitte nii luuleliselt kui pastor. Nemand lööksid oma tugevate rusikatega ukse puruks ja viiksid mind ära laulude ja punaste lippudega. Ka see oleks tore.

Mõte madrustele andis julgust ja pimedus ei tundunud enam nii kohutavana. Pikapeale hakkasid silmad pimedusega harjuma. Ma seletasin aknaruute ja nurgas valendavat ristikuju. Käsi ette sirutades hakkasin peksupingi poole astuma, et istuda sellele, komistasin aga soolveeämbrile, läigatasin vett maha ja lõin vastu ämbrit põlve marraskile. Särgisaba sai märjaks ja põlv hakkas hirmsasti kipitama. Istusin peksupingi servale. Tundes enda all seda tuttavat eset, tundsin juba nüüd peaaegu füüsilist valu. Oli kindel, et homme köetakse mu nahk selle pingi peal väga kuumaks. Mul hakkas endast kahju ja ma nutsin.

Äkki hakkas nurgas keegi krõbistama. Mu juuksed kerkisid koos peanahaga. Ühe ropsuga olin ukse juures ja hakkasin selle pihta meeletult rusikatega taguma. Ma tagusin ja hüüdsin appi, hüüdsin jumalat ja ini-

mesi. Keegi ei tulnud. Väsinult langesid käed. Rusikad valutasid. Olin higest märg. Heitsin pingile pikali ja soovisin surra, kohe praegu, et enam kunagi ei näeks juhataja teravat lõuga ja tigidaid silmi, et ei tunneks enam valu ega häbi. Ma ei tahtnud, et mind pekstakse, mind, kes paari aasta pärast hakkab õpetama teisi lapsi, lapsi, keda keegi peksta ei tohi.

Nurgas krõbistati taas. Siis jooksis keegi jalgade sahisedes üle põranda, pörkas vastu pingijalga, niutsatas ja jooksis ukse poole. Temale järgnes teine.

Rotid...

Teadmine, et toas on rotid, aga mitte kuradid või kodukäijad, lohutas mind vähe. Ma ei teadnud isegi, keda nendest kõige enam kartsin. Üks eelis näis rottidel siiski olevat: nad pidid minu arvates olema vähem tai-bukad ja ma lootsin, et neil ei tule pähe mind pingi pealt otsida. Kiskusin särgikaeluse üle pea, katsin jalad märja särgisabaga, toppisin käed vaheliti käistesse ja püüdsin uinuda. Peagi hakkas külm. Tõusin pingile püsti ja hakkasin endale sooja tegema käte ja jalgadega vehkides.

Koиду eel olin siiski uinunud.

Ärkasin võtmekriginast lukuaukus.

Tulija oli Luise von Baupenbricht ise.

Tervitasin teda kombekohase niksuga.

«Noh, mu laps,» lausus ta leebet naeratust imiteerides, «usun, et oled nüüd järele mõtelnud, milleks sind jumala püha käsk — «sina ei pea mitte valetama» — kohustab.»

Vaikisin.

«Oled sa kurdiks jäänud?»

«Ei ole.»

«Siis räägil!»

«Mul pole midagi rääkida.»

Nägin, kuidas juhataja kondised käed tõmbusid rusikasse. Taandusin tagaseina.

«Ja muud ei mõista sa, kõlvatu, midagi öelda?»

Vaikisin.

«Võid minna!» ning paruness von Baupenbricht astus demonstratiivselt ukse eest kõrvale.

Jälle möödus paar päeva, ilma et mind keegi oleks tülitanud. Kusil alateadvuses hakkas loitma juba nõrk lootusekiir, et võib-olla siiski...

Siis aga äkki kutsuti mind pastori juurde. Pastor Veisberg ootas mind kodukirikus altari ees. Tal oli seljas ametikuub ja nägu pühalikult tõsine.

Lähenesin aralt. Aimasin, milleks mind kutsuti.

Ma ei sõandanud pastorile silma vaadata, sest mul oli kindel nõu ka temale valetada.

«Ära karda, mu laps,» lausus pastor sõbralikult naeratades. «Jumal näeb, et sinuga siin ei juhtu midagi halba.»

Pastori sõnad julgustasid mind niivõrd, et sõandasin ta juurde astuda. Pastor pani käe mu pea peale ja silitas mu juukseid. Ma polnud oodanud nii isalikku vastuvõttu ja kohmetusin. Isegi pisarad tungisid silmi. Kui isalikult ta silitas! Kui hästi lõhnas ta ametikuub!

Pastor võttis mu pea oma käte vahele, vaatas mulle silmi ja lausus kaastundlikult:

«Vaene laps. Ma näen, et sa kannatad. Miks ei taha sa oma südant jumala ja minu, oma hingekarjase ees kergendada? Räägi, ja jumal saadab sulle kergendust ning rahu.»

Puhkesin nutma ja peitsin oma näo ta mantlivoltidesse.

Pastor laskis mind nutta, aeg-ajalt mu pead silitades.

«Ma kutsusin sind selleks,» alustas ta viimaks vaikse madala häälega, «et sinuga su muret jagada. Ma tahan sind aidata. Tahan su eest jumalat paluda. Sa ju tead, et mina olen jumala asendaja maa peal. Minu kaudu leiad sa tee jumala juurde, leiad andestust ja rahu. Jumala arm ja heldus on otsatud. Räägi, mis sind vaevab. Ei ole pattu, mida jumala arm ei andestaks, kui sa oma hinge jumalale avad. Mõtle oma hinge peale, sest hirmus on andestamata patuga elava jumala ette astuda. Kõik, mida sa mulle räägid, räägid sa jumalale. See on püha pihisaladus ja sellest ei saa keegi kunagi teada peale meie kahe ja jumala taevas.»

Vaikisin.

Siis tundsin, kuidas pastori käed mu pea pealt alla libisesid. Ta ohkas ja astus minust eemale.

«Keegi ei saa sind vägisi sundida oma hinge eest hoolitsema,» ütles ta nukralt. «Jumal näeb, et ma sulle ainult head soovin. Sina aga vastad minu headele püüetele kangekaelse tõrkumisega. Ära süüdista mind, kui leiad kord, et on juba hilja issanda armu peale loota. Mina olen oma kohuse sinu ja taevase isa ees täitnud.»

Ma ei mäleta tänini, kuidas see juhtus, kuid ma leidsin end jälle pastor Veisbergi rinnalt. Tundsin suurt kergendust, kui olin oma valutava südame tühjaks puistanud. Ja pealegi ei pidanud ju sellest keegi peale jumala ja meie kahe teadma.

«Mine, mu laps!» ütles pastor, «jumala rahu olgu sinuga.»

Ma läksin... läksin peaaegu hüpatel. Kaua polnud mul enam nii hea ja kerge olnud.

Suur oli aga minu üllatus, kui mind paar tundi hiljem karistustuppa kutsuti, kus õde Klaara juba vitsakimbuga ees ootas. Tema kõrval seisis ei keegi muu kui minu armas hingekarjane pastor Veisberg.

Tundsin, kuidas hinges midagi rebenes, purunes.

«Reetur! Valelik! Madu!» oleksin tahtnud talle näkku karjuda. «Kuidas küll jumal lubab oma maapealsel asendajal nii alatult petta?»

Pastori nägu oli rahulik ja väärikas nagu alati.

«Põlvita ja palu jumalat, et ta andestaks sulle su süüteo,» käskis Klaara.

Ma ei liigutanud end.

Mind kästi lahti rõivastuda. Tegin, nagu poleks ma käsku kuulnudki. Hinges kees ja kobrutas häbi, valu, viha, solvatud enesetunne ja purustatud usk inimeste aususse.

«Kasvandik Piir, täitke teile esitatud õiglane nõudmine,» lausus nüüd pastor häälel, millest oli kadunud äsjane õrnus ja mis kõlas nüüd karmilt ja nõudlikult.

«Teil pole õigust mind karistada,» hüüdsin hingeldades. «Mitte mina pole valelik, vaid teie. Teie valetasite mulle ja jumalale, kuid teid ei karista keegi!»

«Mis! . . .» kiljatas Klaara. «Kuidas sa julged?!» ning heledalt lajatas kõrvakiil mu põsele.

Taandusin ristikuju juurde nurka. Klaara haaras mul käest kinni, et mind välja rebida. Vaistuliselt klammerdusid mu käed Kristuse põlvede ümber. Kuju taarus ja kukkus põrandale. Okaskroonis pea veeres mu jalge ette. Siis vajus kõik kuhugi ja kattus tuhkja uduga.

Meelemärgusele tulin kõrvetavast valust seljal. Olin täiesti alasti. Eksekutsioon oli täies hoos. Pingi ümber seisid kasvatajad, juhataja ja . . . pastor. Surusin hambad käsivarde, et mitte kisendada, sõimata, vanduda.

Hiljem talutati mind söögisaali, kus kasvandikud juba lõunatasid. Mind pandi seisma keset põrandat madala tulba juurde, mida nimetati häbipostiks. Kaela riputati mulle plakat, millele oli suurte mustade tähtedega kirjutatud: «Sina ei pea mitte valetama.» Peale lõunat seisin selle plakatiga koridoris kella all ja õhtul jällegi söögisaalis.

Järgmisel päeval pidas pastor Veisberg meie kodukirikus jumalateenistust, kus seisin ka mina oma plakatiga altari kõrval nurgas, et ma hästi näha oleksin jumalateenistusel viibijaile.

Pastor rääkis pikalt ja laialt varest kui hirmsast patust, ja nuhtlusest, mis valelik väärrib. Ta tõi ohtrasti näiteid elust ja inimestest, kelle hulgas olin mina esikohal.

Pärast jumalateenistust, kui teised kasvandikud juba olid kirikust lahkunud, seisin mina ikka veel oma nurgas, sest ilma loata ei tohtinud ma sealt lahkuda. Pastor astus altarist välja ja tuli minu poole. Pigistasin silmad kinni, et teda mitte näha. Ma pole vist kogu eluajal kedagi rohkem vihanud kui pastor Veisbergi. Tundsin, kuidas suhu kogunes ohtrasti sülg. Oli tugev soov pastorile näkku sülitada. Võib-olla ma eksisin, et ta tahab mind kõnetada, või taipas ta minu kavatsust, kuid ta ei kõnetanud mind. Kui ma taas silmad avasin, kõndis ta uhkelt ja sirgelt ukse poole.

«Valelik,» sosistasin ma talle järele omateada tasa. Kuid küllap ma vist sosistamise asemel sisistasin, sest mu hingekarjane saatis mulle üle öla hävitava pilgu.

On möödunud juba palju aastaid. Olen suutnud unustada ja andestada nii mõndagi, kuid seda reetmist, seda alandust ei suuda ma unustada.»

Maie tõusis, astus akna alla, lükkas eesriide kõrvale ja süvenes pilguga öhe. Tuppa nagu oleks imbunud sügise hõngu. Oli nagu kõhe.

Keegi meist ei tihanud enam midagi küsida, ehkki oleksime teada tahtnud, mis sai Adeelest. Alma, nagu taibates meie kõikide soovi, esitas viimaks Maiele selle küsimuse.

Maie valas klaasi vett, rüüpas lonksu ning vastas siis:

«Nägin teda. Ta toodi nädala pärast varjupaika tagasi ja karistati väga rängalt. Teisel ööl peale seda poos ta end aias õunapuu oksa külge. Teda maeti surnuaia taha nagu enesetapjat kunagi, olgugi, et see lõbus, elurõõmus tüdruk poleks ise ennast kunagi tapnud, kui mitte kristlik kasvatus poleks teda selleni viinud.»

«Ja mis sai sellest kristlikust varjupaigast endast?» küsisin.

«See likvideeriti 1917. aastal pärast Oktoobrirevolutsiooni. Suur Isa-maasõda pühkis maa pealt ka need majad, kus ta kunagi asus. Praegu tähistavad seda kohta veel kivimaja varemed, mille keldrid kohalik soovhoos on juurviljahoidlateks kohandanud. Endises viljapuuaias on soovhoosi kanala.»

Maie hakkas salli kaela ümber mähkima. Ka Alma ja Mari siirdusid riidenagi poole.

«Ah-jaa, kõige tähtsama pidin peaaegu unustama,» lausus Maie äkki rõõmsamaks ja elavamaks muutudes.

«Tont teab, mis selles loos kõige tähtsam on,» kehtas Mari õlgu.

«Aga minu lapsepõlve kõige paremad sõbrad...»

«Madrused?»

«Nemad jah!»

«Ja sa nägid neid veel?»

«Ainult mõnda, muude seas ka vana Karbenkot, kes kaotas Kodusõjas parema käe, kuid kandis madrusemütsi surmani. Tema tegi minust siiski viimaks kommunisti.»

«Ja laulsite koos?»

«Aga kuidas veel!» naeratas Maie soojalt.

Mu külalised lahkusid. Aeg oli juba üle kesköö. Raadios mängiti Chopini prelüüdi. Kuulasin ja mõtlesin Maiele, madrustele ja kristlikule kasvatusle. Nüüd mõistsin ma, miks Maie nii kirglikult vihkas usku ja usujüngerid ja miks ta abiellus meremehega ja ka oma ainsast pojast kasvatas meremehe.

Rajoon oli mulle võõras ja õhtu hiline, seepärast leidsin otsitava maja suure vaevaga. Poriselt ja sillutamata kõnniteelt sattusin halvastivalgustatud esikusse ning tõusin mööda nagisevat treppi, millel lõhnas heeringakastme ja kustunud süte järele. Uks oli vanamoeline ja kõrge, klaasruudud üle kleebitud lillemustrilise mattpaberiga. Roostesel traadil rippus läikimakulunud kellakäepide. Tuhmile vasksildile oli korteriomaniku nimi graveeritud püstaka gooti kirjaga.

Kõlistasin. Avati peaaegu kohe, aga ainult õige pisut, niipalju kui lubas kaitsekett.

«Kes seal on? Mida soovite?» küsis kõrge nasaalne hääl.

«Polikliinikust, Holzmanni juurde,» ütlesin mustavasse ukseprakku.

Kaitsekett klõbises, ust paotati veidi rohkem ja nähtavale ilmus kesk-ealine naisenägu väikeste ja uskumatult ümmarguste silmadega. Suunurkades rippusid rasked püstloodsed kurrud, lihavail huultel leidis eilse värvi jälgi.

«Mina olen Holzmann.» Kõneleja püüdis rääkides varjata tühikut, mis tekkis kahe ülemise eeshamba puudumisest. «Kas olete õde? Oleme harjunud, et meid külastab doktor Fischer ise.»

«Ma ei ole õde. Doktor Fischer läheb pensionile, mina võtsin rajooni üle,» selgitasin kannatlikult. Olin juba ammu harjunud mitte solvuma, kui mind mu nooruse tõttu peeti õeks, aga vana habemikku kabinetivelskrit tohtriks või, nagu vahel juhtus, koguni protessoriks.

Sellal kui pesin käsi vanaaegses fajansskausis, mis tundus hinnalisenena, ent millesse mulle vett kallati vaevalt pool liitrit, seisis perenaine kõrval ja jutustas, et linnalähedased rongid järjest hilinevad, et kogu suve polnud müügil kärbsepabereid ja et võib-olla isegi on hea, et olen naisterahvas, kuna haige on nimelt ta tütar.

«Mille üle ta õieti kaebab?» küsisin rääkijast mööda vaadates. Olin tublisti väsinud ja tundsin suurt kergendust, mõeldes, et käesolev visiit on õhtu viimane.

«See on pikk ja vana lugu,» tegi perenaine õlaga ebamäärase liigutuse. «Ta on ikka olnud haiglane, aga tõsised hädad, olgu kohe öeldud, algasid alles selle õnnetu abieluga. Niisugused inimesed ei tohiks abielluda. See on suur viga.»

«Haiged inimesed, tahate öelda? Või mõtlete väimeest?»

«Väimeest?» Perenaine hõõrus nägu käterätiku nurgaga ja vaatas seda imestades, nagu näeks rätikus midagi ootamatut. «Väimees elab aasta ringi rajoonilinnas ja siia satub, tänu jumalale, harva. Ta on seal elektrik või puusepp või midagi taolist. Puusepakäed ei kõlba hoidma haiget inimest. Pealegi ei tuleks tütar toime ilma minuta, isegi tervena mitte. Kahekümne viie aasta jooksul pole ta minust korraga rohkem eemal olnud kui neli päeva.»

«Kas tütar töötab?» küsisin, niisama, lihtsalt, et midagi küsida.

«Töötab niipalju kui tervis lubab. Õpetab keskkoolis inglise keelt.»

Haige, noor naine raskemeelse ning põgeneva pilguga, lebas magamistoas, mille kitsaid aknaid varjasid rasked tumepunased eesriided. Nii eesriided kui kõik muugi toasleiduv löi mulje heaolust, mille juured küünivad tagasi mitmesse põlve. Kanaarialind traatpuuris, hõbedane krutsi-fiks voodijalutsis seinal ja sajaastane aspiraagus äratasid häguseid mälestusi kõige kaugemast lapsepõlvest, esimese teadvuse ähmaselt piirilt.

Voodiservalt tõusis meile vastu noormees, astus paar sammu ettepoole ja teretas. Tahtis nagu veel midagi öelda, aga ei ütelnud midagi, vaid läks akna juurde ja hakkas sõrmedega ruudule trummeldama.

«Palun, ärge trummeldage, Joosep,» ütles ämm, «Aade vajab rahu.»

Väimees lakkas trummeldamast ja riputas raske pilgu mu kätele. Tal oli kitsas kahvatu nägu, julgeloikeline suu ja korrektselt seotud kaela-side.

Haige kaebused olid kõige üldisemat laadi. Väsinud ja pisut takerduval häälel kurtis ta peavalu, üldist roidumust, ebamäärase raskustunnet ühes ja teises kohas, unetust ja närvilisi tõmblusi. Avastasin kerge anesteesia ühel näopoolel, rinnal ja õlavarre ülemisel osal. Õigele mõttele aga viis mind alles ema, kes nagu muuseas mainis nägemishäireid, mis olid esinenud kuus või rohkem kuud tagasi ja möödunud erilisi jälgi jätmata. Meenus analoogiline juhtum ülikooli- ja teine haiglapraktikast ning kui läbivaatuse lõpetasin, olin veendunud, et seisan õigel teel.

«Kuu-kaks kusagil lõunas või minupärast ka Pärnus oleks kõik, mis te esialgu vajate,» ütlesin oma patsiendile, keda isegi läbivaatuse lihtne protseduur näis olevat tublisti väsitanud. «Rohkesti õhku, õige pisut sporti ja ei mingisuguseid mõtteid. Hea oleks, kui saaksite korraldada nii, et mees teid saadab.»

«Kui niisugune sõit üldse kõne alla tuleb, siis loomulikult ainult minuga,» tähendas ema kergelt. Puhus oma varukalt lendu udeme, jälgis, kuidas see õhus keerleb ja lisas: «Ei ole ju mõeldav, et usaldaksin oma tütre, pealegi veel haigena, võõra inimese hoolde.»

«Võõra inimese hoolde!» raius väimees. Ta kõrvad punetasid, otsmikul paisus sinine vingerdav soon. «Te ütlesite: võõra inimesel!»

Amm ei pidanud väimeest nähtavasti vastuse vääriliseks. Ta isegi ei

vaadanud väimehe poole. Ta vaatas tütarit, kes kergitas end küünarnukki-
del, peatas pilgu kordamööda kõigil toasolijail ja päris jahmunult:

«Kas ma ei peagi kauem lebama?»

«Mis sulle pähe ei tule!» torkas ema küsijat pilguga ja sööstis voodi
juurde. «Jõuad veel tõusta kui paraned. Kas ei kaevanud sa alles hommi-
kul, et tunned end täna halvemini kui eile? Öösiti rabeled unes ja nutad!»

«Emal on õigus,» ütles haige. «Kogu parem külg tuikab — eile seda
veel ei olnud.»

Väimees peatus voodi ees, vaatas naisele näkku ja hakkas pikkade sam-
mudega tuba mõõtma.

«Palun, ärge tammuge, Joosep,» ütles ämm.

«Minu arvates,» ütlesin mina, «erilisi vastunäidustusi tõusmiseks ei
ole. Tundub, et me kõik kipume pisut liialdama. Muidugi võin ka ühes või
teises eksida, seepärast saadan homme neuroloogi. Aga enne tahaksin esi-
tada haigele veel mõned küsimused. Hea oleks, kui see võiks toimuda nelja
silma all.»

Väimehe näos liikus mingi vari. Oli see naeratus? Ämm jäi seisma voo-
dijalutsisse, käed ristatud raskele rinnale. Ta otsustav hoiak lülitas välja
igasuguse võimaluse, et mu soov võiks käia ka tema kohta, kuigi väimees
toast lahkudes ukse demonstriivselt lahti jättis. Kui vaikus hakkas juba
muutuma rusuvaks, tähendas ta nagu muuseas:

«Aadel ei ole minu ees saladusi.»

«Mul tõesti ei ole ema ees midagi varjata,» kinnitas haige kiiresti.
Võib-olla isegi pisut liiga kiiresti.

«Ma ei kavatsengi hakata temalt mingisuguseid erilisi saladusi õngit-
seda,» ütlesin pahameelt varjamata. «Ma palun teid!»

Uksel vaatas ema tagasi, ta suu sulgus nagu rotilõks. Lükkasin ees-
riided kõrvale, aken kolksatas klirinal lahti. Rabistas sadada peent vihma.
Ruudule kleepus märg kollane vahtraleht. Toetasin selja vastu akent ja
küsisin:

«Kas räägime teiega tõtt?»

«Jah,» ütles noorik, «tahaksin seda lõpuks teada saada. Olen väsinud
haige olemast. Muide,» ütles ta, «arstidest on teada, et nad pahatihti kal-
duvad haige enese eest varjama asjade tõelist seisukorda.»

«Mul pole midagi varjata,» tähendasin mõnevõrra jahedamalt, kui olin
kavatsenud, «te olete terve.»

Mul ei õnnestunud oma patsiendis äratada isegi mitte kahtlust. Ta
nägu ei väljendanud midagi peale pettumuse. «Doktor Fischer,» ütles ta
tuimalt, «kirjutas alati tablette ja mikstuure.»

«Loodetavasti kahjutuid. Doktor Fischer oli vana mees. Ja pealegi,
nagu oletan, kauaaegne majaanst. Kui ütlen, et olete terve, siis tuleb seda
võtta mõnevõrra tinglikult. Mina näiteks olen kindlasti tervem kui teie.
Teie abikaasa, loodan, samuti. Aga kui teid praegu niiöelda koost lahti

võtta, ei leiaks ka kõige agaram patoloog teil ainustki efundit või koerühmitust, mis jätaks midagi soovida või mille juures midagi võiks olla teisiti. Neuroloog rääkis eile arvatavasti teatud sünnipärasest dispositioonist, kõrgemate psüühiliste mehhanismide omalaadsest seisundist, mida vahel esineb. Ülejäänud paneks ta tõenäoliselt aja ja keskkonna arvele, mis võivad võrdsest olla nii haiguse põhjustajaks kui ka ravimiks. Harjunud elutingimuste ja eriti teatud mõjude täielikku muutust, uut ümbrust ja uusi inimesi ei saa asendada barbamüüliga. Utelge, kas olete ammu abi-
elus?»

«Poolteist aastat,» vastas haige. «Tean, ma ei oleks pidanud abielluma, aga see tuli nagu nõidus mu üle. Mitte keegi, mina ise kaasa arvatud, poleks võinud uskuda, et iialgi abiellun.»

«Kas tahate öelda, et te ei... ei hooli oma mehest?»

«Ei, mitte nii. Hoiame teineteist väga. Aga siiski oli see suur viga. Sest ema — vaadake, ema ei tuleks minuga sinna kaasa. See on nii kaugel. Te peate temast aru saama, ta on kogu oma elu elanud selles linnas, sellesamas majas ja selles korteris. Peale selle on veel midagi, mis teda siin kinni hoiab. Teie arvatavasti ei omistaks erilist kaalu mingisugusele kogudusele. Mina samuti mitte. Aga ma ei tule toime ilma emata. Te muidugi ütlete, et ma olen täiskasvanud inimene, majanduslikult iseseisev ja nii edasi. Et ema on vana ja võib ühel päeval surra. See muidugi võib juhtuda, aga ta on tugev ja terve ning sinna läheb veel aega.»

Kuulasin seda juttu ja mõtlesin: inimene, kes nii räägib, on kakskümmend viis aastat vana, ülikooli diplomiga taskus, ta on filoloog ja kooliõpetaja.

«Pealegi ütleb ema, et ma ei leiaks seal tööd,» jätkas mu patsient. «Joosep jälle ei taha siia tulla, kuigi algul oli sellest mõnel korral isegi juttu. Elu on keeruline, eks ole? Ta juhatab mingisuguseid ehitustöid rajoonikeskust ümbritsevaid kolhoosides. Tal on ainult tehniline keskharidus, aga tublisti energiat. Imelik on mõelda, et inimesel võib olla nii palju energiat. Isegi kui see energia, nagu ütleb ema, sageli läheneb brutaalsusele. Minuga ta muidugi on hea.»

Kõnelus neil teemadel ilmselt erutas haiget. Ta naeris närviliselt ja kaelal hõõgusid mõned teravapiirdelised roosad laigud. «Kunagi,» jätkas ta, «uskusin, et ka minust saab tohter. Vähemalt tundsin eneses mõningaid kalduvusi, aga ema soovil õppisin inglise keelt. Ja mis tohter minust olekski tulnud?»

«Te pole rahul oma tööga?»

«Mispärast? Väga olen rahul. Ma armastan lapsi. Ema arvab, et kunagi — muidugi mitte praegu, vaid hiljem, edaspidi — et kuna ma armastan lapsi, võiksin enesele võtta mõne hoolealuse. Lastekodust. Kasulapse, te mõistate?»

«Aga mispärast kasulapse?»

«Mispärast kasulapse? Aga ma ei või ometi sünnitada — oma tervise-
segal!»

Kui kellelegi kahekümne viie aasta jooksul on päevast päeva sisendatud ühte ja sedasama mõtet, siis istub see tal kõvasti peas. Mida võisin siin teha mina, võõras inimene, kuigi arst? Ainult kirjutada välja broomi ja pealegi väikestes doosides.

Kerisin oma fonendoskoobi kokku ja poetasin kotti. See oli märguande-
deks emale, kes juba mõnda aega oli seisnud, silm uksepraol. Ilma suu-
rema tseremooniata koputas ta mulle õlale oma tõntsaka sõrmejupiga ning
rääkis:

«Ärge pange pahaks, aga te olete veel noor tohter. Teile on ta ainult
patsient, aga mulle tütar, keda ma tean ja tunnen. Teie eas usutakse veel,
et mingisugune võõras mees võiks tütrele asendada ema.»

«Teie tütar pole enam laps,» ütlesin pahaselt. «Ta vajaks juba ammu
ise last. Ja kõigile asjaosalistele tuleks kasuks, kui see laps sünniks siit
võimalikult kaugel.»

Ema hakkas naerma, aga õigel ajal meenusid talle puuduvad esihamb-
bad. «Te ei mõtle ometi,» küsis ta pikka ülahuult ebaloomulikult kräsuta-
des, «et see inimene suudaks mu last tolles põrgus toita, kuni tal enesel
lõpuks tööd leida õnnestub?»

«Mina,» koputas väimees sõrmenukkidega lauale, «olen poolteise
aasta jooksul sellelesamale lauale siin asetanud rohkem kui kaksküm-
mend tuhat rubla. Kuigi Aade ise seda raha vaevalt kunagi vajas, sest
suurem osa summast on veel praegu ema hoiuraamatul.»

«Te ainult mõ-tel-gel!» vangutas ämm oma suurt pead, mis kõikus pee-
nel ja soonilisel kaelal. «Kakskümmend tuhat rubla! Kas teate, noormees,
mis mulle on maksma läinud tütre kasvatamine ja koolitamine? Ning see-
juures kujutleb see inimene veel, nagu oleksin talle midagi võlgu!»

«Ema!» Haige upitas end istuli ja ta huuled vabisesid. «Ema! Kuidas
sa ometi võid!»

Väimees istus voodiservale ja püüdis silitada oma naise käsi. «Sest
pole midagi, Aade,» rääkis ta rutakalt, «sest pole kõige vähematki. Heida
pikali, leba rahulikult ja püüa hoiduda ärritumisest. Võib-olla tahaksid
magada?»

Ämm seisis oma kohal ja tundus, nagu mõtleks ta hoopis millestki
muust, kui neist sõnadest, mis siin toas praegu öeldi. «Kes tegi akna
lahti?» väristas ta äkki õlgu. «Toas on külm.»

Tuhvleid lohistades läks ta akna juurde ja tõmbas selle konksu.

«Selle abieluga, muide, on tänasest päevast lõpp. Aade tervis halveneb
iga päevaga, alates sellest ajast, mil te jälle siin olete. Tal pole teiega
ainustki õnnelikku päeva olnud. Ma ei usu, et teid siin linnas veel miski
kinni võiks pidada. Hiljem, kui Aade paraneb, te võite talle aeg-ajalt kir-
jutada, muidugi, kui ta ise seda soovib. Aadeke,» ema küünitas tütre poole

mureliku näo — «Aade, mõne päeva pärast on sul jälle parem. Tuleval nädalal tõused voodist ja niipea kui koos linna pääseme, ostan sulle kasuka.»

Haige silmis läikisid pisarad. Ta suu tõmbles haledalt ja selgesti oli näha, kuidas kaelal ägedalt pulseeris arter.

«Ma... ma tõesti ei tea...» pööras ta ahastava pilgu mehe poole. «Ega... ega sina mulle vist ikka kasukat ei... osta?»

Järgnevas vaikuses kuulsin selgesti, kuidas napolisõnaline noormees hambaid kiristas. Mõtlesin, et nüüd kohe, veel järgmisel silmapilgul juhtub midagi parandamatult halba.

Tegelikult ei juhtunud midagi. Ämm astus sammu tagasi ja väimees marssis temast mööda välja. Komistas köögis mingisugusele mööblile, taburetile või jalapingile. Kuulsin, kuidas ta kraanist vett laskis ja jõi. Minuti pärast tuli tagasi tuppa, mantel seljas ja vihmavari käes.

«Väljas sajab,» sõnas ta vaikselt, silm aknal. «Kuulete, kuidas ladiseb? Teil pole vihmavarju. Kui tohib, saadan teid lähima bussipeatuseni.»

«Ärstdid pole teda kunagi eriti aidata suutnud,» tähendas ämm ja rasked voldid ta suunurkades liikusid. «Pealegi olete nii noor. Kui kirjutate välja sinise lehe ja retseptid, siis loen, et olete kõik teinud, mis tohtri võimuses. Doktor Fischer kirjutas tavaliselt luminaali või veronaali.»

«Sinist lehte ta ei vaja,» ütlesin ja tundsin, kuidas veri mulle näkku valgus. «Aga retseptid kirjutan. Veronaali või luminaali ma samuti ei kirjuta, broomist piisab täielikult.»

Ühise vihmavarju tõttu käisin oma saatjaga külg-külje kõrval. Vihma varju servalt paiskas vastutuul raskeid piisku mulle näkku, rentslis kandis sogane voog jõe poole läppunult lõhnavaid sügislehti. Tuul lõgistas bussipeatuse plekksilti.

Kui paistsid juba bussi rohelised tuled, päris mu saatja:

«Ja see peaks igal juhul olema Pärnu?»

«Mispärast?» küsisin vastu. «Ükskõik milline rajoonikeskus oleks sama hea.»

*

Möödus paar kuud. Sügis venis pikale, tulid lobjakasegused, hägused päevad. Linna tabas gripilaine. Töökoormus suurenes iga päevaga. Üldises saginas olin juba unustamas seda mitte päriselt tavalist visiiti, kui ühel päeval väljakutsekaardike tuttava aadressiga mulle uuesti meenutas tolle kauge õhtu tegelasi.

Trepp ja lõhn trepil olid samad. Ka ümmargused silmad olid samasugused, aga seekord nende omanik vaikis ja kallas pesunõu vett peaaegu ääreni täis. Ta oli märgatavalt kõhnunud, voldid suu ääres rippusid kuidagi eriti nukralt ja kaela ümber oli mässitud villane pikanarmaline sall.

Tegemist oli tavalise hooletussejätud sesoonikatarriga, millega kaasusid tavalised väikesed tuisistused ja tujukas visa palavik. Kui istusin retsepte kirjutama, laskus ta kärinal kõhides tugitooli, õiendas minu poole oma suurt pead ja äkki küsis nohusel sosinal:

«Kas teate, mis nad mulle prokuratuuris ütlesid? Naersid näkku!»

«Naersid näkku?» ei osanud ma oma patsiendi jutust midagi arvata.

«Mispärast siis naersid?»

«Aga lihtsalt võtsid kätte ja naersid. Kas te saate aru, kuidas see oli — mina nutan, aga nemad naeravad! Aade, ütlevad, olevat täiskasvanud naine, iseseisev ja pealegi tolle inimesega ametlikus abielus. Nii on siis lood! Aga ema? Aga kui Aade äkki seal sureb? Kes vastutab?»

Ja nagu oodates minult otsest ja kindlat vastust oma küsimusele, kallutas ta end veelgi ettepoole ja vaatas mulle silmi pilgutades otsa. See oli niisugune imelik pilk — pisut piiluv, pisut vildak ja pisut alt üles.

«Tähendab, Aade,» taipasin lõpuks, «ei ole enam teie juures? Ära läks?»

«Aade läks ära?» imestas ema omakorda. «Minu juurest? Ta viidi ära! Varastati, rööviti, peteti ära, aga oma nõusolekut niisuguseks asjaks poleks ta iialgi andnud. Peale selle on mul veel tunnistajad: naabrid nägid, kuidas too inimene mu tütre süles takssosse kandis. See juhtus teisel päeval, kohe peale seda, kui te viimati siin olite. Ja keegi nägi isegi selgesti, et Aade seejuures nuttis. Ühe käega hoidis tolle mõrtsuka kaela ümbert, aga teisega pühkis pisaraid.»

«Kas te tõesti usute, et mees teda väevõimuga enese juures saaks hoida? Küllap oli nõus minema.»

«Ah ei saa hoida? Too inimene saab! Ma ju tunnen oma tütart, ta on isa täpne koopia. Teda võib veenda igaüks, kui mind pole lähedal. Kaks nädalat, kas teate, ootasin, siis kirjutasin kirja. Ja mis te arvate, mis ta mulle vastas? Et tuleb kindlasti tagasi, vähemalt mõneks ajaks, aga mitte enne, kui kevadel ja mehega koos. Päris selge, et too röövel sundis teda kirjutama just nii ja mitte teisiti. Ja veel sedagi, et Aade hakkas juba tööle kohalikus koolis ja et ta ootab suveks — et ta ootab last! Kuidas siis nii tohib? Last — tema tervisega! Ta ju sureb sellesse. Teate, ma kirjutasin — kirjutasin, et sõitku otsekohe linna, et veel pole hilja ja kõike annab veel sääda. Vastust ei ole tänini. Tema varastas selle kirja, tema tuleb juba toime selliste asjadega! Et Aade varem või hiljem koju tagasi tuleb, selles ei saa kahelda, aga alaline mure tema tervise pärast tapab mu.»

Uksele koputati ja tuppa tuli umbes neljakümneaastane naine, hõreda-võitu juuksesõlm kuklas ja aurav tass käes.

«Tõin sulle kuuma kompotti,» sõnas ta haigele, «sa ennist küsisid. Noh, mis tohter räägib? On sul nüüd parem?»

«Ei ole parem. Halvem on, palju halvem,» vastas haige, surus käe rinna ja ragistas kõhida. «Aga ära muretse, tohter ütleb, et midagi tõsis

ei ole. Küllap ajan ennast varsti jälle jalule. Kes teine sind muidu veel toetaks nii raskel ajal?»

Ohkas, rüüpas kompotti ja nuuskas nina lillelisse pitsidega rätikusse. «See,» ütles, kui olime jäänud kahekesi, «on mu noorem õde. Tuli oma mehe juurest ära. Ilma minuta poleks ta selle otsusega iialgi toime tulnud. Kaheksateist aastat elada niisuguse inimesega! Suur õnn, et neil vähemalt lapsi ei olnud.»

«Jah, sellises olukorras on lastega raskusi,» olin nõus.

«Või veel! Mina, näete, olen juba vana, aeg oleks puhkama jääda ja hoolitseda ainult iseenda eest. Aga ma tunnen oma õde. Kuidas tuleks ta toime ilma minuta? Päälegi pole ta tervis kõige parem. Mõtlen, et pean panema ta voodisse. Ja mis ma temaga peale hakkan, kui Aade minu juurde tagasi tuleb? Aga kuidagi mahume ära. Anna! Anna — mine vaata, kas kastis pole kirja!»

*

Möödus veel üle poole aasta. Jasmiinid olid juba ära õitsenud, kui ühel pealelõunal tööle tulles leidsin oma kabinetist laualt kimbukese valgeid roose ja võõra käega kirjutatud kirja. Käristasin ümbriku lahti ja lugesin:

«Kallis doktor.

Te loodetavasti andestate, et tuhnisin seni ringi, kuni sai teada Teie eesnime, ja et ristisime oma tütre Teie järgi Urveks. Ilma Teieta ma vaevalt oleksin tol korral tulnud õigele ja ainuõimalikule mõttele. Mu naine töötab siinses keskkoolis, juhatab kohalikku laulukoori ja võtab aktiivselt osa ühiskondlikust tegevusest, ilmutades seejuures täiesti ootamatut ja perekondlikust elus isegi mõnevõrra tülikat energiat. Muide on ta täiesti terve.

Ämma külastame aeg-ajalt, aga mitte väga sageli. Ta elab koos oma noorema õega, kellele hiljuti ostis kasuka.

Südamlikke tervitusi ühe endise patsiendi perekonnalt.»

TUTARLAPS VALGE RÄTIKUGA

See, et Aavo Nurm pääses haarangust, oli lihtsalt juhus.

Viimastel nädalatel erakordselt kasvanud närvipinge oli viinud ta unepuuduseni, mis sundiski teda seekord voodist tõusma. Et mitte häirida ema, kellele ei meeldinud, kui poeg öösiti toas suitsetas, riietus ja vaikselt ning astus trepikotta. Süüdanud sigareti, kuulis ta hommikuses öövaikuses majale lähenevaid samme. Rasked rautatud saapatallad ragistasid üle õue kulgeval tsementplaatidest kõnniteel, nagu oleks seal klaasikilde puruks sõtkunud. Kohe tajus noormees hädaohtu. Peaaegu instinktiivselt taandus ta korterisse ning riivistas ukse. Otsustas ta kõik samal momendil või oli tal selline põgenemisplaan juba varem igaks juhuks valmis mõeldud, see jääb teadmata, ent viivitamatult haaras ta varnast vihmamantli ning järgmisel hetkel hüppas läbi kõõgiakna aeda.

Praegu oli iga sekund kallis. Enne korterisse minekut piiravad haarajad kindlasti maja sisse. Kui ta jõuaks neid ennetades vaid majast kaugemale!

Kareldes liikus Aavo risti üle sügiseselt tühjade peenarde ning puges hõredate longuvajunud vabarnavarte varju. Siinsamas pehkinud posti kõrval oligi juba lahingupäevist säilinud taramulk. Tasa libistas ta end sellest läbi ning vaatas alles nüüd tagasi. Ta hirm ei olnud asjatu — heleda krohvitud majakese ümber, kus tänaseni oli olnud ta kodu, hiilisid relvastatud omakaitseelased. Nüüd vaid kaugemale, siin ei anta talle enam asu! Küürakil madalate õunapuuokste all, tormas ta hommikuhämaruses üha edasi.

Rasked rusikahoobid uksele äratasid niigi virged magajad. Nõuti viivitamatut sisselaskmist.

Kuid mida aitas enam majas tuhnimine, ähvardused ning raev! Aavo Nurm, endine linna täitevkomitee töötaja, jäi leidmatuks. Tema eakad vanemad, kõigest hirmust hoolimata, imestasid ning rõõmustasid vaikselt südames, et nende poeg polnud varajasest tunnist hoolimata oma toas ega leitud teda lõpuks terveist majastki, kuigi see keldrist põõninguni segi paisati.

Majja jäeti valve. Vana isa pidi võimumeestega siiski kaasa minema. Tardunud pilgul jälgis naine, kuidas ta elukaaslane omakaitselaste poolt

toorelt uksest välja tõugati. Siis tuikus ta kööki, et seal üksi olles end tühjaks nutta, sest kojast seisis ju too võõras relvaga.

Poolkogemata jäi ta pilk peatuma lahtisel aknaaagil ning ema mõistis kõik. Siitkaudu siis oli Aavo pääsenud!

Kindla käega vajutas ta haagi kinni, enne kui seda oleks märganud lävele ilmunud rässakas mees, kes oli jäetud korterisse valvuriks.

Nüüd võisid pisarad vabalt voolata ning nendes leidus niihästi sügavat valu kui pisut lootustki...

*

Aavo Nurm kõssutas koolimaja katseaia nurka kaevatud mahajäetud kaitsekraavis ning ootas kärsitult, millal liiklemine tänavail tiheneks. Okupatsioonivõimud olid linnas loonud kõva korra. Enne valgeks minekut ei tohtinud ükski hing tänavale ilmuda. Nüüd oli juba üsnagi valge, kuid elanikud hoidusid ikka veel majadesse. Keegi ei sõandanud ju seada end kergesti omakaitselastest patrullidele kahtlusaluseks, kellest sealjuures iial aru ei saadud, mida nad hetkel lubamatuks või lubatuks pidasid. See pärast parem juba tunnike hiljem kui varem. Kannatamatule ootajale tundus aga iga sekund piinavalt pikana.

Aavo püüdis mõttes oma seisukorra läbi arutada. Koduga on esialgu muidugi lõpp. Kuid ehk leidub siis sõpru või tuttavaid, kelle juures võiks end ajutiseltki varjata. Kaalunud kõik poolt ja vastu seisukohad, avastas ta oma kurvastuseks, et sellist inimest ta vaevalt oma tutvusringkonnast leiaks, kes teda antud tingimuste juures oleks nõus varjama. Paremini siis juba hoopiski linnast välja. Kaugemale kohast, kus teda kui natsionaliseerimiskomisjoni liiget tundsid paljud kinnisvaraomanikud. Suurem osa nendest isandatest laseks ta praegu ilma pikemata «Jalaka liinile» viia või vähemalt kontsentratsioonilaagrisse paigutada, kust surmani ei pruugi olla ka kuigi pikk tee.

Sügisene päev algab visalt. Valgust ei tule ega tule. Lõpuks ometi hakkas üha rohkem inimesi tänavail liikuma. Nüüd ei tohiks enam viivitada. Selline aeg on soodsaim, et võimalikult märkamatuks jõuda kuhugi agulisse ning sealtkaudu püüda juba linnast minema lipsata.

Ihuliikmed tundsid kuidagi kangetena. Väsimus ja niiskus, mis hoovas kaevikuseintest, olid muutnud nad paindumatuks ning tuimadeks.

Hüpanud kraavi servale, paistis kõik järsku nii lagedana, et Aavo tahtmatult kergitas mantlikrae, nagu loodaks ta sellelt varju. Astunud tänavale, tundis ta, kuidas erutus kasvas. Kõigi pilgud oleks nagu järsku suunatud ainult temale, mis riivamisi küsisid, et kuhu siis see mees veel rutab. Ta peaks ju ammu olema kinni võetud, vangid pandud.

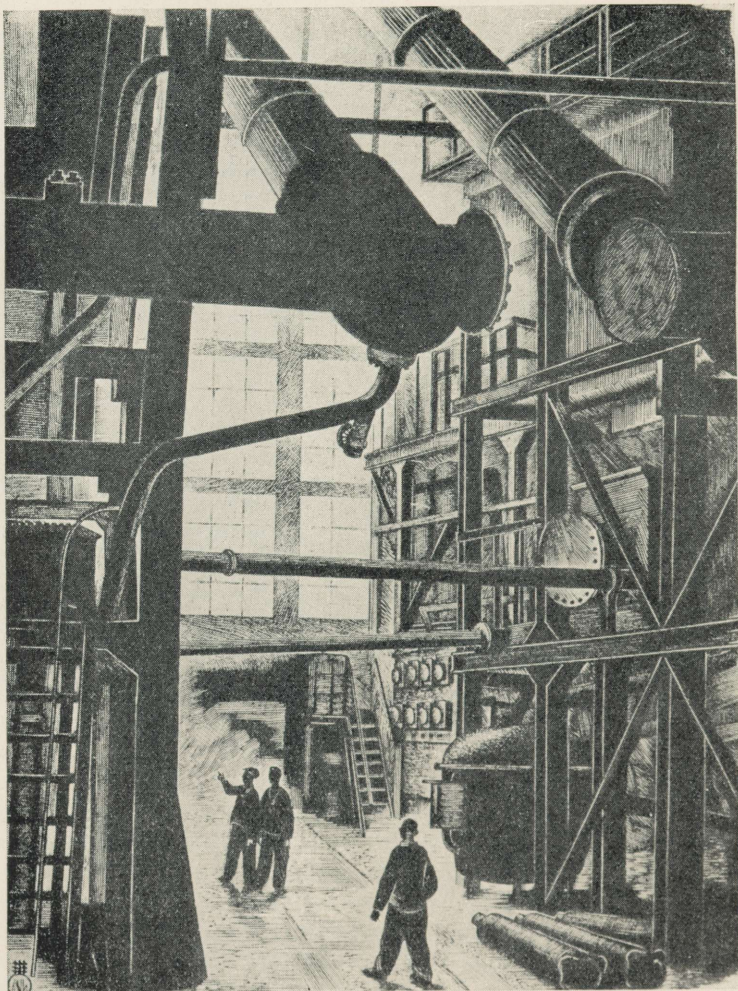
Kuid ometi ei võtnud tänaval keegi midagi ette, et Aavo Nurme takistada või temale lähemat tähelepanugi pöörata. Küllap oli neil kõigil eneste

N. Kummits

Kartulikooriga.

1942.

A. Laigo

Leht mapist «Põlevkivitööstus».

Puulõige, 1944.

ning oma muredega küllalt tegemist, et märgata lihtsat vihmamantlis noormeest, kes nende arvates samuti ruttas tööle nagu suurem osa nendestki, kes praegusel kellaajal tänavail liikusid.

Aegamisi muutus Aavo rahulikumaks ning mõtted võisid taas tegelda küsimusega, kuidas kõige otsemalt sihtkohta jõuda. Aavo otsustas pöörata peatselt saabuvasse kitsasse põiktänavasse, et sealtkaudu minna Toomele ning küllap siis pääseb juba lihtsamalt edasi.

Vaevalt oli ta sellele otsusele jõudnud, kui just samast põiktänavast ilmus nähtavale sandarmeeria patrull, välgutades oma fosforestseeritud rinnaplaate.

Pikemalt mõtlemata käenas Aavo kannralt ringi ning ruttas tuldud teed tagasi. Alles nüüd taipas noormees, kui rumalasti ta oli talitanud. Vaevalt oleks välisandarmeeria hakanud kontrollima iga erariideid kandvat meest. Nüüd ei võinud ta aga ometi uuesti ringi keerata ja tagasi minna, see oleks olnud juba liiga silmatorkav. Ühtlasi häirisid teda jälitavad rasked rütmilised sõdurisammud. Need tegid teda üha rahutumaks. Lähema nurga juures pöördus ta paremale, kuid sammude kaja ei vaibunud. Kas nad tõesti tast maha ei jää? Miks nad siis juba kord talle juurde ei astu ja ei arreteeri! Aavo Nurm oli jõudmas juba päris südalinna. Uuesti pöördus ta ümber nurga, et arvatavatest jälitajatest lahti saada, ning nägi oma kohkumuseks, et vastassuunas läheneb, valged sidemed ümber varrukate, omakaitselaste patrull. Siin kontrollimisest pääseda oli lootusetu. Mis nüüd? Tagasi pöörduda oli hilja. Instinktiivselt avas ta lähima ukse ning astus sisse. Noormees oli sattunud ühte südalinna kohvikusse. Arvatavasti oli see alles äsja avatud, kuna laudade ääres istusid vähesed inimesed. See siin oli koht, kuhu ta praegusel hetkel küll kõige vähem oleks soovinud tulla. Rahutust tundes astus ta leti juurde, et küsida pakki sigarette. Puhvetineiu raputas pead, ei, sigarette neil kahjuks ei ole. Aavol kargas pähe, et tal poleks olnud ju sigarettide eest millegagi tasudagi. Kui hea, et neid ei olnud, mida öelnuks ta neiu! Sellise intsidendiga oleks ta kindlasti tõmmanud endale tähelepanu. Nüüd võib ta aga rahulikult lahkuda.

Pöördudes minekule, märkas Aavo, kuidas arhitekt Ussmaa, elavalt vesteldes kellegi lüheldast kasvu härrasmehega, ilmus saalide võlvitud vahekäigust lagedale. Jäädes läve all peatuma, löikasis nad ära ta väljapääsutee. Enne sõja algust oli arhitekt Ussmaa lühikest aega olnud nationaliseerimiskomisjoni nõunikuks. Sõja puhkemisel oli mees kohe nagu vits vette kadunud. Ja näe, kus ja kellega arhitekt Ussmaa jälle päevavalgusele ujus!

Nüüd tundis Aavo Nurm ka arhitekti vestluskaaslase. See ei olnud keegi muu kui tuntud rahamees ja kinnisvarade omanik Bernhard Sell. Mida pagan nad seal praegu küll nii kaua arutavad? Hakaku juba kord minema! Kaua võib tema siis niimoodi siin tühja vitriini ees seista? Vii-

mati tunnevad nad ta veel ära! Paigutas ju nõukogude võim Sellilt natsionaliseeritud majadesse miilitsakooli. Eks see kallanud kahekordset sappi selle rahajõmmi hinge. Võimalikult kiiresti pööras ta vestlejaile selja ning teeskles, nagu huvitaksid teda eriti seinal asuvad reljeefid. Tegelikult ei näinud ta midagi. Vaid üks mõte tagus haamrina ta ajus — kui nad teda ära ei tunneks!

Järsku tundis Aavo Nurm arhitekt Ussmaad enda kõrval. See vahtis talle kõrvalt korraks jultunult otsa ning isand Selli juurde tagasi pöördudes lausus poolvaljusti:

«Seesama jah!»

Nad olid ta siiski ära tundnud! Vaat, millega tegeles praegu härra arhitekt Ussmaa!

Kuid mis nüüd? Kuhu nüüd? Mingi väline tardumus haaras noormehe. Ta ei suutnud või ei tahtnudki enam midagi enda päästmiseks ette võtta. Mingi siis juba, kuidas tahes.

«Nad lubasid teid kohe ära viia lastal!»

Ärev naisehää! scsistas need sõnad. Aavo pööras pea. Valget rätti kandev puhvetineiu seisis ta juures ning vaatas ta poole üles oma heledate pärani silmadega, milledes hetkel peegeldus ahastus ja hirm.

«Minge ära! Minge ruttu ära!»

«Mul ei ole kuhugi minna,» lausus Aavo apaatselt.

«Ükskõik kuhu. Minge! Nad tulevad iga hetk tagasi!»

Aavo Nurm teadis seda isegi. Ometi ei suutnud ta teha mingisugust otsust. Tütarlaps näis kaotavat kannatuse.

«Ruttu!» viipas ta käega, avades leti taga asuva ukse. Aavo sai oma ükskõiksusest jagu, kärmesti astus ta üle läve ning sattus pikka koridori-taolisse vaheruumi. Viivitamata järgnes talle tütarlaps. Nad möödusid kellestki märkamata kõõgiuksest ning jõudsid õnnelikult õuele.

«Siit ümber nurga saate tänavale,» näitas tütarlaps käega.

Aavo surus end tihedalt nagu varju otsides vastu seina. Ta ees lävel seisis kahvatu lüheldane tütarlaps. Tume kulunud töökleit sobis talle halvasti. Valge rätik oli juustelt vajunud kuklasse, lastes yabaks neiu rikkalikud jonnakad kiharad.

«Tahaksin teid tänada,» haaras Aavo peaaegu mõtlematult neiu käe järele. Tütarlaps astus sammu tagasi ning ta ümara, huulepumatist roosaka suu nurkadesse tekkisid peaaegu valulikud kurrud.

«Rutake ometi!» nõudis neiu tungivalt.

Aavo tundis, kuidas äsjane hirm taandus kuhugi kaugemale. Ta teadis, et peab minema, kuid samal ajal hoidis teda miski paigal, kammitstes ta jalad ning takistas lahkumast inimesest, kes praegusel hetkel püüdis teda hädaohust päästa.

«Kuhu mul minna?» ütles ta, naiivselt oma paigalejäämist põhjendades.

Tütarlaps mõõtis teda nukra pilguga.

«Tänaval liiguvad patrullid. Ma ei saa praegu kuhugi minna,» lisis ta kiiresti seletuseks.

Neiu näis olevat kimbatuses. Ta ei teadnud enam, mida selle võõra noormehega peale hakata, kes seisab paigal ega oska end õnnetuse eest kõrvale hoida.

«Ma ei või enam kauemaks ära jääda,» ütles ta vabandades.

Aavo noogutas mõistvalt, kuna ta nägu peegeldas ilmset nukrust. Ta püüdis kuidagi kohmakalt isegi naeratada.

Tütarlaps seisis ikka veel paigal. Näis, nagu võitleks ta seesmiselt enesega, enne kui jõudis otsusele. Kiiresti avas ta koridoris asuva plekiga kaetud ukse.

«Minge sinna, seniks kui ma tulen!» See oli öeldud energiliselt, peaaegu nõudvalt. Aavo allus sõnatult neiu käsule. Hetke pärast keerati üks ta selja taga lukku ning noormees seisis üksinda tühjas, kunagi riiulitel asunud kaupade lõhnade seguga täidetud laoruumis. See, kuidas võiti krigises lukuaukus, kõlas Aavole vastumeelselt, kurjakuulutavalt. Jäänud üksinda, tegi noormees endale ränki etteheiteid. Mida ta siin ootas? Millele ta lootis? Mis seiklusi ta otsis? Ega ta võinud ometi arvata, et see võõras, habras tütarlaps suudaks teda kuidagi hädaohust päästa. Nüüd raiskab ta vaid asjatult kallist aega ega pääse minema. Vahepeal aga antakse kõikidele patrullidele ja vahipostidele tema välimus teada ning põgenemine muutub lausa võimatuks. Millisel seletamatul, rumalal ajendil ta jättis küll end tundmatu tütarlapse meelevalda? Juba tundus talle see kõle trellitatud akendega ruum peaaegu vangikongina ning viimane rahuraas asendus meeleheitega...

*

Seistes uuesti leti taga, tundis puhvetineiu end hoopis paremini. Pruukis vaid keegi märgata, et tema noormehe minema aitas, ega siis temagagi nalja ei heideta. Niipalju ta juba sakslasi ja nende korda tundis. «Küllap läheb kõik hästi,» troostis ta end. Puhvetiruum oli ju täiesti tühi, kui ta noormeest hoiatas. Ainult kõrvalruumi oli ilmunud paar saksa ohvitseri, kes omavahel lõbusasti lobisesid. Nemad on praegu muidugi röömsad. Inimesed aga muust enam ei kõnelegi kui haarangutest, vangistamistest ning tapmistest. Seepärast ta lihtsalt pidi seda võõrast hoiatama, nähes teda pealegi nii ehmunult ning nõutult leti ees seismas. Kõik järgnev tuli nagu iseenesest. Kohe siis, kui ta noormehele hoiatuse sosistas, olid nad muutunud nagu vandeseltslasteks.

Välisuks paisati lahti ning neiu märkas oma ehmatuseks sisenevat mitut relvastatud meest. Nende järele ilmusid alalised kohvikukülalastajad härra Ussmaa ja keegi kõvakübarat ning sametkraega palitut kan-

dev paksuke. Ussmaa heitis äreva, otsiva pilgu üle puhvetiruumi. Nähes, et ruumis viibis ainsana leti taga askeldav neiu, tormas ta selle juurde. Must juuksetutt laubale langenud, silmaalused kottis, suunurkades vaht, sihtis ta oma pika piibubarrega üle leti.

«Kuhu too tüüp siit kadus?»

«Missugune tüüp?» tegi neiu suured silmad, jättes küsija haavava tooni hoopiski tähele panemata.

«Seesama, kes natukese aja eest siin seisis ja teiega kõneles,» vibutas Ussmaa ähvardavalt piibuvart.

Neiu ei teadnud enam, mida vastata. Pahuralt pööras ta oma lapsepilgu tagapool seisvatele meestele. Härra Sell leidis olevat kätte jõudnud hetke, kus ta võis demonstreerida oma oskust naist kohelda. Viisakalt kergitas ta kõvakübarat ning, püüdes näole manada midagi naeratusetaolist, pöördus neiu poole:

«Preilid ehk mäletavad... pikk, brünnett, mustas vihmamantlis. Täna ei ole siin ju kuigi palju kundesid veel olnud.»

Ta hääli oli magus, peaaegu meelitav, kuid silmad puurisid neiu näkku, püüdes sealt lugeda iga mõtte- ja meeleliigutust. Nähes neid silmi, tajus neiu, et tema vastusest oleneb nüüd kõik. Ta ei võinud enam teeselda naiivitari.

«Ah too, niisugune tüüp, nüüd ma mäletan küll,» naeratas neiu Sellile vastu, «too läks juba ammu ära.»

«Ei ole võimalik, ei ole!» hüüdis härra arhitekt ärritatult vahele. «Ma seisin kogu aeg tänavall»

«Võib-olla läks ta ka saali kaudu. Ma ei mõistnud seda tähele panna,» ütles neiu toonil, nagu oleks tal meestest hirmus kahju. Mehed aga ei näinud tema juttu enam millekski pidavat. Nad arutasid nüüd omavahel.

«Kurat võtaks, lasksite minema lipsata,» pahandas relvastatud salga juht. Härra Ussmaa ajas käed laiali ning näis olevat lausa solvunud.

«Ma seisin ju kogu aeg väljas,» kordas ta pooleldi nuuksuvali.

«Ah mis, juures oleksite pidanud seisma. Torujürid niisugused!» pragas juht. Härrased tundsid endid süüdlastena ega lausunud sõna-kestki.

«Kas see oli mõni varas või röövel?» küsis neiu uudishimulikult sekka. Härra Ussmaa, kes leidis paraja aja olevat teiste tähelepanu mujale juhtida, vastas neiule heameelega:

«Mitu korda hullem ikka — kommunist!»

Neiu, tehes kohkunud näo, noogutas härra Ussmaale arusaavalt. Teised mehed olid vahepeal teinud mingi otsuse ja lahkusid kohvikust. Härra arhitekt Ussmaa sammus alandlikult, pea norgus, neile järele.

Alles nüüd tajus neiu, kuidas ta värises. Mingi seletamatu, vastu-

pandamatu erutuslaine tulvas üle kogu keha. Kust ta küll võttis säärase julguse? Ega nad ometi tagasi tule? Nüüd ei suudaks ta enam...

Kui hea siiski, et ta seda noormeest aitas! Kommunist. Jah, näpuga näitajaid leidub nüüd igal pool. Rohkem polnud tarviski. Gestapo truud jüngrid, omakaitsetelased, jooksid lausa traavi, et aga oma isandate kiitust ära teenida. Kui mitmeid õnnetuid temagi teadis. Naaberkorteris elav kingsepp vangistati, kuna see oli ühes kaupluses komissariks olnud. Nooruke majavalitseja, kes nende majadegrupis töötas, olla maha lastud. Sama saatust tabas tema eelkäija puhvetimüüja meest. Naine aga vallandati kohvikust päevapealt. Hirmus oli kõigele sellele mõelda. Ja nüüd seegi noormees...

«Sirje, juhataja juurde!»

«Kas siiski keegi märkas meid?» jahmatas neiu. Et natuke aega võita, soris ta veel enne laekas ja sulges selle siis pikkamööda. Võitki keeras ta mitu korda edasi-tagasi, nagu oleks lukk rikkis.

Juhataja toas istus Saksa sõjaväemundris mees ja kõigutas üle põlve heidetud säravalt läikima hõõrutud säärsaapas jalga. Neiu sisenedes tekkis ta enesega väga rahuiolevasse näkku ihalev muie. Kohviku juhataja proua Schwalbe märkas kohe muutust sakslase näos, kuid ta püüdis oma tundeid vaos hoida.

«*Herr Zahlmeister* Herbst soovib näha meie ladu, et sinna paigutada *Marketenderware*,» ütles juhataja oma alluvale külmalt ning naeratas seejärel härra majandusülemale.

See, kuidas tütarlaps kahvatas, ei jäänud märkamata kummalegi juuresolijaist.

«Mis teiega on?» urahtas proua Schwalbe kurjalt.

«Ma ei tea...» kogeles tütarlaps.

Sakslane oli krapsakalt püsti karanud ja pakkus galantselt tooli.

«*Bitte, Fräulein...*»

Neiu jäi seisma, surudes end vastu uksepiita.

«Istuge siis, kui te end nii halvasti tunnete. Kaua te lasete härra ohvitseri end paluda?» torises proua Schwalbe. Nähes aga, et sakslase poolehoid kuulus ilmselt neiuale, püüdis temagi muuta oma tooni ja olla südamlikum.

«Andke võtmed, ma ise näitan härra ohvitserile ladu. Teie istuge seni siin. Võib-olla hakkab teil siis parem.»

«Proua Schwalbe, ma pean teile tunnistama...» neiu oli nutu äärel.

«Mida te peate tunnistama?» muutus juhataja tähelepanelikuks.

«Ma ei saa teile võtit anda, proua Schwalbe.»

«Ei saa?! Mis peab see siis tähendama?»

«Ma unustasin võtmed koju,» kogeles neiu.

«Ah, milline *Schweinerei*,» vihastas proua Schwalbe ja unustas, et ta oli tahtnud meeldida härra majandusülemale. Viimane vaid muigas

üleolevalt, nagu mõistaks ta teiste juttu, istus siis taas mugavalt oma toolile tagasi ja süütas sigareti.

«Proua Schwalbe, ma ei ela ju kaugel. Lubage, ma jooksen toon võtmed ära,» palus neiu ailandlikult.

«Minge,» käratas juhataja ning, pöördunud ohvitseri poole, hakkas sellele saksa keeles olukorda kurtma.

Neiu oli enne ukse vahele kadunud, kui sakslane mõistis, milles asi seisab. Ta oleks meelsasti end neiuale kojusaatjaks pakkunud. Nüüd aga pidi ta taluma selle koketeeriva paabulinnu seltskonda.

Nad läksid kõrvuti kitsast sopilist õue pidi värava poole. Neiu tulla- nud pöörane hirm oli raugenud. Nüüd ei saa, ei või enam midagi juh- tuda. Kõige halvem on möödas. Ladu on jälle tühi ja seda võib nondele untsantsakatele näidata niipalju, kui nad iganes soovivad. Noormees aga, kellele ta oma heasoovlikkusega äärepealt saatuslikuks oleks saanud, kõnnib vaikides tema kõrval. Millised kokkunud, täis hirmu silmad tal küll olid, kui ta ukse avas! Seda ei saa ta eluilmaski enam unustada. Kuidas küll läbielatud hädaohumomendid võivad inimesi kiiresti üks- teisele lähendada! Neiuale tundus, nagu oleks ta noormehega juba ammu tuttav ning viimase muredki tema omaks saanud.

«Mis nüüd saab?» päris neiu.

«Ei tea veel. Pean kuidagi linnast välja pääsema.»

«Te teate ometi, et tealgustes valvatakse!»

«Tean.»

«Kuidas te siis saate?»

«Kuidagi pean saama.»

«Peate olema ettevaatlik,» puudutas neiu noormeest käsivarrest. Nad seisatasid. Aavo vaatas üllatunult neiu murelikku näkku.

Keegi kolistas väravaga ja lohisevad, aeglased sammud lähenesid seisjaile. Tulija peatus ning kõhatas vanainimeselikult. Aavo taandus mingisugusesse orva, sundides neiu eemale minema. Neid ei tohi ometi keegi koos näha!

Sammud hakkasid uuesti kostma.

«Vanaisa!» hüüatas üllatunud neiu.

«No näed, kus tema on! Ja mina murran pead, kuidas sind siit majaderägastikust kätte saada,» vastas keegi rõõmsalt, ent vanamehe- liku aeglusega.

«Oi, vanaisa, kuidas sina meid küll hirmutasid!» naeris neiu ja tõm- bas Aavo kättpidi orvast välja.

«Toho-pime, ei mina teadnud sest midagi,» imestas taat siiralt.

Aavo nägi seina kõrval seismas pleekinud presendist tolmumantlis vana talumeest, kes, habetunud lõug õieli, teda teraselt oma hallide puh- naskulmude alt uudistas.

«Kuidas sina niisugusel ajal linna said?» püüdis neiu oma küsimusega vanaisa sellist avalikku uudishimu kõrvale juhtida.

«Ah mina või?» hakkas ta raugaliku jututuhinaga seletama. «Mis muud kui tulin. Kes mind vanainimest siis keelab. Või kas ma ennast keelata lasengi,» tõmbas ta naljatades oma habetunud suu laiale naerule.

«Kas sind teel ei kontrollitud?» päris neiu asjalikult, jättes vanainimese lõbususe tähele panemata.

«Või veel! Kõik kontrolliti nagu kord ja kohus. Mina aga ütlesin, et mina viin oma lapselapsele kappi linna. Jätke mind rahule. Ja jätsidki, mis nendel minust, vanainimesest.»

«Ah sa tulid siis mulle kappi tooma?» üllatus neiu.

«Nojah, nii sai ju räägitud. Jäin sellega küll hiljaks, aga...»

Neiu jäi hetkeks mõttesse. Paistis, nagu poleks soovitud eseme saamine talle praegu tõepoolest mingisugust rõõmu valmistanud. Heitnud kõrvalpilgu Aavole, päris ta vanaisalt:

«Kus see kapp sul praegu on?»

«No kus ta siis peab olema? Eks ikka kodu man. Lasksin hobuse hoovi ja tulin siia kohviku sinu järele,» seletas taat, ilmne pettumus hääles, et tema üllatus lapselapsele nii vähe rõõmu valmistas.

Neiu aga oli jõudnud vahepeal mingile kindlale otsusele.

«Tulge meiega,» sosistas ta Aavole. «Vanaisaga koos saate ehk kuidagi kergemini linnast minema.»

Noormees oli isegi seda mõelnud. Ta ei sõandanud esialgu ainult sellist ettepanekut teha. Nüüd oli ta aga nõus ja üheskoos hakkasid nad minema. Neiu kõndis vanaisaga ees, Aavo aga lonkis neile silmnäolt tagant järele. Teel märkas ta, kuidas neiu vanaisale tungivalt midagi seletas. Vanamees astus, siilud laiali, ning laiutas aeg-ajalt käsi, nagu vaidleks ta vastu. Lõpuks heitis neiu Aavole üle õla julgustava pilgu ning eessammujad pöördusid kitsasse põiktänavasse. Neiu elukorter asuski selles tänavas. Jõudnud pärale, kadus vanaisa kohe värava taha, neiu aga ootas Aavo järele.

«Kõik on hästi. Vanaisa on nõus,» teatas ta õhinal ning astus noormehe ees väravast sisse.

Kui mõne tunni pärast väravapooled pärani laiali tõmmati, sõitis hoovist välja väike võik hobune, vedades harilikku taluvankrit, millel oli koormaks vanamoeline, treitud jalgade ning äärenikerdustega raske riidekapp. Kirju tekk oli laotatud üle kapi, et hoida lakki kriimustuste eest, mida võisid teha jämedad, risti üle kapi tõmmatud köied, millega koorem oli seotud vankripeelte külge. Vana talutaat istus heinamärsil ning sundis reipalt ohje liigutades hobust kiiremale sammule. Kõnniteel aga tõttas kirjus jakikeses tütarlaps, kellel ei näinud midagi ühist olevat vana talumehe ega tema koormaga. Ainult liikumises ja suunas ei jäänud ta sammugi nendest maha. Alles linna ääres, kui hobune enne

tõkkepuud peatus ning valvur lagedale ilmus, astus neiu kärmesti vankri juurde.

«Vanaisa, vii siis see mu ainuke vara ära maale. Kui uue korteri leian, eks ma siis kirjuta, või tulen koguni ise maale,» lausus ta poolenisti nagu lähenevale valvurile.

Valvur, seekord keegi vanem mees, seisiski juba hobuse kõrval.

«Noh, viid tütre kaasavara maale?»

«Niipalju kui sest möllust nüüd järele on jäänud,» ohkas taat vankril.

Valvur astus sõnalausumata tõkkepuu juurde ja laskis selle üles. Vanaisa noogutas lapselapsele pead ning tõmbas ohjadest. Hobune hakkas liikuma. Järsku kerkisid neiu pisarad silmi ning, joostes vankri kõrval, ta hüüdis:

«Elage hästi! Tulen varsti teile järele!» Vanaisa ei pööranud peadki. Ta teadis, et need sõnad olid määratud kellelegi teisele. Tema kohus oli jõuda siit aga kiiremini kaugemale.

Neiu seisis keset teed ja vaatas kaugenevale vankrile järele. Alles siis, kui sõitjad kadusid tolmuse teekäänaku varju, hakkas ta linna poole tagasi sammuma, näol kummaline rahulik naeratus.

Pühendatud kommunistlikele noortele.
kes langesid võitluses saksa okupantidega Suure Isamaasõja alguses.

Auto hüples metsavahelisel teel üle puujuurte nagu meeletu ja kadus juba mõne hetke jooksul silmist. Maha jäänud Eerik surus sõdurilabida siledat vart kramplikult pihku. Toetanud selja vastu mäнди, vahtis ta sinna, kuhu masin oli sõitnud. Öhus oli tunda kerget bensiinilõhna ja imelikul kombel pani see praegu Eeriku südame ebameeldivalt iiveldama.

Need kaks mäнди on teiste puudega võrreldes tõelised hiiglased. Ja seisavadki nad metsas veidi eraldi. Aukartusest kahe rauga vastu oleks teised puud nagu nimme eemale tõmbunud. Tõeliselt poleks neil läheduses ruumigi. Ainult lepad tikuvad ülbelt lähenema. Maakonnakomitee sekretärile see koht meeldis. Muidugi, seda on väga kerge meelde jätta. Puude vahele, mis asusid paarikümne meetri kaugusel, peitsid nad äsja kümme karabiini, automaate, viis kergekuulipildujat, kastitäre granaate, tööriistu, laskemoona, lõhkeainet ja isegi arstimeid ning piiritust. Sügava augu põhi, küljed ja relvad kaeti tiheda presendiga. Ja kui sekretär Irusson selle asukoha vaevumärgatava punktikesega kaardile kandis, ütles ta Eerikule: «Viiksime sinu möödaminnes täitevkomiteesse tagasi, kuid ärataksime vaid asjata tähelepanu. Sa ju mõistad. See siin on sinu suurim saladus ja on hea, kui sa seda paika mitte kellelegi ei näita. Käi siin ise ja too, mis vaja. Meil on aeg kallis, aga sina maskeeri veel!»

«Muidugi,» nõustus Eerik. «Maskeerimist ma tunnen. Oskan seda paremini kui midagi muud.»

Eerik arvas, et nüüd minema sõidetakse, ja oli pettunud. Sekretär roniski autokasti, kuid juhile minekuks veel käsku ei andnud. Minuti pärast hüppas ta autolt maha ja lausus kuidagi pühalikult: «Seon sulle selle...» Ta ei sidunud, nagu ütles, vaid kinnitas Eerikule peale laia rihma, mille küljes rippus raske, nahktupes sõjaväerevolver. Andis ka laskemoona ja küsis: «Kuidas sind siit vallast hiljem kätte saab? Kas hakkad ennast metsas varjama või on sul mõni kindlam ja parem koht välja vaadatud?»

Eerik polnud seeütle veel muretseda jõudnud ja imestas, et sekretär seda ei taipu. Kuid ta mõtles Luisele ja teatas, kus metsavahi tütar elab.

«Oled sa temas nii kindel?» umbusaldas Irusson ja lisas muiates, kui

nägi, et Eerik solvus: «Ei võinud arvata, et sa siin juba nii kaugele jõudsid.»

«Me pidime abielluma, aga sõda tuli vahele,» teatas Eerik. «Teeme selle kunagi pärast, siis, kui sõda on läbi. Luise arvas, et nii on parem.»

«Mina aga leian, et nüüd oleks pidanud. Just nüüd, sest...» lausus Irusson mõtlikult. Ja edasi teatati Eerikule, et ta ainult väljastpoolt korraldusi ei ootaks. Partisanide toetuspunkt on nüüd olemas ja Eerikul tuleb hoolitseda, et vallas ka partisane oleks. Tal tulevat samuti Peeter Kiviga rääkida, kes tema ülesandest teab ja kohalikku rahvast hästi tunneb.

«Kas siis ainult mina?» kipitas Eerikul küsimus keelel, kuid ta vaiks ja tegi näo, nagu oleks kõik selge, mis tal tuleb teha.

Oli juba päris pime, kuid Eerik nõjatus ikka veel vastu mäнди. Siinsamas lähedal häälitises öösorr, kaugemal huikas jahti alustanud öökull. Mets kahises. Selle all oli ühes pimeduse tulekuga teine elu alanud. Kui Eerik oma jahilkäikudel vahel pimedat kätte jäi, liikus ta vaikselt, et paremini kuulda ümberringi kostvaid hääli ja endale ette kujutada, mis kusagil sünnib. Kuid praegu polnud tal selle jaoks kõrvu. Nüüd tõi pimedus südamesse isegi mingi ebamäärase hirmutunde. «Siis taganemine ikkagi,» mõtles ta löödult. «Nad tulevad siia, aga mina mõtlesin, et...»

Eerik nihutas revolvri puusalt tahapoole, aetas vintpüssi teisele poole puud ja hakkas sõdurilabidaga käsikaudu mulda tasandama. Seejärel kitkus ta eemalt sammalt ja hakkas sellega üleskaevatud kohta katma. Rapsis lõpuks tikke, et näha, kas enam-vähem korda sai, ja mõtles: «Homme tuleb teha siin põhjalikum maskeerimine!» Talle ei andnud rahu mõte, et nad relvade jaoks siiski paremat kohta ei otsinud. «Kuhu nad ruttasid?... Muidugi, autokasti jäi veel palju relvi ja laskemoona,» meenus Eerikule. «Kihutasid vist Avinurme metsadesse?... Kas ka sealne noorteorganisaator maha jäi?...»

Lõpuks peitis Eerik sõdurilabida mulla alla ja hakkas täitevkomiteesse minema. Ta polnud oma lausahtlist veel pabereid hävitanud, nagu seda esimees tegi. Kuid nüüd tuleb see ikkagi ette võtta. Ta lohutas ennast sellega, et valla täitevkomitee esimees Peeter Kivi oli asjade käigust paremini informeeritud. Irussonil jätkus tema jaoks aega alles täna. Mida kiiremini Eerik metsa all edasi läks, seda rutemini ta kohale jõuda soovis. Vahel tundus talle, et valla täitevkomitees on midagi ootamatut juhtunud. Ta ei leia eest ehk mitte kedagi. Seal on aga kogu tema vähene varandus. On tema kaheraudne ja ka sõber Sultan, kes talle metsa otsekohe järele jookseks, kui vaid toast välja pääseks.

Kui enne oli sõda Eerikust kusagil kaugel, siis nüüd on see päriselt tema juurde jõudnud ja homsest peale algab hoopis teine elu. Niivõrd teine, et ta seda enesele isegi ligilähedaselt ette kujutada ei suuda. Ta

arvas, et õppis siinseid inimesi poole aasta jooksul küllalt tundma, leidis aga nüüd, et on päris üksinda jäänud. Eerik kartis praegu isegi Luise pärast. Et ta ennast Eerikule nüüd mingist päris ootamatust küljest näitab.

Eerik aeglustas alles siis sammu, kui ta täitevkomitee akendes tuld nägi. Üues seisis aga veomasin ja Eerik küsis endalt ärevalt: «Ega viimaks nemad?»

«Seis! Kes sealt tuleb?» küsis noor hääl.

«Kas sa siis ei näe,» pomises Eerik lõõtsutades. Postil seisis Osvald, esimene noor, kes pärast Eeriku valdatulekut Kommunistlikku Noorsooühingusse astus. Ta oli vallaorganisatsioonis üks nooremaid ja teistest väiksema kasvuga. Isegi vintpüss oli tema jaoks liiga suur. Kuid seda enam tahtis ta igal pool ja igal ajal mehe eest väljas olla.

«Mis auto see seisab siin?»

«Saadeti... aktivistide jaoks! Panevad asju kokku,» rääkis Osvald kogeldes.

«Aga sina? ... Kas sõidad samuti?» Eerik püüdis läbi pimeduse teise nägu näha.

«Mina mõni aktivist,» tegi Osvald ennast maha. Seda oli tema suust nii võõrastav kuulda. «Mul pole vaja mitte kedagi karta. Mul on ema ja väikesed vennad... tuleb nende eest ju hoolitseda,» kõneles ta kiirustades, nagu kardaks, et Eerik seda kõike ei usu. «Alles nad käisid siin. Lubasin nendele koju järele minna... kui auto ära on sõitnud. Esimees ütles, et võin alles siis püssi ära anda!»

«Kui aga midagi juhtub ja...» Eerik sai aru, et siin rääkimine ei aitaks, ja jätkas teises toonis: «Kui jääd, siis hoia ennast. Aga püssi pole vaja ära anda. Peida! Ehk läheb seda juba varsti tarvis!»

Ilmselt oli Osvald ennast lubadusega sidunud ja nooruk lausus kõheldes, kuid siiski küllaldase kindlusega: «Ei peida, ma annan selle ära!»

«Ega sa viimaks kardad?» küsis Eerik järsult.

«Ei, ma ei kardad... ei kardad! Aga ema, tead isegi...» Osvaldi toonis oli siiras pahameel ja Eerik mõtles, et teda võib tulevikus ehk siiski arvestada. Siis, kui vahekorrad juba selgunud on.

Ilmnes, et täitevkomitee esimees tegi evakueerimiseks viimaseid ettevalmistusi. Siin oli paarikümne inimese ümber. Mõned olid tulnud suurte pakkidega, teised jalutasid ringi, nagu sõidaksid mingile huvireisile. Esimees noogutas Eerikule mõistvalt. Maaosakonna juhataja Luhats tunnistas Eerikut umbusklikult ja tema silmad kompasid revolvril noormehe puusal. Peeter Kivi teatas, et nad juba tunni aja pärast ära sõidavad. Raudteejaamas tuleb olla veel enne valget.

«Mina lähen hiljem,» lausus Eerik kõvasti ja läks oma töö- ja elutuppa.

Sultan, kes kogu aeg oli seinal asuva kaheraudse all oma asemel valvanud, hüppas talle toalävel vastu ja püüdis kappi peremehe õlgadele panna.

«Jäta need karjapoisivigurid,» pahandas Eerik tujutult ja mõtles kuuldavalt: «Varsti sa saad mul päevade kaupa metsas hulkuda!»

Ta tundis alles nüüd, et on möödunud päevast ääretult väsinud, ja vajus diivanile. «Saaks sellegi öö veel siin olla,» arutas Eerik, kuigi ta teadis, et siit samuti peab lahkuma.

Teiselpool seina räägiti, joosti, hõiguti ja vannuti. Paaril korral turtus õues automootor. Ja Eerik imestas, et ta läbi akna midagi ei näe. Ta on siis kõigi poolt unustatud. Temast ei hooli mitte keegi. Kuid ei! Maaosakonna juhataja Luhats otsis tema siiski üles. Eerik ei märganud teda enne, kui küsiti: «Kas sa tõesti ikka ei sõida?»

Sõnades oli luurav toon, Luhatsi rinnus kähises. Eerik võpatas kergelt ja temas tekkis mõte, et see inimene tekkinud olukorrast suurt sise-mist naudingut tunneb.

«Mine siit,» viipas Eerik tõrjuvalt.

Luhats ei pannud seda aga tähele. Ta piidles Sultanit, sasis koera turja ja kõneles sõnu aeglaselt vaagides: «Läbi on meie värk ja varsti tulevad siia uued peremehed. Ja näed sa, kõik valmistuvad muudkui nende vastuvõtuks.» Luhats kähistas naeru. «Minul on pambud juba kokku pandud ja mõtlesin, et kui me nüüd ka Sultaniga kaubad kokku saame... Mis sa enam, võiksid ta mulle ikkagi ära müüa... või ka pärandada, kui rahakaup vastumeelt on. Ega sellele koerale siis ainult mina ole silma visanud!... Endaga sa Sultanit ju kaasa viia ei saa!»

«Ja sina?!» imestas Eerik ning tunnistas Luhatsit tähelepanelikult. «Tahad kaubale saada? ... Sõidad ju samuti minema — mida sa koeraga peale hakkad?»

Luhats silus oma paljast pealage ja vidutas silmi. Ta oli jällegi lakei. Eeriku karm toon muutis maaosakonna juhataja taas alandlikuks ja lipitsevaks. «Eks sealgi ole metsi,» naeratas ta vabandavalt. «Ära mind valesti mõista. Sind ootavad nüüd suured ülesanded ja jätad koera hooletusse. Arvan, et Venemaa suurtes metsades on jahimehel rohkem tege-mist kui siin.» Luhats pöördus Eeriku vaate eest kõrvale ja vahtis aknast välja, nagu näeks pimedas õues midagi väga huvitavat.

«Sinusugusele jahimehele kuluks Sultani-taoline koer tõesti ära. Temaga ei jää ju isegi pime jahimees saagist ilma!»

Luhats nohises. Tal on ka endal koer, kuid laenab jahilkäikudeks ikka Sultanit. Noorteorganisaatori sõnad aga vihastasid teda ja ta rääkis tooni tõstes: «Koera ma soovitan aga ikkagi müüa. Teab, kuidas ilma asjad veel lähevad!»

«Jätame need jutud,» vihastas vallakomitee sekretär ja tõusis. Enne ta tundis ennast nii roidununa, kuid Luhatsi kohalviibimine ergutas teda.

«Käisid linnameestega metsas või?» Luhats osutas relvale Eeriku puusal. «Andsid sulle siis ka selle... nagu mõnele ohvitserile. Ega viimaks reisi jaoks?... Meilt võtavad selleks ajaks ära, sinule annavad juurde.»

«Miks see sind huvitab?» küsis Eerik ja tõmbas kirjutuslaua sahtli lahti.

«Ma kuulen kaugelt vist kahurite mürinat,» lausus Luhats nagu muuseas. «Linnamehed andsid sulle muidugi ülesande?»

«Miks ta mulle ennast külge kleebib?» mõtles Eerik ahjuust avades. «Proovis ta ikka tõesti kunagi metodistide jutlustajana ja nurgaadvokaadina elust läbi lüüa?» Kaustad rändasid ahju. Ta kiirustas ja tundis isegi mingit seletamatut rõõmu, kui leegid lehti limpsisid. Ja ometi oli ta neid alles mõne päeva eest nii hoolikalt korraldanud ja hoidnud. Ahi ajas suitsu sisse. Ta soris raudoraga paberites, et need paremini põleksid.

«Põletan ära ja otsin esimehe üles,» kaalutles noormees. «Kas tal tõesti mulle midagi tähtsat ütleda on, nagu Irusson mõista andis?... Kas tal üldse meeleski on, et ma jään?» Kuid Peeter Kivi tuli ise. Ta seisis uksel ja andis Luhatsile sõnadeta mõista, et tema siinolekut ei soovita. Luhats lahkus ilmse vastumeelsusega. Peeter sülitas, tõmbas ukse kõvasti kinni ja jälgis Eeriku tegevust sõnagi lausumata. Viimaks liipas ta oma põlvest liikumatu jalaga Eeriku juurde ja istus lauanurgale. Ta oli sulasena hobuselt tubli kabjahoobi vastu põlve saanud ja sellest ajast jäigi viga külge. Muidu oli esimees igati terve ja tugeva väljanägemisega. Juba tema ilme, karmid näojooned ja tugev häääl tekitasid aukartliku mõtte, et selle mehega asjata naljatada ei tohi.

«Kolid siis üle,» alustas esimees lõpuks. «Ma ei küsi, kuidas sa alustad ja kuhu oma pea mõtled panna... Tead ise paremini ja talita südame järgi. Aga ühte ma sulle ütlen, et lammast ära mängima hakka. Surrakse kord, aga elada ei tohi ka argpüksina!» Peeter silus oma kaledaid juukseid, mis sellest hoolimata nagu ennegi sassi jäid, ja jätkas mõtlikult:

«Pakkusin sinu asemele ennast, aga kes santi selle töö peale tahab. Jään veel risuks jalgu. Kui ma sellest varem oleksin teadnud, ma oleksin sinuga siinse rahva ükshaaval läbi vaaginud!... Kõik oleneb ju inimestest, seda pea alati meeles. Noh, ei antud aega, aga tühja kah. Sa pole ju laps. Vallas on ka hunte, kuid usu, neid pole palju!...»

Peeter katkestas. Kuulis, et ukse taga nagu kobistati. Jah, link liikus. Ust taheti vist kuulmatult irvakile lükata. «Vaata, kes seal on!» käsutas Peeter sosinal.

Eerik oli mõne hüppega ukse juures. Ta oli segamise pärast ärritatud ja tahtis näha, kes nende jutu vastu siis nii suurt huvi peaks tundma.

Südames ta aimas, kes seal võiks olla. Ta oli valmis kuulajal kõrist harrama. Seal polnud aga kedagi. Ruum oli pime. Inimesed, nagu kuulda võis, askeldasid auto ümber.

«Enne põles seal lamp,» pomises Peeter pahaselt ning jätkas peopesaga otsaesist hõõrudes: «Hundid, kahejalgsed hundid!... Need kiskjad, kui voli anda, hakkavad otsekohe karjas uluma... Võib-olla nad juba kogunevadki kuhugi. Hoia oma kõrvad lahti. Pea nendel silm peal, Eerik. Praegu on sõda ja kahte juttu me nendega ei aja. Küsimuses on — kes keda. Kurat võtaks,» vandus Peeter ennast unustades, «kuidas ma praegu koos sinuga jääda tahaksin! Kas sa usud või ei, kuid ma olen sinu peale kade. Surma olen ennegi näinud ja see polegi nii kole. Pole kole, kui sa tead, mille eest. Ma ei räägi niisama, vaid olen omal nahal tunda saanud!...» Peeter kuulatas taas ja kõneles siis kiiremini:

«See oli üheksateistkümnenda aasta viimastel päevadel. Valgete kohus mõistis mind seina äärde lihtsalt sellepärast, et keelitasin mehi sõjast kõrvale hoidma ja laotasin lendlehti, kus nõuti Venemaaga rahutegemist. Ootasin mahalaskmist. Järgmisel päeval see pidigi sündima. Naersin kohutulaua ees, aga süda tahtis rinnust välja hüpata. Kahetsesin kuradi moodi, et ma oma lombaka jalaga midagi päris suurt korda ei saatnud. Järgmiseks päevaks oodati veel kahte surmanuhtlust ja siis taheti meid kolmekesi korruga auku ajada. Mul vedas!... Sealsamas tuligi rahu ja minu surmaotsus muudeti eluaegseks sunnitööks!»

Sekretär toppis ka viimased paberid ahju.

«Ütle mulle, kas sa kardad?... Räägitakse, et fašistid jõuavad neil päevil Tartu alla. Võib-olla, et nad juba ongi seal!»

«Kahju on lahku minna,» kohmas noormees ja kõneles metsavahi Luisest.

«Tubli koha vaatasid välja,» kiitis Peeter. «Vana on inimene. Ligimest ei koori ja parunite järeltulijaid ei salli. Läks teine omal ajal prii-tahtlikult landesveeri peksma. Kommunist ta avalikult ei ole, aga manifest on peas. Nõnnaks. Mul polnud aimugi, et sa sinna poole sihid, ja see on hea, et nii!» Ja Peeter, mõtelnud viivu, luges Eerikule ette üle kahekümne nime. Kordas neid ka teist korda ja lisas: «Enamikku sa juba tunnend vist. Pea neid meeles. Need on kõige kindlamad, kelledele võib igas olukorras loota. Tugipunkte pole sul siis ainult üks. Seegi on hea, et Luhats siit kaob, kui ta ainult...»

«Ta tahtis minult enne Sultanit osta,» teatas Eerik. «Mul on tunne, et ta ei tahagi minnal!»

«Siug, Luhats on siug!... Kribeleb praegu, et mida me siin räägime,» arvas Peeter ja tema sõnadesse oli tekkinud murelik noot. «Mulle paisab, et tema kompsudega, mis ta siia tõi, pole kõik nagu korras. Mõne päeva eest olid nad naisega lausa kaelakuti. Nüüd ta aga teatas, et naine ei tule ja läheb temast lahku. Ah sa kurat, kui poleks seda tuld

taga! Ma toda selli veel raputaksin!» Kõneleja pigistas käed rusikasse ja lõi vastu lauaplaati. Ta ei hoolinud enam, kas teda teisel pool ust kuulatakse või mitte. Peeter Kivi liipas oma kange põlvega üle toa, akna alla, vahtis pimedasse õhe ja kõneles: «Ei, ma ei jätaks sind kuidagi maha! ... Mulle paistab, et hallparunid minuga natuke ikka arvestasid ja peitsid hambad ära!»

«Nad värisesid sind nähes,» mõtles Eerik ja teadis, et ta seda inimest alles täna põhjalikumalt tundma õppis.

«Sa pea silm peal, mida nad minu sulastest maasaajatega teevad!» nõudis Peeter. «Jääd ju siia nõukogude võimu täievoliliseks esindajaks. Tunne ennast siis ka peremehena ja anna teada, et kõigi teod võetakse arvele ja kunagi tuleb selle eest rahvale aru anda! ... Kas sa mõistsid mind?»

«Mõistsin, tean nüüd hästi, kuidas olla,» jaatas Eerik kärmelt. Ta oleks tahtnud praegu Peetriga kaua rääkida, kasvõi hommikuni. Kuid väljas tuututas auto ja Eerik võpatas. Ja siis koputati kannatamatult uksele. Seal oli Luhats. «Inimesed ootavad!» teatas ta rahulolematult «Rahvaga ei või nii mängida!»

«Aga kuidas sina siis rahvaga mängiksid?» küsis Peeter teravalt. Esi- mees läks Eeriku juurde ja raputas tema kätt. See polnud nagu hüvasti- jätt, vaid pigemini tervitus pärast kauast lahusolekut. «Sa mine siit kohe pärast meid!» sosistas Peeter tungivalt.

Ja siis nad läksid. Uks teise tuppa jäi lahti. Mootor põrises ja auto hakkas õuest välja veerema. Eerik saatis akna all kaugenevaid, üles ja alla hüplevaid autotulesid ning ta tundis ennast taas nii üksikuna. Sultan urises. Kui Eerik ümber pöördus, arvas ta teises toas Luhatsi läikivaid silmi nägevat. Kuid nüüd on need palju suuremad kui enne ja neis pole mahedat lipitsust, vaid ülbus. Teises ruumis oleks nagu naeru möki- tatud, keegi oleks nagu kõbinal üle põranda jooksnud. Sultan tiirles rahu- tult peremehe ümber.

Eerik võttis lambi, keeras tahi ülespoole ja läks vaatama. Ruumis oli kõik segamini. Kappide ukсед olid lahti, põrandal vedeles prahti. Uhel laual oli vana sonimüts ja paigatud pintsak. Siin polnud mitte kedagi. Peeter Kivi ennistine jutt julgustas teda, kuid tõi samal ajal südamesse ka arusaamatu abitusetunde. Eerik viskas lauasahtlist paki brošüüre ahju. Tuli sai uut toitu ja teisel seinal tantsisid punased varjud. Eerik tundis, et ta praegu midagi päris otsustavat peab ette võtma. «Aga mida? Kas hakata otsekohe asju pakkima ja lipata siit minema? ... On olukord tõesti nii täbar?» Noormees tundis, nagu oleks teda halvatus tabanud. Peetrist ja kõigist teistest oli nii kahju. Talle paistis, et ta siin mitte midagi teha ei suuda ja teda asjata usaldati, tema peale tühjalt loode- takse.

Eerik astus Kommunistlikku Noorsooühingusse nii-öelda viimase vee-

randi alguses. Ta oli enne juunipööret kodanlikust armeest vabanenud ja otsis elus kohta. Isa ütles, et hakaku sepaks, nagu tema isegi seda on. See oli hea soovitus. Isa lubas tema eest peremehele kosta, kuid ta ei suutnud endagi eest seista ja sai töölt lahti. Nad teritasid labidad ja läksid üheskoos kraavi kaevama. Isa tundis ka seda tööd ja suvekuudel polnud teenistusel vigagi. Isa, kui nad alustasid, aga naeris: «Oled minust targem, gümnaasiumi paberitega, ja sinu kraav peaks siis ka parem tulema!» Haridus ei aidanud. Kuidas Eerik ka ei püüdnud, tuli isa kraav ikkagi paremini välja. Kuid isa usaldas teda ja nad rääkisid, kui mahti oli, pikalt ja laialt maailma asju. Eerik sai alles nüüd teada, et tema isa hoiab kommunistide ja Venemaa poole. Ta veendus selles kõige paremini siis, kui ühel päeval ametnikud isale järele tulid ja tema kinni viisid. Ainult pooleks aastaks. Siis tulid juunipäevad ja isa vabastati. Eerikust saigi siis kommunistlik noor viimasel veerandil. Eialgu tundis ta vallas ennast võõrana ja kirus nii mõnelgi korral südames, et teda maale tööle saadeti. Kuid ta sobis noortega lihtsalt suurepäraselt. Talle meeldis valdas asuvaid koole külastada ja pioneeridega koos mängu välja mõelda. Siis muutus ta samuti põlvpükse kandvate poiste sarnaseks. Kommunistlik noorsoo-organisatsioon oli aga Eerikul maakonnas üks nooremaid. Habemekasvuga noori siin ei olnudki. Kuid nüüd mõtles Eerik, et ta ka vanematega oleks pidanud rohkem töötama. Ta vajab sellist rahvast, kes oma elu ja tegevuse üle iseseisvalt otsustada võivad. Nende hulgas peab siis nüüd tööd tegema, kuigi see tohutult raskem on.

Eerikule tundus, et ta ruumis mitte üksinda ei ole ja teda keegi sala-mahti jälgib. Seina taga nagu klopiti. Pimedusest kostis tasast vile. Ja siis koputati tõesti aknale. Kui Eerik üles vaatas, nägi ta akna taga Osvaldi ebamäära nägu. Nooruk viipas Eerikule ärevalt. Tema ilmet võis aru saada, et miski on teda väga hirmutanud. Eerik haaras seina najalt püssi. Ta oli veendunud, et Osvaldil talle midagi väga tähtsat on teatada. Kui ta Sultaniga aga välja oli jõudnud, polnud akna taga enam kedagi. Eeriku süda peksis. Oli kuulda nagu jooksumüdinat. «Kas sina, Osvald!» hõikas ta maja nurga varju tõmbudes. «Kus sa oled?»

Vastust ei antud.

«Ta andis püssi ikkagi ära,» mõtles Eerik ja püüdis mõistatada, mida nooruk talle akna taga ennist ütelda tahtis, kelle eest ta teda lõpuks hoiatas. Aga Sultan urises ja Eerik manitses looma allasurutud häälel, et ta vait oleks, solvas koera karjakraantsiks nimetamisega.

Ootamatult katkestas vaikuse rida korrapäratuid laske. Kahelt poolt lähenes jalgade müdin. Kuuldas klaasi klirinat. Täitevkomitee uks paisati lahti ja nüüd tulistati juba maja sees, nagu oleks seal tegemist arvuka vaenlasega. «Siis nii alustasidki... hundid, oma valla hundid,» mõtles Eerik ja hakkas ettevaatlikult maja taha liikuma. Ta ei võpatanud, nagu enne täitevkomitees. Ei tundnud oma imestuseks vähimatki hirmu. Enne

E. Rebane

Fašismi ohvrite monumendi detaili kavand.

1960.

A. Vardi

Emajõe vaade.

1956.

pani iga kõbin mõtlema. Ta ei teadnud, kus vaenlane asub, kuid nüüd on sootuks teine olukord. Jõudnud maja taha, hakkas ta kogu jõust sajakonna meetri kaugusel asuva pargi poole jooksuma. Sealt edasi on juba lihtsam. Ta kaob tihedasse rukkisse, ja proovige kätte saada.

Ainult paar-kolmkümmend meetrit veel. Kusagil lasti, kuid Eerik ei saanud aru, kas teda nähti või paugutati seal lihtsalt lõbust, et täitevkomitee vallutamine nii kergelt läks. Ja siis taipas Eerik, et nad teda tabada püüavad. Pea lähedalt vilistas mööda üks, siis teine kuul. Teda tulistati vist sealtki, kuhu ta nii ruttu jõuda tahab. Jalga oleks altpoolt põlve nagu kiviga tabatud ja Eerik viskus instinktiivselt maha. Ta surus püssipära vastu õlga ja tulistas samuti. Sulfan oli segaduses. Loom sai aru, et siin praegu mitte tavalist jahti ei peetud, ja lõrises. Eerik tühjendas padrunisalve, kobas puusalt revolvrit ja tundis samas, et talle millegi pehme ja raskega pähe löödi.

«Pojuke langes lõksu!» kuulis Eerik enda kohal kedagi irvitavat. Need sõnad ulatusid temani nagu maa alt. Siis ta ei mäletanud enam midagi ja ärkas alles kahe mehe ägedast vaidlusest. Teine neist vibutas tormilaternat ja Eerik veendus kollase tule valgusel, et ta mingis ruumis asub. Põrand oli meeldivalt jahe.

«Ots peale ja jutul lõpp!» tänitas mehejupp tormilaternaga kiuslikult ning valgustas lamajat. Eerik sulges silmad ega liigutanud end.

«Jõuame, seda jõuame alati,» kinnitas teine autoriteetselt. «Kas sa siis jällegi lollitahad mängida...» Edasi räägiti sosinal. Eerik püüdis pead kergitada, kuid see õnnestus hädavaevu. Jalg tuikas tuimalt. Sealt, kus ta arvas, et teda kivi tabas, oli püksisäär märg. «Sain pihta,» mõtles noormees ja püüdis ettevaatlikult jalga liigutada. «Mida nad minuga kavatsevad? ... Kas teevad tõesti siinsamas lõpu? ... Ja kes nad lõpuks on? Mehejuppi oli ta mõnel korral täitevkomitees kohanud, kuid tema nime ei mäletanud ega teadnud sedagi, millisest külast ta pärit on.

Siis löödi uks kinni. Väljas oli juba rohkem hääli kuulda. «Ta teab palju! ... Poiss jäeti siia tähtsate ülesannetega ja need tulevad temalt maksu mis maksab välja pigistada!» kuulis Eerik ägedat juttu.

«Miks siis sina neid ei tea!» naerdi. «Lürpisiid nendega ju ühest kausist.»

«Ja teangi, tean palju, aga kõnelen seal, kus vaja!»

Eerik teadis nüüd, miks kõik just nii läks. Luhats! See on tema, kes seal väljas hoopleb. Ta jäi siis ikkagi maha. Enam ei räägitud. Valvur tammus ukse taga rahunult edasi-tagasi. Pea polnud enam nii raske ja vang püüdis ennast seina najal üles ajada. Jalg tuikas tuimalt ja Eerik taipas, et kuul oli siiski vaid pehmest kohast läbi läinud. Rebinud särgisaba küljest nii pika riba kui võimalik, sidus ta haava kinni ja kujutas endale ette, et nüüd enam midagi viga ei ole.

Vahepeal kuhugi kadunud hääled lähenesid uuesti. Minuti möödudes

kisti uks lahti ja keegi tõugati talle seltsiks. Ja samas taipas Eerik, kus ta asub. Tugevatest männiprussidest ehitatud kartsas, kus vallapolitsei vanasti oma vahialuseid enne edasisaatmist hoidis. Talvel võis siin ära külmuda. Polnud ahju, põrandat ega isegi aknaid. Nende aset täitsid kaks lae all asuvat augukest.

«Kes siia toodi?» küsis Eerik ja seisatus raskelt hingava inimese juures. «Mis sinu nimi on? ... Miks sind siia toodi?»

«Mina olen ... Osvald! ... Kas sa siis ei tunne? Ma ei tea, miks nad minu kinni võtsid!» Osvaldi sõnades oli meeleheide ja viha.

«Kuidas siis? ... Kõnele!» Eerik vajus Osvaldi kõrvale ja haaras tema käest.

«Nagu koju jõudsin, tulid järele ja tõid siia! ... Püssi mul ju ei olnud. Nad ei tea midagi! ... Ma pole mitte kellelegi halba teinud!» kinnitas nooruk pahaselt ning tõusis. «Nad nõudsid minult igasuguseid teateid, kuid ma ei tea ju mitte midagi. Ka sinu kohta küsisid, et miks sind siia maha jäeti!»

Eerik meenutas endist jutuajamist Osvaldiga ega vastanud. Mõtles: «Osvaldiga nad võivad ehk tõesti nii armulikud olla, et lasevad minna. Minul tuleb siit teisiti pääseda!»

Eeriku käed libisesid üle siledaks hõõrdunud ukselaudade. Teisel pool seisis kähinal hingav valvur. Siis joodi kulinal ja käratati pärast seda: «Mine eemale seal, või muidu ma pörutan siit!»

Eerik tõmbus kõrvale. Valvur laskis, kuid arvatavasti ainult õhku. Mõni aeg valitses pimedas ruumis sügav vaikus. Näis, et Osvald enam Eerikuga tegemist teha ei taha, temaga praegu isegi rääkida kardab. Või hirmutas noorukit tunnimehe hoolimatus? Mõne aja pärast avati taas kongiuks. Lävele ilmusid kaks meest ja Osvald käsutati välja.

«Annavad võmmu kuklasse ja ütlevad — minel!» oletas Eerik. Piki maanteed lähenes vankripõrin. Ei, seal kihutasid vist mitmed. Käratseti uljalt. Valvur jõrises ukse taga: «Mu isamaa on minu rõõm, on kallim mul kui vanamoori arm ...»

«Kas nad varsti minu juurde tulevad?» mõistatas Eerik ja kobas puusalt, nagu peaks relv seal veel alles olema. Ja uuesti tundus Eerikule, et Luhatsi silmad teda pimedusest piidlevad. «Miks inimesi alles siis, kui juba hilja on, lõplikult tundma õpitakse? ... Kuidas nad kõik nii rumalad olid, et Luhatsit läbi ei näinud?»

Läheduses lasti. Neli pauku, millele järgnes sügav vaikus. Valvur katkestas laulu ja küsis: «Kas kuulsid? ...»

Kongile lähenesid sammud. Tulijaid oli mitu. Vang tundis, et midagi ähvardavat läheneb. Need olid nii imelikud paugud. Neli lasku ja sügav vaikus. Millegipärast ta mõtles vaid sellest, et Osvald ei oleks tohtinud püssi ära anda. Südamesse tekkis ängistus.

Uks löödi jalahoobiga pärani ja nähtavale ilmus tormilaternat hoidev käsi. Nad tulid kõik sisse. Seekord polnud neid enam kaks, vaid neli. Teistele valgust näitav mehejupp, kes enne tema mahalaskmist nõudis, astus kõige ees. Kahte tundis ta näo järgi veel. Nood olid pärit Kelmikül-
last. Isa ja poeg, mõlemad taluperemehed. Uks püüdis teisest kangem olla. Haris isa hektari sood üles, järgnes poeg talle kahe hektariga. Võib-olla selle pärast nad jäidki Eerikule meelde. Kui kummagi talu küljest tubli maalahmakas ära lõigati, oli ta samuti kohal ja tagus mulda uusi piirikupitsaid.

«Tulid nüüd minuga arveid õiendama,» mõtles Eerik ja taganes. «Neli lasku ja neli meest. Igaüks laskis korra!»

Mehejupp tõstis laterna kõrgele ja juhtis valguse Eerikule otse näkku. Surus laterna nii lähedale, et klaasi ümbritsev kumer terastraat tema põske puudutas. «Kas kuulsid, mis ühe sinu kutsikaga juhtus?» küsis mehejupp. «Tunnista kõik üles, või muidu hakka astuma!»

Eerik tundis, et kõik tema ümber nagu tiirlema hakkas. Tuli kõikus üles ja alla. Jalas pistis valusasti. «Siis Osvald! ... Teda ei lastud siis vendade juurde!»

«Tunnista, sa ülemkutsikas!» nõudsid isa ja poeg Kelmikül-
last.

«Mida ma tunnistama pean?» küsis Eerik võimalikult süütu ilmega. Ta tahtis praegu maha viskuda ja nutta. Hundid! Sellised ongi need oma valla hundid ...

«Ah mida?» naeris mehejupp ja surus laterna vastu Eeriku nägu. «Seda tead sa ise paremini ... kui elu armas on!»

«Osvaldi eest võetakse teid veel vastutusele!» ähvardas Eerik ja tõm-
bas pea kõrvale. «Küllap te oma peremeeste käest veel saate, kui nad valda ilmuvad. Kui ma midagi teinud olen, siis viige tõelise kohtu ette.»

«Vaata harakat!» luksus mehejupp. «Kas sa tahad ütelda, et meie siin ei olegi põlised peremehed? ... Munast hullem, kes õpetab kana. Anname enne rooska. Anname selle eest, et meie nagu polekski peremehed, ja pärast kuuli selle eest, et olid ülemkutsikas, kes midagi tunnistada ei tahal!»

«Ta teab, kes siia jäeti. Käis metsas ja autos olid relvad. Tunnis-
tagul ... Neid võib olla siin terve jõuk,» kuulis Eerik teiste selja tagant Luhatsi kiiret juttu.

«Peidab ennast,» mõtles Eerik. «Lasevad maha!» Ta püüdis ukse poole nihkuda. Rusikahoop tabas kaela. See oli aga oskamatu löök ega pannud teda isegi tuikuma.

«Tunnista, või teeme siinsamas otsa peale!»

«Jah, mis tast vedada. Paneb veel lippama!»

Kaks lõgistasid püssilukke. «Lasevad!» mõtles Eerik, kuid ei tundnud enam mingit hirmu. Teadis, et tal on varuks trump ja see tarvitseb vaid välja mängida. Pärast seda jääb talle veel aega. Viivu pärast ta rääkiski

naeratades: «Kui ma praegu tunnistaksingi, poleks sellest teile mingit kasu. Relvade juurde tuleb mul isiklikult teid viia... ja ka meeste juurde!»

«Loodad pimedas põgeneda, jahimees!»

Kolm tõmbusid ukse juurde ja pidasid aru. Luhatsi jutt kõlas nüüd nii enesekindlalt. Eeriku ennistised sõnad tõstsid teiste silmis tema väärtust. Ta oli ennast täitevkomitee ametnikuna juba peaaegu rehabiliteerinud. Siin peeti nõu, aga täitevkomitee poolt kuuldus uljast laulu, lällamise ja hõigete putru. Meestel muutus ootamatult kiireks ja Eerikule teatati: «Lähme siis hommikul, ja ära arva, et sa meid petta saad.»

Eerikul muutus kergemaks alles siis, kui ta üksinda oli jäänud. Aga ukse taga lauldi veel kõvemini kui enne: «Mu isamaa on minu rõõm...»

Ei tarvitsenud eriti tark olla, et valvurit kohtlaste hulka liigitada. Kui oleks vaid aega, alustaks Eerik temast. Aega on aga ainult hommikuni ja seda on neetult vähe. Tõenäoliselt vahetatakse valvur varsti välja või — mis veelgi halvem — neid tuleb siia mitu.

Eerikule tundus, et tema haavatud jalg nagu põleb. Mõtted hüplesid siia-sinna. Korra püüdis ta mõistatada, mida Luise teeb, kas ta teda täna ootab või magab oma asemel rahulikku und. Siis paistis talle, et Osvaldi tõeliselt maha ei lastud ja nad teda ainult hirmutada tahtsid. Ei, nii hästi nad tema ees poleks näidelda osanud. Silmade ees sähvisid välgud ja Eerikule tundus, et püssitorud praegu temale on sihitud. Samas ta süüdistas ennast, tema ise on süüdi, et Osvaldiga nii juhtus. Ta oleks pidanud teda tungivalt hoiatama, et vallas jooksevad ringi hullemad kiskjad kui hundid. «Oleksin Osvaldi sundima pidanud,» arutas Eerik. «Kuid ma uskusin ju samuti, et nad talle midagi ei tee. Kas ma talle seda isegi ei ütelnud?» Lõpuks oli ta veendunud, et nii see tõeliselt oligi. Eerik ei suutnud enam tegevusetult istuda, tõusis põlvili ja ajas ennast seinale toetudes päris püsti.

«Kust leida praokene, mille kaudu siit minema pääseda?» Kõrgel on paar rusikasuurust auku. Eerik sirutas käed välja ja sõrmed haarasid planguservast. Tõsi, see oli vaid rusikasuurune auk. Sellest ei jätku isegi varblase läbilennuks. Kui Eerik ümber pöördus, nägi ta konginurgas Luhatsi pilkavaid silmi ja kuulis tema mõkitavat naeru. «Needus!... Sa siug!» sajatas Eerik, haaras põrandalt ja viskas sinnapoole. Prahine muld rabises vastu seinale, aga Luhatsi naer kumises endiselt kõrvus. Üle Eeriku põskede valgusid jõuetusepisarad, kuid ta ei tundnud nende pärast häbi. Siin oli nii pime.

Samas ta kuulis kauget, kauget kahurimürinat. «Kas siia poole? Eii! Jääme kõrvale, neetult kõrvale!» Eerik sirutas ennast kogu pikkuses muld-põrandale, aga ukse ees lõpetas ja alustas tunnimees oma laulu. Viis oli

endine, aga sõnad kõlasid nüüd hoopis teisiti. Täitevkomitees peeti pidu nagu kord ja kohus.

Mõne aja möödudes kuulis ta teisel pool seina koera kiunumist ning taipas, et Sultan teda taga otsib. Eerik kopsis ettevaatlikult vastu seina ja hüüdis koera nimepidi. Kuid Sultan tundis juba isegi, et tema pere-mees just selle seina taga asub. Kas ta avastas Eeriku lõhnast või lahendas küsimuse eriline koerainstinkt, kuid Sultanile hale kiunumine muutus nüüd avastamisrõõmust lõbusaks niutsumiseks. Sultan kaapis seinaalust. Haukus tasa ja töötas käppadega veel nobedamini.

«Sultan!» Seal lähenes keegi. «Tule, Sultan!» pahandati kurjalt. Loom lõrises ja püüdis kaapimist jätkata. Siis nad läksid. Eerik taipas, et see keegi oli Luhats. Ta surus sõrmed seina ääres muldpõrandasse, nagu oleks tegemist vaenlasega, kellega elu ja surma peale peab võitlema. Päril seina ääres, otse tammise plangu külje all, oli muld pehmem ja Eerik haaras sealt sõrmedega tükikesi. Veel kord, veel ja veel. Ta kisub praegu tükkideks Luhatsit, kes neid reetis, nelja, kes Osvaldi maha lasksid, valvuri ukse taga, kes isamaast ja oma eidest laulab.

Eerik peatus viivuks. Edasi ta ei tegutsenud mitte alateadlikult, vaid kaalus kainelt, kuidas saaks seina alt kõige hõlpsamini läbi kaevuda. Labidaga oleks see naljaasi, kuid siin pole mitte midagi. Sõrmed on sellestki vähesest juba verised. Ta kobas enda ümber, kuid ei leidnud midagi. Rihmapannal? Revolvritupp ei kõlba. Saabas? ... Viimaks ta leidis püksitaskust väikese noa, millega harilikult pliatsit teritas ja jahikäikudel oksilõikus. Väike, aga sada korda jõudsam abiline kui kümme küünt.

Eerik ei mõelnud, palju talle veel aega on jäänud. Ta teadis vaid seda, et ainustki sekundit asjatult kulutada ei tohi. Ta kobestas noaga mulda ja kühveldas seda süvendist välja. Talle tundus, et töö mitte kuidagi ei edene, kuid võib-olla oleks ta rõõmustanud, kui seda ise näinud oleks. Kaevend muutus iga minutiga üha sügavamaks. Eerik ei kuulnud, kas väljas veel lauldakse. Ta ei pannud tähele, et maanteel mootorratas täitevkomiteest peatumatult mööda kihutas. Ruten! Vabadusse, ainult välja siit surmakongist.

Lõpuks ta kartis, et väljas juba valgeks on muutunud, ja käed liikusid veelgi kiiremini. Praegu ta poleks oma tööd isegi siis katkestada suutnud, kui mõni uksest oleks sisenenud. Vahel talle tundus, et keegi teiselt poolt talle vastu kaevab. Sealpool hingeldati pingutusest ja sosistati tema nime. Ta katkestaks mõneks hetkeks töö ja kuulatas. Ei, see oli ukse juures norisev valvur, kes oma laulud oli laulnud ja võidujoodud pidanud. Eerik naeratas. See norin tundus talle praegu nii lõbusana, oli nagu muusika, mis kõrva hellitab.

Otsmikult allavalguvad higipisarad pimestasid silmi, panid need valusalt kipitama, kuid tal polnud mahti higi pühkimiseks. Kogu jõud oli koondu-
nud kättesse. Siis tekkis kartus, et veel natuke, ning noast pole enam

muud alles kui käepide. Noor vang ei soovinud rohkem, kui ainult üks päev ja öö vaba olla. Ta ei teadnud isegi, miks just nii, üheks päevaks ja ööks. Võib-olla ta kartis, et suuremate soovide korral saatus talle uuesti hambaid näitab ja ta siit ei pääse.

Kulusid piinavad minutid. Iga kõbin tõi südamesse kartuse, kuid ta ei saanud sellest hoolida. Suvine öö ei ole pikk. Iga sekund tõi valguse ja verivaenlased talle lähemale.

Lõpuks ometi sirutusid käed seina alt vabalt välja ja sõrmed haarasid hämarat tühjust. Värske õhk pahvatas näkku ja tegi hetkeks nagu uimaseks. Nuga libises käest, nuga, mille tera hoopis lühikeseks ja õhukeseks oli kulunud. Vabadust nägev vang naeratas joovastunult ja lebas mõned hetked jõuetuna maas, pea värskelt kaevatud mullal. Samas oleks talle nagu midagi julgustavat kõrvu sosistatud. Alguses oli see Luise hääi, siis aga tundus, et siin on Peeter Kivi. Sõnad olid nii selged, kuid ta ei mõistnud nende tähendust.

Eerik tõstis ehmunult pea. Täitevkomiteest kostvad hääled meenutasid talle hoiatavalt, et senine oli siiski vaid algus ja teda alles vaenlased ümbritsevad. Ehk tullakse just praegu tema juurde ja siis on kõik otsas. Veendunud, et ees ja kahel pool on õhk puhas, jooksis ta kummargil otse edasi. Jalg tegi taas valu, kuid Eerik ei hoolinud sellest ja surus hambad tugevasti kokku. «Paremale oleks mõistlikum,» mõtles ta ise. Seal varjaks teda varsti lepavõsa. Kuid siis ta eemalduks metsast. Samast tublist metsast, kust ta juba täna tagasi tuleb, et vähemalt Luhatsiga arved õien-dada. Sadakonna meetri kaugusel tundis Eerik, et jõud just nüüd lõpeb ning ta hingetuna kokku variseb. Haavatud jalga lõi valukramp. Mööda säärt voolas alla soe juga. Ta oli rebestanud haava ja see hakkas uuesti verd jooksuma.

Pikali heita ja puhata. Lebada päris liikumatult vaid mõni minut. Päästev mets paistis nii koletult kaugena. Aga surmakong oli alles lähedal. Veel mõnisada meetrit, alles siis hinge tõmmata ja haav siduda. Eerikule tundus, et kannab turjal hiiglaraskust, mis tema igal hetkel lõmastab. Et nägematud peletised kätest ja jalust on haaranud, ihates teda maha paisata. Ja Eerik imestas, et ta ikka veel kuidagi jookseb, aialõpmata komistab ja metsale üha lähemale jõuab.

Seal ongi juba kahara ladvaga puu, mille kohal varesteparv tiirleb. Talle tundus, et ta nende ärevat kraaksumist kuuleb, kuid taipas samas, et on selleks siiski veel liiga kaugel. Varesed kraaksumised eile, kui ta Irussoniga metsa sõitis. Edasi muutus maapind pehmeks. Metsani jäi vaid paar-sada meetrit. Enne märkis ta silmaga ära, kus puhata kavatses, kuid nüüd rühkis ta sellest peatamatult mööda ja mõtles: «Puude varju ja seall!» Päike oli juba tõusnud, kuid siia polnud seda näha. Põgeneja jättis enda taha kastesele rohule selgelt eraldatava raja.

Jalge all praksatas kuiv oks ja Eerik kukkus põlvili. Siinsamas käeula-

tuse kaugusel ongi mets, mis talle varju annab, kust teda keegi ei leia. Kuid samas ta veendus, et tema põgenemine oli avastatud. Lasti. Tulistati kaugelt ja kiirustades. Kuulid vingusid kusagil paremal. Ta vaatas alles nüüd selja taha ja nägi, et kaugelt viis-kuus meest tema poole jookseb. Põgeneja arvas teiste hulgas ka Luhatsi ära tundvat, ja tema nägu moonduks valuliseks grimassiks.

«Tule, tule!» surus ta läbi hammaste, tegi järsu pöörde paremale ja liikus edasi. Veel mõned meetrid ja algavad kõrged puud. Uksikud lelapõõsad varjavad teda juba praegu tagaajajate eest. Ta ei märganudki, et kuul teda hõlmast rabas.

On ta lõpuks ikkagi pääsenud. Toetunud hetkeks vastu puud, ta veendus, et jalahaavast ikka alles verd immitses. Tõmmanud lahtitlunud sideme tugevasti kinni, ruttas ta pikemalt aega viitmata ikka sügavamale metsa. Ei tundnud seejuures isegi väsimust ja turjal polnud endist raskust. Siin ta tundis ennast nagu oma kodus olevat. Metsas on iga rada tuntud. Tema tagaajamine on sama lootusetu nagu võrguga pilve püüdmine. Ja siis kuulis Eerik kauget koera haukumist.

«Teevad nagu tõelise jahipidamise. Kust nad koerad said? ... Kas nad siis karjamuridega jälgi ajavad?» Südamesse tekkis aga kartus, et asi on tõsisem. Oravana ta puult puule hüpata ei saa.

Tuli rutata otsejoones sihtkoha poole. Lasti ikka veel, kuid nüüd polnud see enam ohtlik. Kuuldus, et nad vales suunas püüavad. Ka haukumist pole enam. «Ja kui siiski! ... Kui nad siiski minu jälgi mööda tulevad? Pole vaja enam palju minna.»

Eerik vajus samasse kohta kahe puu vahele, mida ta alles eile nii suure hoolega maskeeris, ja kaapis sambla laiali. Ja märkas seejuures, et käed on üleni verised. «Kus on labidas, väike ja nii kerge sõdurilabidas?» mõtles ta mullas sorides. «Siin, just siia see sai ... Käes! Tubli ja terav labidas!» Eerik kühveldas mulda kahele poole, tegi seda inimesena, kelle elu otsustavad sekundid, ja kõneles endaga kiirel sosinal. Küsis nõu ja vastas, sundis ennast taga, et vaja on rutem. Püssiga tunneb Eerik ennast siin peremehena. Kui on püss, on ta samas ka jahimees. Täna on, millele jahti pidada. Elu kõige tõsisemat jahti. Eerik otsustas, et võtab siit endale karabiini, automaadi ja laskemoona niipalju kui jaksab.

Ikka ligemale relvadele ja laskemoonale. Pidid nad varustuse nii sügavale matma! Milleks? Kes teab, leiab niigi. Kes ei tea, läheb ka siis mööda, kui relvi ainult õhuke mullakord katab. Vahetevahel ta kuulatas ja kõrv püüdis tabada võõraid häáli. Polnud aga midagi kahtlast. Ainult metsa hääled. Puudel laulsid linnud. Vaid kaugel, kaugel kõmises tumevalt. See tuli nagu maa alt ega kuulunud siia. Selles polnud tema jaoks mingit hädaohtu. Ei ainustki pauku ega hõiget.

«Läksid ehk tagasi? Lõid käega ja jätkavad joomingut,» oletas Eerik. Labida all kobises presentkate. Pildunud välja kogu mulla, eemaldas

Eerik katte ja sõrmed haarasid lühikesest karabiinist. Partisanil on sellega mõnusam kui vintpüssiga. Eerik tõi esile ka automaadi, korjas kasti kümnekond granaatmuna ja toppis taskutesse padrupid. Siis lebas ta päris vaikselt ja tundis liikumatusest suurt naudingut. Ihuliikmed surisesid. Neid oleks nagu nõrk elektrivool väristanud. Ta tundis, et kõik, mis tema elus enne on olnud, oli nii väike ja tähtsusetu ja tõeline elu algab alles nüüd.

Siis valdas sisemust tunne, et ta võimalikult kiiremini siit lahkuma peab. Ja Eerik hakkas relvadele mulda peale kühveldama, et ise mõnda kindlamasse kohta minna. Ta muutub tõeliseks jahimeheks. Ei palu isegi Luuset, et see tema peidaks, vaid läheb kõige sügavamale metsa. Võib olla, et rabade keskele, kuhu isegi jänesel pole asja. Eerik vaatas üles ja nägi läbi okste sini-siniseid taevalapikesi. Seal hüppas orav, taamal tokkis rähn ja laulurästas varastas ööbikult mõned trillerid. Eerikule meenusid Irussoni sõnad, kui ta teda siia valda saatis, et: «Koht on raske, kuid oled selle jaoks nagu loodud!»

«Raskel!» Lamaja naeratas nõrgalt. Siiani ta ei tundnud seda. Kui ta taas mulda kühveldas, kuulis Eerik eemalt koera summutatud haukumist lähenevat. Nagu aru võis saada, ligineti otsejoones tema asukohta poole. «Mida see tähendab? ... Kas sealt ainult koer tuleb või on ka inimesi?» Lamaja kergitas ennast ja nihutas karabiini madalale muldvallile enda ees.

Valjenevas haukumises oli nii palju tuttavat. Talle paistis, nagu viibiks ta praegu Sultaniga jahil. Jänes on üles aetud ja sealt läheneb Sultan, andes peremehele valju haukumisega märku, et ta püssi valmis hoiaks. Lõpuks ei tahtnud Eerik oma kõrvu uskuda. Seal oli ju tõesti Sultan. See on tema haukumine ja siin eksida pole kuidagi võimalik. Ta tunneks oma koera ära ka kümnete hulgast.

«Miks aga Sultan nii aeglaselt jookseb?» tekkis samas küsimus. «Ta on ju minu jälgedel, aga liiguks nagu kammitsas! ... Kammitsas?» Ootaja tundis seljas lihaste tõblemist. Ta taipas, et loom on tõesti kammitsas. Jookseb siia poole lõa otsas. Ja Eerik kontrollis, kas padrun on rauas. Ta arvas kuulvat okste praksumist ja jalgade rasket müdinat.

Sultan, nagu aimates peremehe lähedalolekut, ei haukunud enam, vaid kiljus, et teda vabalt edasi tormata ei lasta. Jalgade müdinast võis oletada, mitu neid tuleb. Vähemalt neli!

«Tasa, Sultan!» vannuži. «Ole vait, sa vanakurat!»

Nad peavad tema ette ilmuma paarikümne meetri kaugusel asuvast võsast. Eerik kõrgendas enda ees palavikulise kiiruga muldvalli, nihutas granaate lähemale. Neetult pikad on vahest sekundid. Südame ait pitsitas. See on siis Sultan, kes vaenlased oma peremehe asukohta toob. Sama, kelle ta kutsikana kolmekümnekraadise külma eest põue peitis ja koju tõi, kelle pärast ta ema käest alalõpmata riielda sai. Nad on koos palju

ebaõnnestumisi, aga ka rõõmu tunda saanud. Ajuti Eerik kahtles. Oli tahtmine tõusta ja minema joosta. Sellesama metsa taga on soo, mille saladusi vist küll ainult tema tunneb. Kuid sinna on üle nelja kilomeetri ja teda ajavad taga terved, puhanud mehed.

Silmad seisid tema ees asuval võsal. «Nad tulevad otsekohe välja, just nüüdsama!» Eerik oli praegu endale pahane, et ta seda kõike ette ei näinud. Ta oleks siis tagaajajaid palju paremini kostitada võinud. Käsi värises ja kõrvus sumises imelikult. Ja siis ei kuulnud ta enam Sultani kiunuvat haukumist, ei näinud midagi muud peale Luhatsi, kes oli tema ette nagu maa alt kerkinud. Sultan pingutas nõõri oma kaelas. Luhats püüdis looma tagasi hoida ja kirus: «Tasa, sa sarvik. Vait!» Luhatsil olid viletsad kopsud, kuid ta püüdis kogu jõust.

Eerikule tulvas veri pähe. Ta tundis taas, et on päris harilikul jahiretkel. Sultan, tore ja tark Sultan tõi tema ette kõige haruldasema jahilooma. Eerik vajutas päästikule. Pauku ta ei kuulnud, kuid nägi, et mees endal rinnust haaras ja seejärel kokku vajus.

«Sultan, siia!» hüüdis Eerik.

Talle paistis, et Luhats oleks nagu roomanud, ja ta laskis teda veel kord. Koer oli paari hüppega oma peremehe kõrval ja püüdis rõõmust kiljudes tema nägu lakkuda.

«Maha, selja taha!» käsutas jahimees ja koer mõistis seda. Luhats lamas nüüd liikumatuna. Ta ootas, kuid võsast ei ilmunud enam kedagi nähtavale. Kõik oli sündinud paari hetke jooksul. Lamaja kuulis vaid okste praksumist ja tekkis lootus, et seal põgenetakse.

«Kui jalga lasksid,» mõtles Eerik, «peaksin selle koha samuti maha jätma. Nad tulevad muidugi tagasi. Kuid relvad? Ja toetuspunkt? Teist jalga nagu polekski all.» Eerik ei suutnud nii ega teisiti tegutseda. Ta toppis vöö vahele granaate ja taskutesse laskemoona, haaras karabiini ja automaadi, kuid ei liikunud siiski paigast. Näis, et see oli juba hiljagi. Eemal puude vahel liikusid mõned kogud. Kui hetk hiljem nii eestpoolt kui ka külgedelt harvalt laskma hakati, veendus Eerik, et ta on ümber piiratud.

Eerik surus end võimalikult kaevendi põhja, samal ajal seda labidaga süvendades. Esialgu ta ei vastanud laskudele. Piirajad olid endid aukartlikku kaugusse tõmmanud. Nad polnud vist selleski kindlad, millise jõuga siin tegemist on. Eeriku suurimaks mureks oli praegu kaevumine. Ta toimis rohkem alateadvuse kui kaine kaalutluse põhjal. Lõpuks oli ta august kogu mulla, mis enne relvadele kaapis, uuesti välja kühveldanud ja hakkas kaevendit pikemaks tegema. Töötamise ajal püüdis ta laskude põhjal kindlaks teha, mitme vastasega tal tegemist on, kuid see oli võimatu. Üks oli igatahes selge: mehikesed on arad, kuid nad peavad teda silmas ja taganemine on esialgu võimatu.

Siis muutusid nad julgemaks. Vaenlane oli paremalt päris ligidale tulnud. Ta otsustas proovida automaati. Surunud kaarja pideme pessa, ta vajutas päästikule, ilma et märki oleks näinud, ja torust paiskus kuulivihm. Teine valang teisele poole, kolmas sinna, kus Luhatsi laip vedeles. Eerik naeris, ilma et ta seda ise teadnud oleks, ja mõtles, et tema piirajad tundsid sellest ikkagi hirmu. Noorelt kaselt rebiti koor. Vaenlane oleks sellest tõesti nagu ehmunud ja vaikis.

Sügavamale, ikka sügavamale. Ta ümbritses ennast ja Sultanit üha kõrgema ringvalliga. Võib-olla, et endised kaitseliitlased, kuid ikkagi talumehed. Nüüd polnud tema käsutuses enam üks, vaid neli automaati. Iga külje jaoks. Ta kasutas tekkinud vaheaega karabiinisalvede ja automaadimagasinide täitmiseks. Aga kurk kuivas ja jalg oli tuim. Metsast hakati uuesti laskma. Ringvall oli neile heaks märklauaks. Kuulid rebisid hiiglamändide koort. Rinnatiselt tuiskas mulda pähe.

«Kas nad teavad nüüd, et üksinda olen?» küsis endalt noormees ja taipas, et on võimatult täbaras olukorras. Süvendis lamav Sultan kiunus, nagu näeks halba und. «Võib-olla, et just praegu neist mõni siia hiilib ja tulistab ülevalt alla!» See tundus Eerikule nii tõenäolisena, et ta samas põlvili tõusis ja lükkas kergekuulipilduja muldrinnatisele. Eerik tulistas lehvikukujuliselt, märkas lõpuks noore kase taga meest ja saatis sinna viimased kuulid. Olles veendunud, et kase taga asuv piiraja on talle kõige ligemal, haaras ta automaadi ja jätkas tulistamist. Eerik ei pannud seejuures tähele, et kuul tema enda õlga riivas ja mitu lasku päris kõrva äärest mööda vilistas. Millegipärast oli ta veendunud, et kui ta kase taga oleva vaenlase hävitab, jah, et siis ka teistega hakkama saab. Puu varjus asuv vaenlane tõmbus aga tagasi.

Keel kõrbes suulakke. Oli väljakannatamatult palav. Hingata oli raske ja ninna tungis lämmatavat kõrbelõhna. Sultan vaatas oma peremehele usaldavalt otsa, kuid Eerik sai tihenened tulest aru, et tema vastased on tigidaks muutunud.

Nüüd on ka sinna kergekuulipilduja tekkinud. Nad niidavad sellega üle tema varjupaiga. Pead tõsta ei või ja ajus vasardas: «Varsti on lõpp!... Eerik hoidis käes automaadipära, mille toru oli üles sihitud. Ta lootis, et nad siiski ei julge, ja kartis samal ajal, et pärast kuulipilduja vaikimist kõigest külgedest äkkrünnak toimub. Olgu! Ta võtab nad vastu, nagu saab. Kaevendis võiks võidelda terve rühm. On relvi ja laskemoona. Saaks vaid pimeduseni vastu pidada. Ta imbuks siis nende vahelt nagu vaim läbi.

«Kas kuulipilduja on lähedal?» Ei, tal polnud võimalik seda näha. Ja piiratu hakkas huupi granaate pilduma. Põlvili olles ta neid kaugele visata ei jõudnud, kuid nad hoiduvad temast vähemalt eemale. Plahvatused tegid talle isegi lõbu ja rahustasid südant. Kuulipilduja vaikis

lõpuks. Kõik vaikisid. Ja siis kuulis Eerik madalahäälselt, kuid valjut hüüdu:

«Anna alla! Kingime sulle sinu viletsa elu! Meile pole seda vaja!»

Eeriku ilme viriudus. Nad peavad teda ju päris rumalaks. Argpüksid!
«Kas sa kuulsid, kuidas nad valetavad?» kõneles noormees koerale.

Ettepanekut korrati tungivamalt ja endisele lisati: «Kui alla ei anna, loe issameie ära!»

«Oodake, peame siin nõu!» vastas Eerik. Hää! jäi nagu millegi taha kinni ja ta arvas, et vaevalt teda kuuldi.

Aga siiski. Seal naerdi ja soovitati ruttu otsustada. «Nad on viletsad laskjad, need argpüksid.» Kui talle eile oleks tänast olukorda ennustatud, ta poleks seda mitte kuidagi uskunud. Nagu Eerik vähegi mahti sai, kaevus ta veelgi sügavamale. Raius labida ja tööriistade hulgast leitud kirvega sitkeid puujuuri. Kui ta teadnud oleks, et nii pääseb, ta oleks praegu valmis isegi maa-alust käiku uuristama, et selle kaudu kaduda.

Kui sealpool laskmine rauges, vastas ta automaadist või kergekuulipildujast. Kaks Eeriku kuulipildujat olid rivist väljas. Temalt endalt oli kuul poole kõrva ära rebinud, kuid ta arvas, et tegemist on ainult tühise kriimustusega. Kui verejooks aga ei lakanud, sidus ta haava kuidagi kinni ja jätkas vastupanu raevuga, mille olemasolu poleks temas keegi arvata võinud. Siin olid viha ja meeleheide. Alateadvuses ta tundis, et pole teist võimalust, kui oma elu võimalikult kalli hinna eest anda.

Nüüd oli Eerik oma vastaseid tundma õppinud. Sealpool, kus asub Luhatsi laip, on vaenlane kaugel ja lastakse huupi, läbi hõredaks jäänud võsa. Eerik nimetab seda siiski esiküljeks. Paremalt on ligemad puud peenikesed ja piirajad on kaugemal, jämedate mändide ja kuuskede varjus. Vasakul on kuulipilduja ja paar meest kõige lähemal, temast umbes kolmekümne meetri kaugusel. Kaotus pole neil meelest läinud ja kõik nad hindavad oma elu väga kõrgelt. Seal loodab üks teisele, aga keegi ei taha oma nahka otsese pealetungiga turule tuua.

Kuid ajuti satuvad piirajad raevu ja paugutavad püssirauad tuliseks. Sellest pimedast laskmisest võib järeldada, et nad tunnevad tema ees tõesti suurt hirmu. Et seal polegi nagu inimene. Et kas teda siis mõni üliinimlik nõidus kaitseb ja aitab.

«Kuulipilduja tuleb hävitada,» vasardas Eeriku ajus ainuke mõte. Ta tundis, et selle taga on tema kõige kardetavam vaenlane. Et just too teisi juhib ja nende tuju üleval hoiab.

Kui kuulipilduja hetkeks vaikus, võttis Eerik kõik oma jõuvarud kokku ja viskas sinnapoole granaadi, siis teise. Lükkas kuulipilduja rinnaisele ja tulistas pideme tühjaks. Laskis lõpuks karabiinist. Sihtis rahulikult. See oli äkkrünnak. See oli tule laviin, mis ta vaenlase kuulipilduja poole saatis. Noormees oli hasardis ega hoolinud millestki muust. Ta pidi

selle tulepesa hävitama või otsekohe hukkuma. Teist väljapääsu ei olnud. Nad taipavad ju varsti, et kuulipildujatule toetusel on neil kerge teda hävitada.

Seal paistab pea ja õlg. Eerik tulistas uuesti ja sai alles nüüd aru, et vaenlane ainult sellepärast ennast ei peida, et oli duelli kaotanud. Ta tundis, et oli selles duellis suure osa oma nappidest jõuvarudest kaotanud. Suunurgad tõmblesid kramplikult ja käed värisesid.

Seda, mis siin äsja toimus, nähti. Jälgiti vist suure põnevusega. Puude taga karjuti midagi, kuid Eerik ei saanud sõnadest aru. Ta ponnistas kuulipilduja sarve täita, laadis automaatide magasin. Pidas silmas ümbrust ja õnestas muldseina õõnsust granaatide jaoks. Endist Eerikut oli praegu raske ära tunda. Juuksed olid pulstunud ja nagu kattis mulla- ning vere-kord. Silmad aga leegitsesid nagu palavikus. Nendes oli meeleheidet ja õudust tekitavat võidurõõmu. Mida enam Eerik veendus, et vaenlased teda nüüd nagu katku kardavad, seda kindlamini ta ennast tundis.

Ja mõeldes Osvaldile, kõneles ta, nagu oleks noormees siinsamas teda kuulamas: «Näed nüüd isegi! ... Ei või anda relva käest. Kurat ei olegi lõpuks nii hirmus, nagu teda maalikakse. Hundid on arad! ...»

Et endast hoiatavalt märku anda, tulistas Eerik huupi. Talle paistis, et oli siin juba kaua lahingut pidanud, kuigi esimestest laskudest oli tõeliselt vaid mõni tund möödunud. «Sultan, me peame vastu!» kõneles Eerik julgustavalt ja rebis arstimatepaki lahti. «Varsti on pime ja siis me jalutame siit minema. Võib-olla me läheme tõesti Luise juurde ja küsime: «Kas võtad vastu või ajad minema?»»

Kuul tabas muldrinnatist seestpoolt. Eerik tõmbus seina varju. Selles lasus oli midagi uut, seninägematut. «Kust see tuli?» Teine kuul tuli veelgi madalamale. Ja samas taipas Eerik, et lastakse kõrgelt puu otsast. «Oota mul seal,» pomises ta kuulipildujat nihutades. «Olen ka oravaid kütinud. Noh, tulista veel!» Kuul läks üle, kuid siis ta tundis, nagu oleks talle öla pihta kepiga löödud. Ta oli valude vastu tuimaks muutunud ja see tundus tühise kirbuhammustusena. Aga kaenla alla valgus sooja. Kuid ta teadis nüüd, kuhu tulistama peab. Kuuselatva! See narr istub kuuse ladvas ja arvab, et teda sinna mitte keegi ei näe. Osav laskur! Eerikul on isegi kahju, kui ta puud altpoolt üles ja siis ülevalt alla kuulipildujast niidab. Maha sajab oksatükke, ja kui magasin juba peaaegu tühi on, langeb uperpallitades alla tume kogu.

Tulistamise ajal ta aga tundis, nagu oleks õlga tuhat näljast kirpu söönud. Vasak käsi liikus vaevaliselt. Mööda külge valgus ikka veel sooja. «Kriimustus,» lohutas ta ennast. «See ei tähenda, ma ei tee väljagi!» Lasti vahetpidamata. Allesjäänud piirajaid oli haaranud uus raevuhoog. Sultan niutsus. «Mida nad kavatsevad?» püüdis Eerik mõistatada. «Kas jällegi puu otsast? ... Önn, et neil granaate ei ole!»

Eerikule tundus, nagu müristaks. Kõrgel, kõrgel sõitsid lennukid. «On need omad või võõrad?» Ta püüdis üles vaadata, kuid nägi vaid puuksi ja taeva siniseid laiike. Pea käis ringi. Silmade ees tiirlesid värvilised rõngad.

«Juua! ... Oleks ainult natukene vett,» pomises Eerik pondunud keelel. Arstimate pakis oli vaid piiritus. «Miks ei pandud siia natukenegi vett? ... Ainult paar lonksu!» Vasaku käe õlg oli täiesti tuim. Ta proovis, kuid ei suutnud kätt tõsta. Vaid sõrmed liikusid vaevaliselt. Siis ta kuulis, nagu oleks joostud, haaras ühe käega automaadi, kuid veendus, et kedagi pole tulemas. «Kas nad tulistavad ikka?» Kõrvus kohises. Ta ei kuulnud enam ainustki pauku. Surunud piiritusepudelil korgi sisse, jõi ta mõne lonksu. Sultan liputas oma tõmpsaba.

«Mine ja too siia jänes ja teeme enne pimedat veel pidusöögi,» kõneles ta koerale.

Granaadid, mis ta omateada kaugele viskas, lõhkesid nii lähedal. «Me peame vastu,» sosistas Eerik ja oletas, et päike juba varsti loojub. «Sohu, kõige sügavamale, ja alles siis Luise juurde. Võib-olla, et nad juba temagi on kinni võtnud. Pole võimalik! ... Vähesed teadsid meie vahekorrast.»

Eerik püüdis ikka veel lasta, kuid veendus, et kuulid hoopis puulatva lendavad. Sõrmed ei tahtnud enam sõna kuulda. Talle tundus, et vaenlane teda ründab, ja püüdis automaadist tulistada, kuid vajus põlvili, siis kõhuli. Surunud hambad kokku, püüdis ta tõusta, aga see ei õnnestunud. Keha oli nõrk ja lamaja imestas, et see nii on. Pomises: «Sultan, aita mind!» Loom püüdis peremehe nägu lakkuda ja Eerik tundis, et koera keel on niisama kuiv nagu temalgi. Ta mõtles, et lebab pikali vaid natuke, kogub jõudu ja tõuseb, et vastupanu jätkata. Kõrvus enam ei kohisenud. Seal tärises jällegi kuulipilduja. «Nende elud on nii kallid, nad ei julge,» lohutas ennast Eerik nagu varem. Tundis aga samas, et langeb kuhugi sügavikku, kust teda mitte keegi enam kätte ei saa.

1. Kahe maailma piiril

Sõda ja rahu on kaks erinevat maailma. Nõukogude ühiskond ja fašistlik Saksamaa olid kaks erinevat maailma, — niivõrd erinevad, et inimesel, kes elas ühes neist, oli raske kujutada endale ette teist. Harva juhtub ajaloos, et sulle on antud seista kahe niisuguse maailma piiril ja kasvõi hetkeks tunnetada nende mõlema olemust. Just selline hetk oli lühike ajavahemik augustikuu keskpaigast septembri keskpaigani 1944. aastal Tartumaa operatiivgrupi elus.

On möödunud kuusteistkümmend aastat, küllalt pikk aeg üksikasjade unustamiseks. Võtan kätte oma vana märkmiku, kuhu on kiiruga visatud kuivavõitu, katkelisi lauseid.

Teekonnal Leningrad—Pihkva, mis kestis ligi kolm ööpäeva, leian järgmisi pealtnäha lihtlaseid ülestähendusi:

«17. august. Ešelon meie operatiivgrupiga liigub aeglaselt edasi, tehes pikki peatusi. Jälle on sakslased raudteed pommitanud. Püüavad ära lõigata ühendust Eestiga. Oodaku! Varsti on neil mõõt täis.»

«Metsa all paksult lillat kanarbikku. Miiniväljade kohale on sildid asetatud.»

«Pihkva. Suurest ilusast jaamahoonest järele jäänud vaid korstnad ja müürid aknaavadega. On, nagu osutaksid korstnasõrmed süüdistavalt vaenlasele — tema tegi seda, tema päästis valla selle kohutava sõja...»

Pihkva oli tollal varemeis. See rusuv mulje on nüüd juba ununenud. Uus jaamahoone seisab ammugi kohal. Ja nagu kuskilt väga kaugest ajast kostavad märkmiku sõnad. Aga nad elustavad mälus sõjamaastiku, raudteede pideva pommitamise ja parandamise, pikad seisakud rööbastel, miiniväljad ja inimtühjad asulad.

Meie operatiivgruppi kuulus veerandsada inimest. Tartu maakonna täitevkomitee esimehe kohuseid täitis sm. E. Tõnurist, parteikomitee sekretäri kohuseid sm. M. Laosson, tervishoiuala töötajad sm-d T. Bogovskaja ja V.-M. Haldre, tööstuse organiseerijana sm. V. Gailit... Mina sõitsin kaasa ajakirjanikuna. Suundusime pärast kolmeaastast evakuatsiooni jälle Tartusse, mille vabastamine saksa okupantidest pidi olema vaid päevade, võib-olla ka tundide küsimus.

Meeleolu oli hea. Punaarmee tungis kiiresti edasi ja vabastas ühe asula teise järel. Operatiivgrupi ülesanne oli aga sihtkohta jõudes otse-

kohe asuda rahuliku ülesehitava töö etteotsa, alustada ning organiseerida taastamist selle sõna kõige mitmekülgsemas mõttes. Nõukogude võimu taastamisest kuni nõõpnõelapeade parandamiseni, nagu öeldi.

Kuidas on mõjunud kolm okupatsiooniaastat meie rahvasse? Seda ei võinud me kuigi konkreetsetelt teada. Seda pidime alles oma silmaga nägema . . . ja sellest olenes palju meie tulevases töös.

Lähenedes vabariigi piirile, püüdsime siiski ära arvata, mis meid Eesti pinnal esimesena ees ootab ja mis tunde see tekitab. Mõni purustatud jaamahoone? Mõni sõbralik isik? Fašistide riismed? Arutasime neid küsimusi üsna põhjalikult. Kuid kõik oletused osutusid liiga keerukaiks, võrreldes selle lapseliku tunde puhanguga, mis meid ootamatult haaras.

Kopeerin märkmikust:

«18. augustil. Ešelon jõuab Nõukogude Eesti territooriumile. Kõik lähevad maha esimeses peatuses. See pole jaam, vaid jälle mingi sundpeatatus. Paremalt pool põllud, vasakul mets. Salme on seks puhuks hoidnud veinipudeli ja kutsub tervist jooma. Grupp aga on juba laiali jooksnud. Lööme Ello Kirsiga murul uperpalli, proovime metsas pähkleid. Poisid on põllul hobuse leidnud ja lähevad tal hulgakesi «hammast vaatama». Teised sammuvad uudishimulikult viljanabra juurde ja poetaavad sealt teri. Ons tera tahke?

Siis näeme, et linapõllul on suurem seltskond kogunenud kahe naise ümber, kes seal linu kitkuvad. Esimesed kohalikud elanikud, keda kohtame. Veera Uiho hakkab neile kohe appi, meie, teised, järgneme. Igaüks tahab vähemasti ühe peo linu kitkuda. Kärajas on peagi valmis ja töötajaid tuleb järjest juurde.

Naised linapõllul olid alles paari päeva eest metsast koju tulnud. Nende maja on sakslased maha põletanud. Nad viipasid õues varemete vahel kiiruga üleslöödud onnile — see oli nüüd nende peavari.»

Nii nägi see välja . . . Üheltpoolt lihtne rõõm, muretu lõbusus, kukerpallid paksul pehmel rohul, mida praegugi selgesti mäletan; poiste «esimene ülevaade eesti põllumajandusest» — lastelaulu «Juss oli väike peremees» laadis. Ja teiselt poolt põlenud maja, mis võtab vastu metsast koju pöörduvaid elanikke. Kuidas sa neid lohutad? Need naised polnud siiski nutunaised, vaid väga tublid inimesed. Nad ei vajanudki lohutust, nad teadsid, mis tähendab sõda. Seepärast rõõmustasid nad kõigepealt ellujäämise üle, siis selle üle, et vaenlane on kodukohast välja löödud, ja lõpuks ilusate ilmade üle. Jätsime südamlilikult hüvasti.

Ešelon sõitis edasi. Erutusega libisesid pilgud üle maastiku. Kas on põllud tallatud või puutumata? Kas on küps vili maha pudenenud või on seda hakatud koristama? Kas on väljad mineeritud või puhtad? Kõik need küsimused omandasid korraga erakordse teravuse. Meie vastutus oli kasvanud.

Püsisid imeilusad ilmad. Hele päikesepaiste kuldaskõik üle — nii varem kui lilleaiad. Aedades loksasid astrid, jorjenid, tokkroosid ja päevalilled. Mõneks hetkeks tekkis isegi tunne, nagu poleks sõda olemaski. Ja samas kohtasid jälle selle kohutavaid jälgi. Kuid üks asi oli algusest peale selge — inimesi on vähe. Kuhu on jäänud inimesed?

Sõidame veoautol Põlva poole. Peatustel kuuleme, et me oleme esimesed «sulaeestlased», kes Venemaalt tulevad. Küsitakse: «Kas neid seal veel palju on?»

«Eks ikka oma mõnikümmend tuhat,» vastame.

Küsija hämmastub. Juttude järgi olevat eestlased «seal» juba ammu maha tapetud. Ja nii hakkame samm-sammult sisse elama sellesse sousti, milles siin inimesi kõik need aastad on keedetud.

Peatume Põlvas. Tartu vabastamise lahingud on alles algamas. Mõõda maanteed voorivad roheliste okstega maskeeritud Punaarmee tankikolonid ja keeravad sinna, kus teetulbal seisab saksakeelne silt «*Nach Dorpat*». Keegi lausub: «Ka selle sildi elupäevad on nüüd loetud!» Ja kõik pahvatavad naerma.

Sel õhtupoolikul paigutame oma asjad teeäärseesse küüni ja luusime niisama ringi. Mind võlub tankide liikumine. Sammun tükk maad kaasa ning seisatan maanteepervel.

Tankidel istuvad ja külitavad sõdurid mingis sügava rahu asendis, sinel külje all, kiiver peast võetud. Näib, nagu vaatleksid nad maastikku. Maantee lookleb üle ilusate metsaga kaetud küngaste. Kraavides õitsevad kurekellad. Masinad ise on kaskedega ääristatud otseki jaanipäevaks, neid saadab tihe tolmupilv. Läbi selle pilve paistavadki sõjameeste heledad pead. Või on nende juuksed tolmust blondeeritud? Üksteise järel mööduvad minust noored tõsised näod. Kõigil neil on mingi endassesüvenenud, äraseletatud ilme, mis tekitab mõtte — nad lähevad kohe lahingusse! Võib-olla on see nende viimane rahuhetk ja nad naudivad seda põhjalikult...

Väed mööduvad. Pöördun oma laagrikohta tagasi. Vastupidi sõdurite, suurepärasele rahule haarab mind mingi rahutus, kärstitus, lõputu ärevus. Kiiremini! Kiiremini! Tahaksin, et Tartu oleks juba vaba. Tankistide näod on mul ikka veel silme ees. Tean, et nad võidavad. Kuid sel hetkel tahaksin ka ise midagi teha Eesti vabastamiseks fašistidest.

Magame lõhnavais heintes. Siinsamas tee ääres on talu. Ja öösel hakkavad meist mööda liikuma uued Punaarmee üksused — ikka eesliinile. Oleme nii-öelda rinde sees.

Äkki kostab metsast automaadivalanguid. Need kajavad nii, nagu plaksataksid lasud otse meie küüni seinasse. Bandidid? Fašistide löökühmad? Oleme ehk lollist peast ise püüsinesse jooksnud? Saadame luuraja välja. See tuleb poole tunni pärast tagasi teatega, et paarsada meetrit siit eemal lasti metsast staabi auto pihta ja vigastati selle kumme. Auto jäi tee äärde maha, mehed läksid edasi teise masinaga.

M. Rääk, E. Ole

Keraamikat.

1959.

E. Kits

Noor viuldaja.

1956.

Hommikul mööduvad järelväed ja varsti jääb kõik vaikseks.

Küüni ette sõidab väike auto. Seal on tervishoiu rahvakomissar dr. V. Hion ja tema abi A. Ráni, kes nagu meiegi rinde tagalas ringi «uitavad». Praegu on nad teel Võrru, kus olevat organiseeritud suurem taatsaret. Tervitame neid rõõmuga. Nad kavatsevad pisut puhata ja meiega koos einestada.

Ráni teeb hommikvõimlemisel naljakaid harjutusi mingi püssiloksuga. Jah, juba hakataksé seda riistapuud huumoriga käsitsemata... Mõistan, millise rõõmuga meil kõik sõdurid oma püssid nurka viskaksid, niipea kui vaenlane on löödud! Jah, kui vaenlane on löödud, lähuvad sõdurid koju. Aga meie töö siis alles algab.

Meil olid nüüdki mõned kogemused vastase trükisõna mõjust.

... See oli Petseri jaamas, kus seisid nassulöödud saksa autod fašistliku ajakirjandusega. Uurisime seda ajaviiteks ja saime teada, et oleme kõik «röövliid ja mõrtsukad».

Mõned seltsimehed naersid, teised panid ajalehe jälestusega kõrvale. Eriti veidrads tundusid meile viimaste fašistlike lehtede teated Punaarmee «tagasilöömisest» ja Saksa armee «elastsest kaitsest». Selline rinde-olukorra kirjeldus jättis niivõrd segase mulje, et sa parima tahtmise juures aru ei saanud, mis üldse öelda taheti. Ka meil polnud viimaste päevade sündmustest ülevaadet. Operatiivgrupil puudus tema omapärasel teekonnal post, telefon, raadio — ühe sõnaga igasugune pidev side. Kuid fašistide informatsioon ei teinud meid ka teragi targemaks.

Võtsime asjad rongilt maha ja otsustasime Petseris peatuda. Tuli selgitada, kus asub rinne ja kuidas me kõige otsemat teed Tartu alla saame.

Mõned operatiivgrupi liikmed tegid sel päeval autoretke Võrusse — Võru oli juba vaba. Teised püüdsid Petseri linnas või lähikonnas tuttavaid ja omakseid üles otsida. Nad tõid kurbi teateid — ühel öde ja õemes tapetud, teisel kodu rüüstatud. Kõneldi metsa pagenud külarahvast. «Surm igas talus...»

Kui «võrukad» õhtul tagasi tulid, kostitasid nad meid omakorda Saksa propagandaga. Keegi seltsimees luges ette dokumendi, mida nimetati «Tamara kirjaks Norale». «Tamara» hoiatas oma kirjas «Norat» tõsiselt, et bolševike eest tuleb plehku panna, kui elu armas on...

Ikka üks ja seesama — kõige jämedamad hirmutamisvõtted. Süda pööratas niigi plakatite ja lendlehtede sorimisest. On kummaline, kui võrd väsitavalt mõjub väljamõeldiste lugemisel. Alguil võib absurdsuste vool isegi su huvi ergutada, aga varsti rauged igasugune elevus ning asendub tülpimuse ja tuimusega.

Ent meil oli ju tarvis teada, millega vaenlane opereerib, ja seepärast veetsimegi kolmekesi terve ilusa päeva fašistide propagandalaos.

2. Teadaanne

Edasi sõidame Kiidjärvele. Nüüd oleme oma reisi eesmärgile juba üsna lähedal, vähemalt Tartu maakonna piirides.

Kiidjärvel saame talumajades korterid ja magame üle hulga aja voodites. Kohalejäänud inimesed sõbrunevad meiega kiiresti. Siin võtame lahti oma väikese käsitsikantava trükikoja ning trükime ära esimese teadaande. See oli sm. Tõnuristi koostatud ja kõlas järgmiselt:

Tartumaa Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee teadaanne

Punaarmee pealetungioperatsioonide tulemusena on teie vald saksa fašistlikust okupatsioonist vabastatud ning kogu võim vallas kuulub täitevkomiteele.

Kõik kodanikud, kes ennast ja oma vara lahingute eest metsades varjasid, tulgu tagasi oma elukohtadesse ning jätkaku igapäevaseid töid.

Saksa propaganda nurjatu laim, et Punaarmee ja nõukogude võim kodanikke tapvat ning varasid riisuvat, on vale. Mingit tagakiusamist ei tule. Nõukogude võim püüab kõigi abinõudega süvendada korda ja julgeolekut vabastatud valdades ning kodanikkude heaolu igati kindlustada.

Tartumaa kodanikud.

Kõige paremini abistate nõukogude võimu ja Punaarmee rahuliku ülesehitustööga oma taludes. Äidake koristada sõjapõgenikkude, teadmata kadunud talupidajate vilja. Võtke valve alla nende mahajäänud varandus ning andke see hiljem üle valla täitevkomiteele.

Kodanikud, koonduge teguvõimsa aktiivina valla täitevkomitee ümber ja abistage kõigi vahenditega nõukogude võimu kindlustamist vallas.

Elagu võidukas Punaarmee — eesti rahva vabastaja saksa rööv-okupantide ikkest.

Elagu eesti töötajate vabariik — Nõukogude Eesti.

E. Tõnurist,

*Tartumaa Tööraha Saadikute
Nõukogu Täitevkomitee esimees*

Meie trükikojal puudus hüüumärk, mida asendasime punktiga.

Teadaande ladumisel ja trükkimisel nägime kurja vaeva, sest üksainus inimene meist, sm. Leida Oras, oli enne väljasõitu Leningradis paar nädalat seda kunsti õppinud.

Ladusime lühikest teksti kolmekesi terve päev. Äratõmmete võtmisel kippus masin logisema. Kutsusime mehed appi. Pärast olid mitmel neist särgid trükivärviga koos. Ühel aga oli selge «Tõnurist» rinna ette jäänud.

Alustasime teadaannete levitamist, mis nois oludes eeldas pikki jalgsirännakuid. Sellega tegelesid meil operatiivgrupi nooremad mehed. Vanem poliitiline kaader — Laosson, Meijel, Tõnurist ja teised — olid ametis ajutiste täitevkomiteede loomisega valdades. Kergemaks tööks eraldati väike naiste rühm eesotsas Saime Rikkaga. Pidasime oma esimese koosoleku Leevi külas.

See oli 22. augustil. Ja sellest kujunes õieti vestlus viljakoristamise teemal. Kokku tuli nii mehi kui naisi. «On siiski veel küllalt mehi, kes end Saksa mobilisatsioonide eest on mõistnud kõrvale hoida,» imestab sel puhul mu märkmik. Ja samas jutustab:

«Pärast koosolekut kutsutakse meid einestama. Kostitatakse püüga, võileibadega ja väga maitsva keedisega. Noor naine jutustab oma mehe vangistamisest okupatsiooni ajal. Mees varjas parašütisti, meie partisani. Palju räägitakse külas massimõrvadest Tartu lähistel tankitõrjekraavis.

3. Tankitõrjekraav

Siitpeale hakkasimegi okupatsiooniaja kohta rohkem uudiseid kuulma. Inimesed tulid juba ise meie juurde. Peagi otsib meid üles Valentin Kiisler, kahekümne-aastane noormees Kuuste vallast. Ta oli Saksa mobilisatsiooni eest metsa pagenud, kuhu talle järgnesid isa, ema ja vend. Oma kaitse haaranguist õnnestus neil pääseda. Nad ootasid ära Punaarmee.

«Ja mis te edaspidi kavatsete?»

«Edaspidi? Lähen sakslastele valu tegema.»

Ta kinnitab, et elu metsas just kõige tervislikum ei olnud. Kuid nüüd pole viga. «Rõõm teeb terveks.»

Noormees on teravate, intelligentsete näojoontega. Ta on metsas elades küll väga kõhnaks jäänud, kuid sitke nagu piitsakeel ja elurõõmus. Isa on tal raudteelane, aga Valentin ise tahab ehitusmeistriks saada. Mõiste «ehitama» kõlas neil päevil nagu muinasjutt...

Valentin hakkas meile kohe appi «Teadaande» laialikandmisel. Aga üldse sobis meil koostöö kohaliku rahvaga Kiidjärvel hästi.

V. Kiisler jutustas meile ka tankitõrjekraavist täpsemalt. Ta ütles, et see kulges poolteise kilomeetri pikkuselt Ropka ja Variku vahel.

Aastal 1941 panid fašistid ja nende käsilased seal toime massilisi tapmisi. Rahva arvestuse järgi olevat tankitõrjekraavis hukatud kümne tuhande inimese ümber. Hukatavaid veetud kohale pesuväel, käed selja taha seotud. Mahalaskmise ajal pandud liikumine maanteel seisma kilomeetri kauguselt mõlemal pool kraavi. Kuid laske olnud siiski kuulda.

«1941. aasta talvel nägin ma ise areteeritute kohalevedamist omnibusiga,» ütles Valentin. Ta teadis ka kinnitada, et laibad aeti algul mulla alla, kuid «läinud talvel lasti nende luud jälle välja kaevata ja põletati ära».

Lugu on uskumatult võigas. «On's see tõesti tõsi?» mõtlesin esimesel hetkel. Polnud küll põhjust kahelda, kuid inimmoistus tõrgub vahel ja otsib lisamaterjali, uusi fakte, enne kui tõsiasja omaks võtab. Üks inimene võib eksida, kasvõi näiteks ohvrite arvus... Nii või teisiti olin ajakirjanikuna kohustatud ära kuulama võimalikult paljusid tunnistajaid.

Veel süngema pildi maalis oma kirjelduses Liine-Marie Lipping Kiidjärve vallast Kuuse talust.

«Minu poeg oli raudteetöoline Kiidjärve jaamas, mees lauavabrikus öövahiks. Kui sakslased võimu endi kätte said, viisid «omakaitse»-mehed minu poja ja mehe Kuustesse ja sealt edasi Ahja. Nad piinasid neid ühes tallis nii hirmsasti, et ma poega enam ära ei tundnud, kui läksin omadele toitu järele viima. Meest ma ei saanudki näha. Pärast öeldi, et mõlemad on viidud Tartusse ja tankitõrjekraavis maha lastud. Ka tema rääkis põletamisest:

«Tänavu talvel toodi Tartusse vööramaa inimesed, kes ühtegi sõna eesti keelt ei mõistnud ja rahvaga rääkida ei saanud. Need pandi tankitõrjekraavis tapetute luud välja kaevama ja ära põletama. Räägitakse, et ka need inimesed ise pärast maha lasti.»

Selgub, et rahva eest varjati massilist tapmist mitmel viisil. Laipade põletamise ajal aeti lähedalolevaist taludest elanikud välja. Talu, mille õuel sündis põletamine, piirati ümber kõrge planguga. Siiski sai keegi kohalik sidetöoline telefoniposti otsast pilku heita sellele, mis õues sündis.

Õudsed pildid viirastuvad silme ees.

Samas aga — lahingute vaheline vaikus. Aedades lokkavad lillepeenrad. Ilmad on soojad ja päikesepaistelised. Vilja koristatakse pisitasa. Redust ilmub inimesi. Elu sooned ei ole veel kinni külmunud. Elu liigub jälle!

4. Tartu

Korruga ilmub märkmikulehele tähtis fakt.

«25. aug. Saime teada, et fašistlikust okupatsioonist on vabastatud kaks linna — Pariis ja Tartu. Hurraa! Võit!»

Pariis ja Tartu — Tartu ja Pariis... Kaks nii toredat linna ühe päevaga! Aga Tartu oli meile praegu tähtsam kui miski muu asi maailmas.

«... Kolmanda Balti rinde väed, jätkates pealetungi, vallutasid täna, 25. augustil tormijooksuga Tartu (Jurjev-Derpt) linna, suure ühenduste sõmpunkti ja sakslaste kaitse tähtsa tugipunkti, mis sulgeb teed Eesti keskpirkondadesse...»

Nii kõlas see teade Kõrgema Ülemjuhataja käskkirjas, millega me aga alles hiljem tutvusime.

Tookord puudus meie grupil ikka veel post, telefoniühendus ja korralik raadioside. Seetõttu ei saanud me õigel ajal teada ka seda, mis seisis käskkirja lõpus, nimelt, et 25. augusti õhtul kell kümme saluteeris Moskva Tartu vabastajatele kahekümne kogupauguga kahesaja kahekümne neljast suurtükist.

Olime nagu uimased. Oiendasime oma igapäevaseid asju, pakkisime segiläinud ja laialivalgunud kompsukesi. Terve öö kulus minekuvalmis seadmiseks. 26. augustil kell kuus hommikul istusime jälle veoautole, mis hakkas nüüd juba Tartu poole veerema. Kiiremini, seltsimees autojuht, kiiremini!

Tartu hakkab varsti paistma — suitsupilvena. Õnnetunne seguneb õudusega, linn põleb... Sõidame edasi. Juba paistavad majad. Ja jälle on rinnas rõõmsam. Ega ta veel maha ole põlenud, see kallis Tartu! Ja ta ei põlegi maha. Tulekahjude vahed on küllalt suured. Leekides on osa Tähe tänavast, Riia tänavatöölismaja ja mõned ülelõe rajoonid. Linna jõudes tekib kindel tunne, et tulele on võimalik piiri panna. Kuid kus on inimesed? Ümberringi tumedad plaksatused ja mütsud — linn otsekui läkastab ja kõhib endast välja saksa saasta. Vastutulev eideke teatab meile, et Tähtvere varjendis on paarsada inimest. Varsti kuuleme, et okupandid on taganedes elanikud linnast välja käsutanud ja ka tuletõrjevahendid kaasa viinud. Metsalised!

Meie hulgas pole vist kedagi, kellel endine kodu päriselt oleks terveks jäänud. Kuid imelikul kombel ei huvita see meid. Polegi aega minna oma vana pesaaset üles otsima. Meie ees seisab haavaarmides tulekahjulõõmas linn. Vana Tartu — nii tuttav, kuidagi teistsugune ja siiski seesama, millest lahusime kolme aasta eest. Peame midagi tegema linna säästmiseks. Oma korter, sellega pole kiiret. Esialgu mahume paari maha jäetud majja Tähtvere pargi ääres. Need olid tookordse Gustav Adolffi, nüüdse V. Kingissepa tänavat majad nr. 63 ja 65. Elanikud olid ära sõitnud, kuid hooned vigastamata. Parteikomitee ja täitevkomitee seadsid end sisse 63-ndas, meie, ajaleherahvas, elasime 65-ndas. Siin oli tegemist väikese ebamugavusega. Tuli mööda redelit aknast sisse ja välja käia, sest me ei tahtnud ust lahti murda. Võtit aga ei olnud meile jäetud.

Peab vist veel mainima, et linnas ei olnud elektrit, siin-seal lama-

sid tänaval laibad, toimusid õhurünnakud ja rahvas tuli harva pommivarjendist välja. Paljud majad kandsid siiti: «Mineeritud».

Leidsime siiski juba esimesel päeval Toome veerul asuvast pommivarjendist mõned trükitöölised, kes tulid meelsasti «Mathieseni» käsilattu tööle. Et fašistid oma taganemisteel olid Ulila elektriijaama õhku lasknud, ei saanud me trükimasinaid käiyitada. Trükipressile konstrueeriti puust vänt ja keegi ei põlanud rasket, primitiivset tööd. Mõne päeva jooksul konsolideerus meie vastne kollektiiv sedavõrd, et kui väejuhatas soovitas eraisikuil linnast ajutiselt evakueeruda, jäime kõik üksmeelselt kohale. Seda tuli meile ka lubada, sest olime muutunud lahingutelinna lahutamatuks osaks ja meie töö oli vajalik lüli võitluses.

Ligi kolm nädalat kestis vahetu rindeolukord. Põhja pool Tartut pani vaenlane ikka veel visalt vastu. Ta oli siinsamas Raadil. Ta süütas oma leekkuulidega linna maju. Aeg-ajalt õnnestus tulele piir panna, aeg-ajalt süttis aga uusi tulekahjusid. Punaarmee väeosad aitasid neid kustutada lahingutegevuse vaheaegadel.

Fašistide propagandamasin põhja pool Tartut töötas muutumatult ning täie hooga edasi. «Postimees» oli Tartust Viljandisse viidud ja jätkas seal ilmumist. Nii sai Põhja-Tartumaa noil päevil kahte «Postimeest» — meie lehte «Uus Postimees», mida heideti alla lennukeilt, ja fašistlikku «Postimeest».

«Uus Postimees» ilmus suures tiraažis, heal tugeval paberil, mida Tartus küllalt leidis. Vabastatud valdades kanti teda käsitsi laiali. Ise olime mures seeüle, et meie «Informbüroo teated» polnud kõige värskemad. Rahvas aga rääkis: lugesin teie lehte ja sain teada, et need ja need seltsimehed on elus...

Hiljem sattusime mõnda fašistide «Postimehe» toleaegseist numbritest lugema. See kubises moonutatud informatsioonist sõjategevuse kohta samas «elastse kaitse» vaimus, millega olime tutvunud juba Petseris. Ja laimu! Lõuna-Eesti teedel olevat inimlaipade virnud. Tartus tapetavat kõik eestlased ära ja nõnda ikka edasi...

Mis toimus samal ajal tegelikkuses? Teedel voorisid pelgupaikadest väljatulnud inimesed. Kraamivankrid, hobused, lehmad, lambadki kaasa võetud, ilmusid nad vankrite kolisedes metsatukkade vahel nähtavale ja suundusid suurele teele, et sealt koduküladesse pöörduda. Nii oli see siinpool rinnet. Aga sealpool? Sealpool kihutati inimesi laevadele ja ässitati kodumaalt lahkuma.

Mõnedki ärahirmutatud ja kergeusklikud inimesed lahkusid neil päevil Eestist ning seisavad nähtavasti veel tänapäevani tookordse Viljandi «Postimehe» patoloogilise propaganda mõju all.

Ja sedasama trummi taovad pagulaslehed visalt praegugi. Mõnes Lääne-Saksamaa linnas, mõnes eesti emigrantide keskuses siin- või sealpool ookeani, mõnes väljaandes, kus nad end «vaba maailma» elanikeks armas-

tavad nimetada. Tõepoolest, juba termini «vaba maailm» kasutamine kodanlike maade kohta on paradoksaalne, mitte faktiline, vaid propaganda-väljendus ja enamasti just reaktsioonilise ideoloogia kõige kindlam tunnus.

Selles nn. vabas maailmas tõstavad vahetevahel pead fašismi mitmesugused voolud. Kord on nende eesmärgiks demokraatlike vabaduste tagakiusamine, kord neegrite lintšimine, kord rahuliikumise šantažeerimine, kord kommunistliku partei keelamine, kord vastava maa konstitutsiooni muutmine tagurlikus vaimus . . . Nende hulgas on väljapaistval kohal saksa revanšistid, kes hauvad uut sõda ja — *last not least* — eesti revanšistlikult meelestatud pagulased, kes loodavad uue sõja abil saada jälle «Maarjamaa» isandaiks. Aga ikka jälle kerkib meie inimestel keelele küsimus: kas nad tõesti pole võimelised midagi usutavamalt välja mõtlema? Nad unustavad isegi, et meie töölistel on veel üsna värskelt meeles see «vaba maailm», milles elasime kodanliku võimu päevil. Paljud elasid selle «vabaduse» uuesti läbi Saksa okupatsiooni ajal. Saime meiegi sellesse taas pilku heita, seistes kahe maailma piiril . . .

Tartus valitses lahingutelinna kord ja moraal. Nagu öeldud, elasime toimetuse kollektiiviga lukustatud majas, kuid lahtise akna taga, millest oli kerge sisse pääseda. Ja ainult üks kord oli käidud salaja «revideerimas» meie asju. Kuid raha ja moon olid alles. Ainult nõela ja niiti oli võetud, nähtavasti hädavajaduseks . . .

Septembri keskel alustas vaenlane jälle oma «elastset kaitset». Vanas märkmikus on säilinud sellest järgmine üksikasjade loetelu:

«15. september. Öösel on pomme tulnud Rüütli tänavale, on tulnud ka Herne tänavale. Meil Tähtvere kandis polnud kuulda muud kui killurahet katusel. Midagi põrises ja mürises kogu öö, kuid magasime siiski rahu-likult. Ilmub «Uus Postimees» nr. 5.»

17. september:

«Täna hommikul hirmsad raginad. Uinudes kuuldus veel saksa miinide vingumist ja majanurkade raksumist. Aga hommikul äratas säärane mürin, nagu oleks kõrvalmaja kokku varisenud. Alles teistkordse mürina peale taipan, et see on «katjuša», mis päris meie õue alla roninud. Leida ütleb, et «katjuša» on «trepi peal». Aknad värisevad lakkamatult. Kõrvulukustav tulistamine — kahurid, lennukid ja kaardiväe miinipildujad. On alanud meie pealetung, mida juba mõnda aega ette valmistati.»

Sel päeval löödi vaenlane Tartu alt minema. Elu muutus normaalseks. Rahvas valgus linna.

Nagu teada, vabastati Tallinn viis päeva hiljem — 22. septembril. Vahemaa Tartust Tallinna on 200 km ümber. Tartu muutus korrapealt kaugeks tagalaks.

5. Matused

Iga päev toodi lehele leinakuulutusi fašistide poolt mõrvatute nimedega Kambjast, Kuustest ja mujalt. Iga päev kuulsime lugusid Tartu koonduslaagrist, surmaomnibussist ja tankitõrjekraavist. Toimetusele polnud neid fakte enam vaja tõestada. Küll aga oli tarvis materjale publitseerida.

«Me nägime,» jutustatakse ajalehes. Kirjeldus käib surmaomnibussi väljasõitude kohta koonduslaagri õuelt. Vangid ei tohtinud seda näha: nad aeti akende juurest eemale. Kuid kasutades hämarust, jääb mõni neist siiski vaikselt lamama kolmanda korra narile. Näd näevad läbi akna, kuidas barakist tuuakse välja mehi ja naisi ning sunnitakse neid lahti rõivastuma. Kes seda ise ei tee, sel kistakse riided seljast. Hoolikalt seotakse kinni käed, algul üksikult, siis kõigil ühise kõiega. Nii topitakse poolalasti ohvrid surmaomnibussi...

Ja kuigi mitte keegi ei tohtinud näha, leidus ometi nägijaid! Järkjärgult selgus uusi andmeid. Inimesed otsisid sugulasi ja kaotsiläinud sõpru...

Lõpuks oli asi niikaugel, et võis toimuda mõrvatute põrmu pidulik matmine.

«Uues Postimehes» ilmusid 16. novembril kahe matusekomisjoni teadaanded: üks fašismi roimaohvrite, teine Tartu vabastamisel langenud punaarmeeleaste ümbermatmise kohta Raadi parki.

Esimese komisjoni teadaandes öeldi: «Saksa fašistlike vallutajate ja nende käsilaste poolt okupatsiooni ajal Tartus mõrvatute säilinud põrm on asetatud kirstudesse. On leitud laipu Riia maantee äärest tankitõrjekraavist, selle kraavi juurest männiku servalt eraldi hauast, kuhu on maetud esimesed mõrvatud, linnast maja aiast, kus asus gestapo, on asetatud puusärki tankitõrjekraavis põletatud laipade tuhk, samuti juudi surnuaial põletatute põrm. Kokku matab Tartu ja Tartumaa rahvas viimsele rahupaigale umbes 12 000 kuni 14 000 fašistide ja nende järeljooksikute mõrvaohvrit.»

Matus oli pühapäeval, 19. novembril 1944.

Kuni selle päevani käisid paljud laipu vaatamas. Mitmed inimesed tundsid riidetükkide järgi ära omakseid, kelle saatuse neil seni oli teadmata. Näiteks tehti kindlaks Ropka valla täitevkomitee abiesimehe August Hansenbergi surnukeha. Mõrtsukad olid talle alles jätnud paberossitoosi ja rahakoti dokumentidega. Kadunu ema aga oli poega kolm aastat asjalt otsinud.

Käisid vaatamas ka teised, kes ei otsinud omakseid, vaid tahtsid näha asitõendeid. Koidula Voltri meenutas sel puhul ajalehes kahte sündmust, mis temastki olid teinud fašistide roimade tunnistaja.

Kord kesksuvisel pühapäeval kohtas ta Riia maantee ääres väikest tütarlast, kes korjas lilli, ise ebatavaliselt tõsine ning nukker. Selgus, et

laps noppis lilli oma vanematele, kes on tapetud. «Pean käima siin salaja, nii et keegi ei näeks,» ütles ta kartlikult. Niisugune ristideta ja kääbasteta surnuaed üksiku vargse leinajaga kinnitas rahva juttu massimõrvadest. Ometigi oli see vaid kaudne tõend.

Teine juhtum, millest kirjutab K. Voltri, on niivõrd vapustav, et tahaks teda siinkohal terveni tsiteerida:

«Kõle jaanuarikuu õhtupoolik aastal 1942. Ilm on selge, külma 25 kraadi. Sõidame kolmekesi hobusega Elvast Tartu. Tankitõrjekraavi läheduses hüüab keegi mees meid eemalt. Vaatame — püssiga omakaitsemees. Ta on meist veel üsna kaugel ja vehib kätega, käskides peatuda.

«Sõidame lähemale, siis näeme, mis seal sünnib,» sõnas üks kaaslasist ja sõidab keelust hoolimata edasi. Püssimees jookseb meile vastu, vehkides kogu aeg kord käega, kord püssiga, ning meieni jõudes käratab:

«Miks te, kuradid, kinni ei pidanud, kui kästi?»

Ohje pingule tõmmates vastab mees rahulikult: «Me ei saanud tuulega sõnadest aru.»

«Aga nüüd mitte üks samm enam edasi, või muidu...» jätab püssimees lause pooleli ning relva laskevalmis hoides jääb valvele.

Vaatan kõrvale. Teest eemal põldudel, seal, kus mustendab tankitõrjekraav, seisab kaks autot — ning autodest lükatakse välja aluspesus inimesi. Nad taaruvad jalgel, mõned neist kukuvad lumme. Neil on käed seotud...

Ümber autode ja kraavi juures on omakaitselastest ahelik. Õnnetud ohvrid sammuvad tuikudes kraavi poole. Mõned lohistatakse selle veerele mööda maad. Märkan ühe auto juures kaht sakslast, kes suitsetavad, nähtavasti ülevaatajad või ülemtimukad.

Kraavile lähenedes kukuvad mõned vangidest maha. Neid peksavad timukad metsikult püssipäraga... On kuulda appihüüdeid, kõrv eraldab selgesti naiste hääli ja laste nuttu.

Juba ragisevad püssipaugud. Tulistamise sekka kostavad uued appihüüded. Olen vajunud ree põhja, silmi heintesse peites ning kõrvu kätega kinni hoides.

Kohutav tunne valdab mu meeli, kuna mõistan, et õnnetute appihüüded on asjatud, sest neid ümbritsevad timukad — ja maanteel kolm paljaste kätega kaitsetut teekäijat, keda valvab püssiga omakaitselane.

Kui meil edasi lubati sõita ja ma end heintelt üles ajasin, nägin, et mu kaaslased olid paljastanud pea.»

(«Uus Postimees» nr. 40, 16. nov. 1944. a.)

Järgmisel päeval kirjutab L. Kirkmann oma jutuajamise kohta Töölismajas:

«Küsitlen üht nutvat talunaist: «Kas otsite sugulasi?»»

«Jah, pojakest, kuid ei tunne enam. Aga nüüd vähemalt maetakse ta kui inimene. Muidu oli kui loom auku aetud.»

Samal motiivil oli kogu linna huvi matuste vastu suur. Inimesi vaja inimeste moodi mälestada!

Tartus polnud veel eriti palju rahvast, aga terve rida käitisi ja asutusi töötas juba. Polnud autotransporti, matusfele tulid maamehed oma hobuste ja vankritega, mis täis rohelisi kuuseoksi. Neil vankritel veetigi puusärgid leinarongis Raadile.

Matuste päeval oli külm, selge ilm. Mõned üksikud lumekübemed hõljusid tuulehoogudes, mis keerutasid tänavailt üles kuiva tolmu. Pikkamisi hakkas leinarong liikuma — hobusemehed, neid oli mitukümmend, igal vankril kolm puusärki. Hukatute omaksed krüsanteemide ja kuuseoksa-kimpudega... Pärjakandjad... Tööstuste ja asutuste delegatsioonid... Sõjaväelased...

Raadi parki voolas murruna kokku nii maa- kui linnarahvast. Tiigi ääres vastu Eesti Rahva Muuseumi varemeid oli valmis kaevatud kolm suurt ühishauda. Punaarmeeaste kirstud sängitati ühte hauda, fašismi terroriohvrite omad kahte tiigipoolsesse.

Inimhulk palistas lahtiste kääbaste järske kaldaid ja seisis mullakünkail. Kuni puusärke hauda kanti, mängis orkester leinamarssi, ja eemalt vaadates näis, et inimesed lehvitasid lahkunuile järele. Kõikjal piki külmunud mulla kuhelikke aina tõusid ja vajusid valged taskurätikud. See oli tumma valu pilt. Lähemale astudes mõistsid: nad siiski ei lehvitanud, vaid pühkisid pisaraid... Kõlasid tulised patriootilised järelhüüded, kõlasid vanad revolutsioonilised laulud, kõlas ka koraal ja seejärel viimse auavaldusena — kogupaugud.

Matus kujunes võimsaks fašismivastaseks massimeeleavalduseks ja rahvaste sõpruse demonstratsiooniks.

6. Mis teha nende mälestuseks?

Möödunud on kuusteist aastat... Me muutsime Tartu varemotelinnast ehituste linnaks. Palju on siia tekkinud uusi maju ja hooneid, tööstusi ja asutusi, puiesteid, muruväljakuid ja lillepeenraid. Elanike arv on mitmekordistunud. Kes jõuaks loetleda kõike, mis selle aja jooksul on tehtud! Kuid nagu elus ikka, on ka mõndagi tegemata jätud.

Jalutaja seisatab Raadi pargis tiigi ääres. Ta leiab Tartu vabastamisel langenud punaarmeeaste ühishaua. Aedniku käsi on hoolitsenud lillede eest. Murule on asetatud nimetahvlid. Kuid mingit jälge ei ole järele jäänud naaber-ühishaudadest, kuhu maeti fašismi roimaohvrite — üle kümne tuhande antifašisti põrm. Nende mälestusmärk on planeeritud tankitõrje-

kraavi juurde Riia maantee ääres. Kas ei oleks aga nimelt siin — Raadi pargi vennaskalmistul — koht monumendile, mis kajastaks nii fašismi ter- rori ohvrite kannatusi ja traagikat kui ka nõukogude sõjameeste heroilist vaprust? Tahaks siin näha kunstiteost, milles on leidnud kehastamist vabanemine ja võit fašismi üle, mis paneks täie rinnaga hingama ja püsiks läbi sajandite.

Jaanuari alguses 1898. a. sõitis Anton Hansen-Tammsaare tuttava talumehe Jaan Kaeli kaerakoorma otsas Järva-Madiselt Tartusse, et jätkata selles linnas hariduse omandamist. Tal oli kodunt kaasa võtta 50 rubla õpperahaks, luuletuste vihik, kuhu oli teinud luulekatsetusi juba mitme aasta jooksul, ning teda tiivustas püüd iga hinna eest saada H. Treffneri eragümnaasiumi õpilaseks. Sest 20-aastasele noormehele oli H. Treffneri gümnaasium veel ainukeseks kooliks, mis pakkus edasiõppimise võimalusi.

Kihelkonnakooli hariduse omandas A. H. Tammsaare suurte raskustega võideldes. Soodetagusest Põhja-Tammsaare talust, kus kasvas kümme last, polnud lihtne saata poega Väike-Maarja kihelkonnakooli, mis asus kirjaniku sünnikohast peaaegu 50 km kaugusel. Seepärast veniski A. H. Tammsaarel kihelkonnakooli lõpetamine; ta pidi kahel õppeaastal koolist eemale jääma.

Väike-Maarja kihelkonnakoolis oli A. H. Tammsaare üks paremaid õpilasi. Kuid Väike-Maarjas, omapärases talupoeglikus kultuurikolde, ei omandanud A. H. Tammsaare mitte ainult üldhariduslikke teadmisi, vaid seal ärkas temas ka huvi kirjandusliku loomingu vastu. Jakob Tamme äratavast mõjust on selle juures võimatu mööduda. Tema juhatus vastuvõtlikumaid õpilasi toleaeagse eesti kirjanduse parimate teoste juurde. Väike-Maarjas tutvus A. H. Tammsaare Juhan Liivi juttudega, J. Tamme lüüriga, samuti Ed. Bornhöhe «Tasujaga». Jakob Tamme ja teiste parnastlaste (Jakob Liiv, Peeter Jakobson) kaudsel mõjutusel hoogustuvad kihelkonnakoolis A. H. Tammsaare enese ilukirjanduslikud katsetused. Võib kujutleda noore kirjanduslike huvidega A. H. Tammsaare meelehärmi, kui pärast kihelkonnakooli lõpetamist 1897. a. kevadel ei avanenud tema ees peaaegu mingit perspektiivi haridustee jätkamiseks.

Noore A. H. Tammsaare haridusjanu võitiski lõpuks siiski kõik majanduslikud takistused. A. H. Tammsaare kuulub nende hulka, kes õppehümnistena on Tartust unistanud kui Emajõe Ateenast. Mõistetavamaks saab A. H. Tammsaare vaimustus ja ärevus Tartusse saabumisel, kui loeme ühest tema kirjast: «Oh Tartu, mikspärast pean ma sind nii hilja nägema? Mikspärast, miks, miks... Vastust ei anna ükski. Aga mis tõutav saladus on su sees? Mis ühendus minu hingel sinuga?»¹

¹ A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuseum.

Jõudnud Tartusse, läks A. H. Tammsaare H. Treffneri palvele, et see võtaks teda vastu oma kooli. H. Treffner kõhkleb, kuid otsustas siiski noormehe vastu võtta. Kuna A. H. Tammsaarel oli õppe- ja pansioniraha maksta ainult 50 rubla, nõustus ta täitma koolis lisaülesandeid. A. H. Tammsaarest sai H. Treffneri kooli õpilane, üksildasel väljamäel patriarhaalsetes tingimustes kasvanud talupoisist sai vastuolulise ja omapärase kooli kasvandik. Oli alanud uus ja murrangulise tähtsusega peatükk A. H. Tammsaare biograafias, samuti vaimse arengu käigus.

1.

A. H. Tammsaare õppeaastad H. Treffneri gümnaasiumis langevad murrangulisse ajastusse eesti ajaloos. Uue sajandi algus tõi Eestis kaasa revolutsioonilise liikumise, samuti ka revolutsioonilise mõtte elavnemise. Marksism — uus teaduslik õpetus ühiskonna ümberkujundamisest — hakkas just neil aastail levima töölisklassi ja intelligentsi hulgas. Uued teaduslikud ideed, eelkõige darvinism, jõudsid neil aastail intelligentsi laiade ringideni. Rahulolematuus haaras elanikkonna kõige laiemaid hulki, kuni see lõpuks plahvatas 1905. a. revolutsioonis.

H. Treffneri kool oli õppeasutus, mida direktor püüdis isoleerida ühiskonnast, et uued sotsiaalsed ja teaduslikud ideed ei leiaks kõlapinda õpilaste hulgas. Ent niisugused üritused ei ole kunagi täielikult õnnestunud ning H. Treffneri saavutus vähe kooli isoleerimise katsetega. Nagu iga teinegi õppeasutus, oli ka H. Treffneri kool tuhandete niitidega seotud kaasaja ühiskondliku võitlusega, ühiskondliku mõtte arenguga ja kultuurielu sündmustega, mis toimusid kaasaegses Tartus. Et mõista, missuguses suunas toimus A. H. Tammsaare areng H. Treffneri gümnaasiumis, tuleb jälgida kõigepealt seda, missugused ühiskondlikud suhted, ideed ja inimesed ümbritsesid teda uues keskkonnas.

Tartul on Eesti suuremate linnade hulgas olnud alati eriline koht: ta on olnud kõigepealt ülikoolilinn, kus õppival noorsool on linna üldilme määramisel tähtis osa. Suured tööstusettevõtted puudusid Tartus sajandivahe- tuse aastail. Seetõttu oli ka Tartu proletariaat teistsugustes tingimustes kui arenenud suurtööstuslike ettevõtetega Tallinnas ja Narvas. Tartus oli proletariaat killunenud samal ajal paljude väikeettevõtjate ja käsitöökodade vahel, samuti oli proletariaadi üldarv Tartus palju väiksem kui Tallinnas. Seepärast ei saanudki töölisliikumisel Tartus neil aastail olla massilist ja teravat iseloomu. Kuid see ei tähenda, nagu poleks revolutsioonilised ideed ja revolutsiooniline võitlus sajandivahe- tuse Tartut puudutanud. Vastupidi — marksistlike ideede levimine on Tartuski neil aastail hoogne. Tsaristliku režiimi vastu võitlejaid kasvatasid Tartu üliõpilaste revolutsioonilised ringid.

80-ndail aastail teostas tsaarivalitsus Tartu ülikoolis põhjalikke ümber-

korraldusi: kaotati ülikooli autonoomia, õppekeeleks määrati vene keel jne. Nende reformide eesmärgiks oli ülikooli venestamine ja jäägitu allutamine isevalitsuslikule võimule. Kuid need reaktsioonilistelt positsioonidelt lähtuvad reformid andsid tegelikkuses tulemusi, mida reformaatorid ei võinud aimatagi. Kuna ülikoolis hakati loenguid pidama vene keeles, hakkas aegamööda Tartusse valguma vene üliõpilasi tsaaririigi sisekubermangudest, aga ka Peterburist ja Moskvast. 90-ndail aastail kasvab teistest ülikoolidest ületulnute arv Tartu ülikoolis kahekordseks. Aastal 1890 moodustasid teistest vene ülikoolidest tulnukad 38,3% üliõpilaste üldarvust, aastal 1900 juba 76,2%.² Vene ülikoolidest tulnud üliõpilased olid aga sageli endistest õppeasutustest revolutsioonilise tegevuse pärast välja saadetud. Neil võimaldati õpingute jätkamine Tartus, kuna arvati, et nad siin põhielanikkonna keelt valdamata ei suuda mõjuda ümbrusesse revolutsioneerivalt. Nii kujunes Tartust omalaadne opositsiooniliselt meelestatud üliõpilaste kogunemiskoht.

Esimesed üliõpilaste marksistlikud ringid loodi Tartus juba 90-ndate aastate alguses, kuid need hävitati tsaristliku sandarmeeria poolt. Kahe sajandi vahetusel aga võtab revolutsiooniliste ja demokraatlike üliõpilaste võitlus uued vormid: algab demonstratsioonidega ja loengute boikoteerimisega akadeemiliste vabaduste eest võitlemine. Rahutused ülikoolis, mis viisid karmide repressioonideni tsaarivalitsuse poolt, algasid veebruaris 1899. Solidaarsustundest Peterburi üliõpilaste vastu, kelle demonstratsioon 8. veebruaril 1899. a. aeti tsaaripolitseinike poolt laiali, esitasid ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilased oma koosolekul 23. veebruaril võimudele kaugeleulatuvad nõudmised. Nõuti ülikooli autonoomia taastamist, üliõpilastele kaitset politseinike vägivalla vastu, poolakatele ja juutidele vaba pääsu Tartu ülikooli jne.

Tsaarivalitsus asus otsekohe drastiliste abinõude rakendamisele. «Tartu ülikool ja Veterinaaria Instituut suleti, kõik üliõpilased loeti lahkunuiks, tagasi ülikooli võeti neid ainult individuaalse avalduse alusel. Tagasiastumise õiguse ta heideti sellel aastal üldse ülikoolist välja umbes 500 üliõpilast, 250 inimest saadeti Tartust välja.»³

On muidugi ilmne, et niisugune äärmiste vahenditega teostatud rahustamine andis lõpptulemusena oodatust vastupidiseid tagajärgi. Ja teisest küljest köitis niisugune ülikooli puhastamine kogu linna avalikkuse tähelepanu. Üliõpilasliikumine ei jäänud enam üliõpilaskonna raamidesse, vaid kandus kogu elanikkonna teadvusesse, leides eeskätt muidugi tee Tartu intelligentsi juurde.

² Vt. Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и в начале XX веков. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 35, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1954, lk. 6.

³ Э. Янсен, sealsamas lk. 13—14.

Poliitilise demonstratsiooni ilme võtab üliõpilaste meeleavaldus 19. veebruaril 1902. a. Marseljeesi lauldes ja punalipuga kolonni eesotsas sammuvad üliõpilased raekoja eest üle Kivisilla. Kaks päeva hiljem kujunes N. V. Gogoli mälestuse auks pühendatud koosolek ülikooli aulas samuti tsaarivõimu-vastaseks väljaastumiseks.

1903. a. kevadest alates hakkavad üliõpilased sotsiaal-demokraadid looma sidemeid Tartu töölistega ja otsivad ühendust eesti koolidega, kus juba varem olid tekkinud salajased õpilasringid. Nii kasvas sajandi esimesil aastail üliõpilasliikumine välja akadeemiliste nõudmiste piiratud raamidest. Marksistlike ideede levitamisel ja demokraatliku võitlusvaimu juurutamisel intelligentsi hulka oli üliõpilasliikumisel suur tähtsus.

1902. a. toimub Tartus hoogsalt keskkooliõpilaste organiseerumine põrandaalustesse ringidesse. Muidugi ei saa keskkooliõpilaste põrandaaluste ringide puhul rääkida nende organiseerijate revolutsioonilisest teadlikkusest. Üliõpilasringidega ei saa neid võrrelda, kuigi viimased avaldasid kaudselt ka keskkooliõpilaste ringidele mõju. «Nad [ringid] tekkisid vahel süütuist eriharrastusist, vahel juba teadlikumast rahvuslikust enesäilitamistungist, vahel aga hoopis selgest poliitilisest organiseerimistahtest.»⁴ Igal juhtumil on need keskkooliõpilaste ringidki oma-moodi protestiavaldus tsaristliku surverežiimi vastu, kõigepealt aga eesti keele õigusteta olukorra vastu. Sest gümnaasiumides õppiv eesti noorsugu tajus vahest viimases küsimuses survepoliitikat kõige selgemini. Sellest saab mõistetavaks ka agarus, millega 1902. ja 1903. a. organiseeritakse õpilaste poolt eestikeelseid ettekandeõhtuid eesti kirjanike loomingu kohta. Mõnes ringis on õpilaste huviobjektiks olnud darvinism, teisel on arutlusainet andnud sotsiaalne ebavõrdsus. Saanud teada õpilasringide olemasolust, alustas bürokraatlik tsaariametnikkond ringide jälitamist, mis 1903. a. kevadtalvel tekitas närviliku õhkkonna Tartu keskkoolide eesti rahvusest õpilaste hulgas.

15. dets. 1902. a. korraldasid gümnaasiumide eestlastest õpilased «Taaras» ja «Karskuse Sõbras» kinnise peoõhtu L. Koidula mälestuseks. «Taaras» kõneles Koidulast K. A. Hermann⁵, «Karskuse Sõbras» esines kõnega noor G. Suits, samuti esitati seal L. Koidula luuletusi ja näidend «Saaremaa onupoeg»⁶. Kutseid oli saadetud kõigisse Tartu koolidesse, kus leidis eesti rahvusest õpilasi. Nende õhtute õnnestumine tõstis õpilaste eneseteadvust. Ja 16. jaanuaril 1903. a. järgnes neile «Vanemuises» M. Veske 60. sünniaasta tähistamiseks ettekandeõhtu, mille organiseerisid linnakooli õpilased. Kuid sellega olid organiseerimisagarad õpilased

⁴ Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 124—125.

⁵ Vt. Fr. Tuglas, sealsamas, lk. 125.

⁶ Vt. H. Vuolijoki, Koulutyttöinä Tartossa I. Helsinki 1945, lk. 179.

tõmmanud endale igasugust ühisüritust kartva bürokraatliku tsaariametnikkonna tähelepanu.

Nendesamade õpilasingide liikmed ja nende mõttekaaslased otsisid samal ajal energiliselt kontakti väliskirjandusega. Uue sajandi algusel ristuvad väga mitmed kirjanduslikud ja ideoloogilised voolud Tartus ning õpilasnoorus haarab neid ahnelt, suutmata muidugi neid eritleda. Oli tolstoismi levimise aeg, ent juba hakkasid noore M. Gorki jõulised teosed uue ja värske hoovusena kirjanduse üldpildist välja paistma. G. Suits visandab selle autorite ringi, kelle teosed tolelaegsel Tartu gümnaasiumide noorsool olid kättesaadaval. «Üle Eesti kitsaste keelepiiride sisse tungides mõistsid Darwini, Marxi, Nietzsche, Brandese, Ibseni, Tolstoi, Gorki, Juhani Aho ja teiste kaasaegsete tööd meie maailmanurga umbsete eluvaadete ja meie kirjandusliku mahajäämise üle kohut,» kirjutab G. Suits. Loetelu on summaarne, ei ole mõeldav, et mainitud autorid kõik oleksid kättesaadavad olnud gruppidesse koondunud õpilastele või oleksid kõiki huvitanudki. Kuid loetelu iseloomustab neid vastandlikke mõjusuundi, mis sajandi algusaastail kultuurihuvilist noorust köitsid. Tänapäeval mõjub üllatavana, et nii vastandlikud autorid on asetatud selles loetelus kõrvuti, ent kõnesolevale ajastule oli see iseloomulik.

Selle generatsiooni noorsugu ei jäänud mitte ainult mõjude passiivseks vastuvõtjaks, vaid püüdis kirjanduslikus avalikkuses öelda oma sõna. Gümnaasiumiõpilaste grupp G. Suitsuga eesotsas hakkas 1901. a. välja andma kirjanduslikku almanahhi «Kiired», mida ilmus kolm numbrit. See oli nooruslik tegutsemisvaimustus, mis neid sundis avalikkuse ette astuma väljaandega, kuigi autoreist ei olnud kellelgi veel kindlaid maailmavaatelisi ega esteetilisi tõekspidamisi. Paljud jäi seetõttu väljaandes kunstiliselt kaalutuks, kugi väljaandjad olid oma aastate kohta omandanud tähelepanuväärse kirjandusliku eruditsiooni. G. Suitsul õnnestus «Kiirtele» ilukirjanduslikku kaastööd hankida ka A. H. Tammsaarelt ja kahtlemata ongi tema proosapalad need, mis «Kiirte» ilukirjanduslikust materjalist on ajaproovile vastu pidanud.

Samal ajal, kui üliõpilaskonna progressiivses osas levisid marksistlikud ideed, hakati ülikoolilinna intelligentsi hulgas intensiivselt propageerima loodusteaduse uuemaid avastusi. Seegi algatus lähtus ülikooli ringkondadest. Radikaalne üliõpilaste grupp, eeskätt aga R. Aavakivi ja J. L. Jürgens pidasid Tartu seltsides ettekandeid, kusjuures esmakordselt esitati eesti avalikkusele Ch. Darwini liikide tekkimise teooria. Seltsides peetud loengute põhjal koostati 1898. a. R. Aavakivi ettevõttel populaarteaduslik koguteos «Lõbu ja teadus», mis pakkus lugemismaterjali loodusteaduste vallast, aga sisaldas ka ilukirjandust. Hoolimata artiklite asjalik-teaduslikust käsituslaadist leidis raamat lugejaskonnas poolehoidu. Raamatu levik näitas, et aeg oli küps asutada Tartus ajakiri, mis populaarteaduslikus vormis tutvustaks lugejaid pidevalt kaasaja loodus-

L. Israel

Ema.

1958.

J. Saal

A. Mältoni portree.

1958.

arsti- ja ka majandusteaduse uuemate seisukohtadega. Niisuguseks ajakirjaks kujuneski «Rahva Lõbu-leht».

«Rahva Lõbu-lehe» toimetajaks oli 1899. a. oktoobrini K. A. Hermann. Ajakiri kandis alapealkirja «Eesti perekondlik jutu-, teaduse- ja võiduse-ajakiri» ning oli sisuliselt vähenõudlik, pakkudes üht-teist teisejärgulist ka teaduse valialast. Oktoobris 1899 sai ajakirja väljaandjaks ja toimetajaks J. L. Jürgens, energiline ja radikaalne üliõpilane, kes suutis ajakirjale hankida kaastööd mitmete noorte eesti loodusteadlaste sulest. Alates 1900. aastast tõusis numברי lehekülgede arv 64-le, ajakiri nimetati jutu-, teaduse ja kunsti ajakirjaks; see oli toimetatud maitsekalt ja oli rikkalikult illustreeritud. Ajakirjas deklareeris uus väljaandja, et ta tahab avaldada kõigepealt loodusteaduslikke ja majandusteaduse probleeme puudutavaid kirjutusi.⁷

Seda lubadust peeti ajakirja toimetamisel järjekindlalt silmas. R. Aavakivi pikem kirjutis «Pääaju ja vaimuomadused»⁸, sama autori «Rakud ja pisielukad ehk loodus mikroskopi all»⁹, R. Vilmanni «Päikene — meie elu-hallikas, ja maailma ots»¹⁰ ja mitmed teisedki pakkusid toleaegsele lugejale palju uut teaduslikku materjali. R. Aavakivi oli Darwini õpetuse innukas kaitsja, tema kirjutistes kajastub materialistlik elutunnetus väga selgepiirilisel.

Et pilt oleks täielik käesoleva sajandi alguses Tartu intelligentsi teadvusesse tõusnud probleemideringist, tuleks tähelepanu juhtida veel ühele õigupoolest ebateaduslikule ja reaktsioonilisele teorialle. Kui «Rahva Lõbu-leht» levitas teaduslikke ideid, siis levis samal ajal teiste kanalite kaudu Eestisse sugemeid Fr. Nietzsche õpetusest. Fr. Nietzsche suri a. 1900 ja umbes samal ajal hakkas tema üliinimese teooria mõnevõrra kõlapinda leidma ka Eestis. 1901. a. avaldas ajaleht «Olevik» pealkirja all «Sarathustra» Fr. Nietzsche teose «Nii rääkis Zarathustra». Sealpool head ja kurja seisev «kangelane» oli seega astunud eesti lugeja ette. Balti-saksa ringkondades, kus leidis küllalt Nietzsche austajaid, oli ta tuntud palju varem. Igatahes on üliinimese küsimuse üle sajandi alguses Tartus palju vaieldud, sest tegelikult haarab ju nn. üliinimese probleem Fr. Nietzsche teoses paljusid moraaliküsimusi.

Konservatiivsem osa intelligentsist koondus Tartus «Postimehe» ümber, mille toimetajaks alates 1896. a. oli J. Tõnisson. J. Tõnisson võitis palju poolehoidjaid Eesti Üliõpilaste Seltsis, samuti toetas teda energiliselt vaimulikkond. «Postimees» kujunes tegelikult kiiresti eesti kodanluse häälekandjaks, ajaleht jutlustas rahvusühtsust ja vastandas tõusvale materialistlikule elukäsitlusele idealismi.

⁷ Vt. Meie lugejatele. Rahva Lõbu-leht 1900 nr. 10, lk. 217.

⁸ Rahva Lõbu-leht 1900 nr. 1—3.

⁹ Rahva Lõbu-leht 1900 nr. 2—6.

¹⁰ Rahva Lõbu-leht 1900 nr. 5—7.

Niisuguses ühiskondliku võitluse, uute ja vanade ideede ristumiskohas asetseb sajandivahetuse aastail H. Treffneri gümnaasium. Palju sellest, mis toimus linnas, eriti üliõpilaste ringkondades, jäi H. Treffneri kooli õpilastele mõistmatuks. Kuid linna avalikkust erutavad sündmused, samuti noorsoo ja intelligentsi hulgas toimuvad otsingud jõudsid kahtlemata ka H. Treffneri gümnaasiumi. Seda enam, et H. Treffneri koolis oli õpilaste keskmine vanus palju kõrgem kui gümnaasiumides, ja seepärast võisid H. Treffneri kooli õpilased ühiskondliku elu probleeme kui ka kultuuriküsimusi mõista avaramalt kui gümnaasiumide noorus. H. Treffneri kooli tuumiku moodustasid ikkagi tahtekindlad ja vaimsete huvidega noormehed, kes tegelikkuse probleemide suhtes ei saanud olla passiivsed. Nii oli ka A. H. Tammsaare H. Treffneri kooli õpilasena teadlik üliõpilaste rahutustest, kuigi tal oli veel ähmane ettekujutus sellest, mis tegelikult ajendas üliõpilaste demonstratsioone. Ta oli teadlik õpilasingide olemasolust, ta andis oma esimesi kirjanduslikke katsetusi avaldamiseks õpilasingi almanahhile «Kiired». Ta luges «Rahva Lõbu-lehte», mis võndas tema huvi loodusteaduse vastu. Ta oli teadlik ka sellest vastuolust, mis oli J. Tõnissoni «Postimehe» ja «Rahva Lõbu-lehe» ringkondade vahel. Teravapilgulise vaatlejana jälgis ta H. Treffneri kooli õpilasena kõike seda, mis toimus koolimaja seinte vahel ja ka linnas. On selge, et mitte ainult kool ja õpetajaskond, kes noort A. H. Tammsaaret iga päev ümbritsesid, ei määranud noore kirjaniku vaimset arengut, vaid kogu see ühiskondlik võitlus ja ideede-otsingute kompleks, mis oli iseloomulik sajandivahetuse Tartule.

2.

H. Treffneri eragümnaasium oli asutatud a. 1883. Kooli asutamisega oli H. Treffneril õnnestunud teostada ettevõtte, mille järele kaasaegses ühiskonnas oli pakiline vajadus. Kihelkonnakooli lõpetamine sulges talupoegade lastel tegelikult tee edasise hariduse juurde. Linnakoolidesse, kus õpetus toimus vene keeles, ei pääsenud talupoegade lapsed kihelkonnakoolist edasi õppima, üksikud erakoolid olid kõrge õppemaksuga ja maanoorsoole seega praktiliselt kättesaamatud. Majandusliku kehvuse tõttu leidis linnades eestlaste perekondades noorukeid, kelle hariduskäik oli katkenud ning kelle vanus oli ületanud kroonugümnaasiumis lubatava ülemmäära. Vajadus klassikalise kallakuga keskkooli ja gümnaasiumi järele oli suur. Seda tõestab kõige ilmekamalt H. Treffneri kooli hoogne tegevus esimesil tööaastail. 1884. a. I poolaastal oli H. Treffneri erakoolis 50 õpilast, 1888. a. I poolaastal aga juba 213 õpilast. 1. veebruaril 1891. a. sai H. Treffner loa kõigi gümnaasiumiklasside avamiseks, kusjuures need klassid tegelikult varem juba töötasid. H. Treffner taotles järjekindlalt täieliku gümnaasiumi õiguste saamist, s. t., et kool võiks

ise välja anda lõpetajaile küpsustunnistuse. Kuid see teostus alles 1907. a. Nii oli H. Treffneri kooli lõpetajate tee küpsustunnistuseni palju raskem kui kroonugümnaasiumide õpilastel. Lõpetajad pidid küpsuseksamid sooritama teiste gümnaasiumide eksamikomisjonide ees.

H. Treffneri kooli vaadeldes ei pääse mööda direktori vastuolulisest isiksusest. Tänapäeval tundub ebausutav, et nii järjekindlusetu, ebapedagoogiline ja mitmetes omadustes veidruse ni ulatuv inimene võis aastakümneid juhtida suurt kooli. Ja seda veel surverežiimi oludes, kus tuli valvel olla iga salakaebuse suhtes, seda ümbruses, kus H. Treffneri koolil oli vähemalt selle kooli varasemal perioodil otseseid vaenlasi mõisnikkonna hulgas. Kuid on olusid ja tingimusi, milles põhimõttekindlad ja sirgjoonelised isikud ei pea vastu, ja pinnale jäävad ikkagi olupoliitikud. H. Treffneri kool oli vajalik, tal oli meie hariduselus täita tähelepanuväärne funktsioon ja kool täitis selle, hoolimata sellest, et tema direktoriks oli Hugo Treffneri taoline inimene.

Kooli juhtimine ei olnud kerge ülesanne. Direktor pidi paratamatult laveerima tsaaririigi ametnikkonna ees, et ära hoida kooli sulgemist. Mõisnike ja linnasakslaste ringkonnad ei näinud hea pilguga eesti erakooli avamist. Pidi ju kool ette valmistama eesti intelligenti, aga just seda vihkas mõisnikkond. Kool avati C. R. Jakobsoni surma järelpäevil ja sakslased teadsid, et eesti haritlaskond, kes omandab jakobsonlikud ideed, on baltisakslusele ohtlik. On sümboolne isegi see, et H. Treffner ei saanud kooli avamiseks luba saksameelselt õppekonna kuraatorilt A. Stackelbergilt, vaid selle järglaselt venelaselt M. Kapustinilt.

H. Treffner pidi oma õppeasutuses looma niisugused tingimused, et direktori ja õpilaskonna tsaariustavuses kahtlemine ei oleks olnud kellelgi võimalik. Selleks harrastas H. Treffner suurejoonelist välist paraaditsemist: korraldati ilutulestikke kroonupühadel, samuti keiserliku perekonna tähtpäevadel. Tsaaritruudus seati koolis väliselt kõigile nähtavale pjedestaalile. Teiselt poolt püüdis H. Treffner tsaari-ametnikkonna heatahtlikust võita lõimitamisega. Ja nagu tema iseloom oli tormakas ning vähe mõõdutunnet arvestav, nii kaldus ta tsaariametnikkonna ees roomamiseski koomiliste liialdusteni, mis lõpptulemusena ei osutunud talle kuidagi vajalikuks. H. Treffner oli sagedane külaline Tartu vene ametnikkonna klubis «Rodnik». Seal kulutas H. Treffner suuri summasid, et kroonuametnikele meeldida. See oligi paik, kus H. Treffner käis «eesti asja» ajamas.

Olles väliselt nii truualamlik tsaariametnike ja keisrivõimu suhtes, ei suutnud H. Treffner mõista vene kultuuri. Kogu venesõbralikkus jäi tema juures koomiliseks teeskluks, mille tugevama analüüsivõimega õpilane võis läbi näha. Laiutava venesõbralikkuse tagant ei selgunud aga H. Treffneri kindlamaid veendeid ja tõekspidamisi. Ta oli oma avalikku

tegevust kord tõepoolest alustanud jakobsonlasena ja tema näiline käre-meelsus oli õieti põhjuseks, et ta ei saanud pastorikohta. Kuid C. R. Jakobsoni suuna pooldamine võis varasemal perioodilgi olla lihtsa kaalutluse villi: Jakobsoni positsiooni kaitsmine töötas populaarsust. Hilisemas tegevuses koolidirektorina pole varasemast jakobsonlusest jälgegi märgata. Igapäevases sekeldamises, truualamlikkuse teeskluses haihtusid surve-režiimi tingimustes jakobsonlikud printsiibidki. Vihjates H. Treffneri nõrkusele suurte žestide vastu, kirjutab J. Kurrik: «Suur politikamees Treffner ei olnud, aga ta oli suurpolitiika mees.»¹¹ Mida ta koolidirektorina on julgenud ette võtta rahvusliku meelsuse kasuks, on väga vähene. Harva julges ta mõnedele õpilastele nelja silma all lausuda: ära unusta, et oled eestlane. Ent kui ta samas oma hommikupalvustel ülistas riigitruudust, kui ta sõnavõttudest paistis silma saksapärasuse austamine, kui ta vastandas end teadlikult uutele ühiskondlikele ideedele, kui ta ei sallinud, et õpilased kirjutaksid ajalehtedes, siis ei teadnud keegi õpilastest, missugust külge direktorist uskuda.

Pedagoogi-omadusi H. Treffneril ei olnud; võiks öelda isegi vastu-pidi: tal oli palju omadusi, mis olid sobimatud suure kooli direktorile. Tema esinemised kooli hommikupalvustel toimusid kolmes keeles, kusjuures ühes keeles rääkis direktor sageli risti vastu sellele, mida oli rääkinud teises. Ta tarvitas tihti ebatsensuurseid sõnu ja võis tütarlastegümnaasiumist usuõpetuse tunnist tulles oma kooli poistele rääkida nilbusi neistsamadest tütarlastest, kellele oli õpetanud usuõpetust. Klasside uste olid piilumiseks augud, kust direktor võis vaadata, mis toimus seal tundide ajal. Tema karistusviisid olid tihti väga üllatavad. Kuid võib-olla tajus ta ise oma pedagoogilist saamatust: ta ei õpetanud oma koolis isegi usuõpetust mitte.

H. Treffner oli ebamajanduslik inimene. Kulutused, mis läksid riigitruuduse demonstreerimiseks ja kroonuametnike meelitamiseks, ei olnud väikesed. Kui meenutame sedagi, et küllalt oli neid õpilasi, kes õppe- raha talle osaliselt võlgu jäid, siis ei tule imestada, et rahapuudus jälgis teda alati. Vähemalt ühes ei saa H. Treffnerit süüdistada: tema kool ei olnud ärilistel kaalutlustel rajatud ettevõtte, mis direktorile oleks aineliselt tulu toonud. Sageli oli H. Treffneril raskusi, et hoida sissetulekut ja kulutusi tasakaalus. Seejuures ei unustanud aga direktor H. Treffner kunagi jõuka mehe poosi: ta ei sõitnud põhimõtteliselt ühehobuse-voorimehega, vaid tarvitas alati kahehobuse voorimeest. H. Treffneri omadus segada oma isikuga vahele kõikmõeldavasse sündmusesse tegi direktori koomiliseks, kuid mõnikord oli sellest ka kasu. H. Vuolijoki kirjeldab, missuguse agarusega H. Treffner püüdis abistada 1903. a. ülekuulamise alla sattunud Tartu gümnaasiumide õpilasi. Kahtlemata aitasid

¹¹ J. Kurrik, Vilksatused ärkamisajast. Eesti Kirjandus 1922, nr. 6, lk. 190.

need sidemed, mida H. Treffner iga hinna eest püüdis kõikjal luua, lõpp-
tulemusena koolil püsida, kuigi direktori isiksus avalikkuse silmis kaotas
väarikuse. «Narri osa etendamine oli hädaohutu nois ohtlikes oludes ja
ta mängis ise sageli narri.»¹²

Uht printsiipi püüdis H. Treffner oma koolis siiski järjekindlalt raken-
dada: kasvandike väline käitumiskaad pidi olema lihvitud ja linlik. Bra-
vuursust, mida direktor ise armastas, püüdis ta sisendada ka noortesse.
Maamehelik kohmakus, mille paljud õpilased kihelkonnakoolidest kaasa
tõid, oli direktori alaliseks pilkeobjektiks. Ja see oli ka kõik, mille nõud-
mises direktor ise oli järjekindel. Sisemist väarikust, sirgjoonelist isik-
sust — rääkimata kindla maailmavaate sisendamisest — ei olnud H. Treff-
ner võimeline õpilastes arendama. Kui paljud tema kooli õpilased jõud-
sid nende õmadusteni, siis direktori osa selles kasvatustöös on tähtsu-
setu. Tema enese vastuolulisus ja võimu ees lõimitamine olid kaugel
väljakujunenud isiksusest.

Vastuolulisena ja veidrusesse kalduva inimesena tõuseb H. Treffner
esile kaasaegsete mälestustest. Fr. Tuglas väidab: «Isiklikult pean teda
põhimõttelagedaks, meie varasemale avalikule elule hädaohtlikuks sekel-
dajaks, kelle veidruse taga vaevalt mingeid rahvuslikke või muid veen-
deid oleks peitunud. Ta ei kõlvanud ei rahvajuhiks ega pedagoogiks.»¹³
See lõpphinnang on hävitav, kuid sõnastatud vahest siiski liiga hooli-
matult. Igatahes lülitab see välja olude arvestamise H. Treffneri käitu-
mislaadi kujundamisel. H. Treffner ja tema käitumiskaad pole üksik-
nähtused; surverežiim kujundas Eestis 80-ndail aastail terve rea avaliku
elu tegelasi, kes H. Treffnerist erinevad vähe. Sattunud kord teeskle-
mise, roomamise ja olupoliitiku teele, ei suutnud H. Treffner sellel teel
peatuda, tegutsemisolud soodustasid madala ja ebakindla esiletõusu tema
karakteris järjest rohkem. Ta oli lõpuks ikkagi mees, kelle ühiskondlik
vajadus tõstis koolidirektori kohase, kuigi ta polnud selleks sobiv isik.

Kui H. Treffneri isikus jääb pinnale positiivset õige vähe, siis sama
arvamusega ei saa läheneda tema poolt juhitud koolile. H. Treffner
oli kooli administraator, kooli vaimse palge määramisel oli tal oma osa,
kuid mitte ainumäärav. Suur õpetajate kollektiiv tegi oma tööd ja
H. Treffner ei seganud end nende ülesannetes, kui kõik kulges koolis
normaalselt.

Direktori suuresõnalise kroonumeelsuse varjus on mitmed õpetajad
levitanud õpilaskonnas vaateid, mis tsarisliku koolipoliitikaga olid vastu-
olus. 90-ndate aastate lõpul ei jäänud sotsiaaldemokraatlikud vaatedki
õpilaskonnale tundmatuks. Teisest küljest püüdsid mõned õpetajad, ehkki
tasa ja targu, säilitada rahvuslikku meelsust, tuletades meelde seda

¹² H. Vuolijoki, Koulutyttöna Tartossa. Helsinki 1945, lk. 52.

¹³ Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 157.

vaimustust, millele tugines rahvuslik liikumine. Koolis loeti «Kalevi-poega» ja õpilaskonna hulgas polnud C. R. Jakobsoni vaated tundmatud: õppis ju koolis paljugi nende talumeeste järeltulijaid, kes omal ajal olid C. R. Jakobsoni pooldajad ja kellele C. R. Jakobson oma võitluses tugi-nes. Mingit ühtset õpilaskonna mentaliteeti ei saanud aga välja kuju-neda, selleks oli õpilaskond ise väga erineva koosseisuga. Selleks oli ka surveajastu liiga range. H. Treffner teadis mõndagi neist mõttesuunda-dest, mis koolis suuresõnalise kroonumeelsuse suitsukatte varjus valitse-sid. «Kalevipoja» lugemist eesti õpilastele korraldas näiteks H. Treffneri vend Cornelius Treffner. Direktor segas end niisuguste antikroonulike ideede levitamisel vahele siis, kui kartis, et neist võivad teada saada tsaariametnikud. Kuid nagu mujal, nii oli ta selleski tegevuses järje-kindlusetu. Lõpuks tuleb H. Treffneri teeneks lugeda ikkagi seda, et kool püsis. Raskustega võideldes omandas H. Treffneri koolis keskhariduse hulk hilisemaid väljapaistvaid õpetlasi ja ühiskonnategelasi. Kõigi nende tee korrapärase hariduse juurde oleks H. Treffneri koolita olnud peaaegu võimatu. H. Treffneri koolita oleks meie haridus- ja ka kultuuri-lugu peatüki võrra vaesem.

Direktor H. Treffner, kes oli «süngelt salapärane, käsitamatu kee-rulise hingeeluga ja lõpuks — inimlikult hale»¹⁴, hävitas ise õpilaste silmis oma autoriteedi. A. H. Tammsaare suhtus temasse kooli tulles lugupidava tänulikkusega. Kuid temal oli võimalus H. Treffnerit näha mitmekülgsemalt kui teistel õpilastel. Salapäratsemine algas juba siis, kui H. Treffner võttis õpilasi kooli vastu. Keegi ei tohtinud kaasõpilas-tele rääkida, kui palju on direktorile makstud kooliraha. «Mind kinnitas tema ära, et mina kellegile ei räägi, et siis tahavad kõik nii halvalt, aga kui mõni rohkem maksab, siis võib ka mõni vaene edasi aidatud saada.»¹⁵ Siin tekibki esimene umbsõlm, milles H. Treffnerit süüdistada oleks raske. Objektiivselt tõi erineva suurusega õppemaks kehvemaile õpilas-tele tõepoolest kasu. Ent see paratamatu salapäratsemine jättis direk-torist veidra mulje. Kooli uksehoidjana pidi A. H. Tammsaare need inimesed, kes tulid raha tooma, juhatama H. Treffneri juurde, neile aga, kes tulid H. Treffnerilt oma laenu tagasi nõudma, tuli öelda, et direktõ-rit pole kodus. Ausameelne ja tugeva tõetundega nooruk pidi paratama-tult oma seisukohta direktori suhtes varsti muutma. Veetnud paar aastat H. Treffneri koolis, on A. H. Tammsaare oma tuttavaile direktorist rääkinud juba skeptilises, pisut üleolevas toonis.¹⁶ Tema vahekord direk-toriga jäi aga kooli lõpuni heaks, sest õpilasi, kes käitusid korralikult,

¹⁴ Vt. Fr. Tuglas, [pealkirjata kirjutus] Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubeli-album, Tartu 1933, lk. 285.

¹⁵ A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuseum.

¹⁶ L. Reisel't 1958. a. saadud andmeil.

H. Treffner ei seganud. Oma hinnangu on A. H. Tammsaare H. Treffneri kohta andnud «Tõe ja õiguse» II köites Mauruse omapärases kujus. Nii palju, kui on võimalik ajalise distantsi tagant võrrelda H. Treffneri isiksuse kohta käivaid andmeid Mauruse karakteriga, peab ütleva, et A. H. Tammsaare on taotlenud Mauruse kujus objektiivsust. Romaani lehekülgedelt astub meile vastu kirjanduslik kangelane, kes üllatavalt paljus sarnaneb oma prototüübiga. Mõnedest H. Treffneri negatiivsetest omadustest on A. H. Tammsaare läinud seejuures mööda delikaatse vaikimisega.

3.

Mitmekesine oli H. Treffneri kooli õpetajaskond. H. Treffner püüdis värvata kooli õpetajaiks väljapaistvaid pedagooge: ta oli sunnitud seda tegema, et tema kooli kasvandikud võiksid võõraste gümnaasiumide juures edukalt eksameid sooritada. Mõnikord küsis H. Treffner isegi vanemate klasside õpilastelt, keda nad soovivad endale mingi aine õpetajaks. Mitmed ülikooli õppejõudki olid H. Treffneri koolis õpetajaiks. Varasemal perioodil on kooli väljapaistvamaiks pedagoogideks olnud Finger (senior) ja M. Korneljuk. «Kui haridusminister Deljanov Treffneri kooli katsumisel Korneljuki tundi sattus, suudles ta pärast tundi Korneljukki klassi ees ja ütles, et nii head kreeka keele tundi ei olevat ta kogu Venemaal kuulnud,» meenutab A. Hanko. Tublideks õpetajateks olid H. Treffneri koolis kahtlemata vene keele ja kirjanduse õpetaja A. Pavlov, matemaatikud M. Volokobinski ja M. Rehbinder, aga ka ülikooli professorid V. Tšiš ja K. Pokrovski. Kuid nende kõrval võime H. Treffneri koolist leida rea õpetajaid-veidrikke, kes sarnanesid paljuski karikatuuriga. Sageli kutsus H. Treffner õpetajateks üliõpilasi, kellest mõned oma ülesannet ei võtnud küllaldase tõsidusega.

H. Treffneri eragümnaasiumi sisemine struktuur oli vabam kroonugümnaasiumide omast. Kõige suuremaks erinevuseks oli muidugi see, et puudus vanusepiir kooli vastuvõtmisel. Polnud selles koolis haruldased juhused, et õpilased oli õpetajaist vanemad. Kooli astuva õpilase teadmisi kontrolliti ja õpilane määrati teadmiste vastavasse klassi, õpilasi võidi viia kõrgemasse klassi ka õppeaasta keskel. Ka õpilaste käitumisreeglistik oli vabam kui kroonugümnaasiumides. Õppeplaanid vastasid täielikult gümnaasiumide kavale, kusjuures mõnikord pakuti H. Treffneri koolis teadmisi rohkemgi kui kroonugümnaasiumides. Oli õpetajaid-entusiaste, kes H. Treffneri kooli vabadusi kasutades nõudsid õpilastelt rohkem, kui nägi ette kroonugümnaasiumide õppekava.

Õpilaskond H. Treffneri gümnaasiumis oli kirju, õieti rahvusvaheline. «Kõige arvukamalt esines muidugi maapoisse-estlasi, kuid üsna roh-

kesti oli Treffnerilt abi otsima tulnud ka saksa kolonistide poegi Volga alamjooksuit, Jekaterinoslavi kubermangust, Krimmist, Doni kasakate maalt ja mujalt Lõuna-Venemaa aladelt.»¹⁷ Mainituile tuleb lisada veel kaupmeeste poegi, kes Venemaa suurlinnade gümnaasiumides oma studiumiga õigel ajal lõpule ei jõudnud. On muidugi selge, et see rahvusvaheline õpilaskond oli erinevate huvidega ja vägagi erineva ellusuhtumisega. Siin oli neid, kes iga hinna eest püüdsid omandada keskharidust, kes töötasid kõiki jõude kokku võttes. Ja neile oli H. Treffneri kool vastuvõetav. Edasipüüdev element pani end lõpuks maksma ja esines juhtumeid, et mitmed tunnustatud pedagoogid õpetasid parema meelega H. Treffneri koolis kui kroonugümnaasiumides. «Sellist edasipingutamist kui siin võis vaevalt mujal näha. Seda tagas juba õpilaste enamik, kes kõigest hoolimata tahtis edasi jõuda, olgu õppimistingimused millised tahes.»¹⁸

Õppimistingimused olid aga H. Treffneri koolis kahtlemata viletsamad kui kroonugümnaasiumides. Koolis valitses krooniline ruumipuudus, siin õpiti isegi hobusetallist ümberehitatud klassiruumis, pansionis langes mõnes magamisruumis öösel temperatuur nullini. Kuid sellega harjuti lõpuks ja see kuulus kõik Treffneri kooli juurde.

A. H. Tammsaare määrati vastuvõtukatse järel V klassi.¹⁹ «Vene keele poolest oleks mina IV klassi saanud, aga ma (ei) mõistnud algebrad ja see pidas mind kinni.»²⁰ kirjutab A. H. Tammsaare ise kaks nädalat pärast kooli astumist. Mitmekesine, vastandlik ja erinev oma pedagoogiliste võimete poolest oli see õpetajate galerii, kes A. H. Tammsaaret H. Treffneri koolis õpetas. Kuna neist mitmed nii- või teistsugusel määral on A. H. Tammsaare vaateid mõjutanud, pole ülearune peatuda neil lähemalt. Pealegi kujunesid mõned neist «Tõe ja õiguse» II köite prototüüpideks.

Vene keele ja kirjanduse õpetajateks olid A. H. Tammsaarele Vassili Znamenski, Aleksander Pavlov ja Jevlampi Nikolski.²¹ V. Znamenskiga, kes oli A. H. Tammsaare õpetajaks kahel esimesel kooliaastal, algas A. H. Tammsaare tutvus õpetajate-veidrikega. V. Znamenski oli õpetajana laialdaste teadmistega: ta tundis põhjalikult vene kirjandust, oskas prantsuse ja saksa keelt. Tema lemmikautoriks oli A. S. Puškin, kelle austajaks ta püüdis kasvatada kogu õpilaskonda. Ent just temast kirju-

¹⁷ A. Lombak, Leekides. Tallinn, 1958, lk. 55.

¹⁸ Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 156.

¹⁹ H. Treffneri koolil oli tollal 8 klassi, kusjuures kõige kõrgemaks klassiks oli esimene.

²⁰ A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuseum.

²¹ Andmed selle kohta, missugused õpetajad erinevaid aineid A. H. Tammsaarele õpetasid, on kõik võetud H. Treffneri kooli tunnistuselt õpetajate allkirjade järgi. Tunnistuste asukoht RAKA, Fond 2022, N 2, s. ü-d 49, 50, 51, 52 ja 53.

tab A. H. Tammsaare: «Vene keele tundi annab meile üks venelane, kes enamiste igakord purjus on ja kelle õppetamisest suurt välja ei tule. Suurt korda ei ole koolis. Tunni ajal räägivad poisid nii, et sa ometi koolmeistri häält ei kuule.»²² V. Znamenski elas koolimajas, tema vahekord õpilastega oli hea. Eriti nõudlik pedagoog V. Znamenski ei olnud. Tema nõrkused ei lasknud kujuneda tal aga mingisuguseks autoriteediks ja tulemused jäid seega ka aineõpetuse osas tagasihoidlikeks. Mõningaid V. Znamenski omadusi on A. H. Tammsaare kasutanud Slopaševi karakteri loomisel «Tõe ja õiguse» II osas.

Aleksander Pavlov, kes oli A. H. Tammsaarele vene keele õpetajaks kolmel järgneval õppeaastal, oli aga H. Treffneri gümnaasiumi väljapaistvamaid pedagooge. Ta oli lõpetanud Moskva ülikooli, tundis põhjalikult vene kirjandust ja pakkus oma aines õpilastele laialdasemaid teadmisi, kui nõudis keskkooli kursust.²³ A. Pavlov oli suurepärase esinemis- ja kõneoskusega pedagoog, samuti väljapaiste deklamaator. Tema lemmikautoriks oli N. V. Gogol. Sageli on ta kirjanduse tundide ajal oma näitlejaomadustele toetudes püüdnud demonstreerida «Surnud hingede» omapäraseid karaktereid. Ta oli pedagoog, kes oskas vene klassikalise kirjanduse väärtused teha õpilastele mõistetavaiks. Tema suhtumine õpilastesse oli seltsimehelik. Vihates ametlikku tooni õpilase ja õpetaja vahekorras, oli ta õpilasele ennem vanem ja elukogenum sõber kui õpetaja. Ja niisugusena võitis A. Pavlov õpilaste poolehoidu ja lugupidamist.

Noore A. H. Tammsaare kirjandusliku maitse kujundamisel on A. Pavlovi suur tähtsus. Ta jätkas õieti seda tööd, mida kihelkonnakoolis oli alustanud Jakob Tamm. Vene klassikute sügav humanism, lai eepiline haare ja psühholoogiline tõepärasus on need poolused, mida A. Pavlov kirjanduses hindas eriti kõrgelt. Ja need nõuded võtab noor A. H. Tammsaaregi omaks. A. Pavlovi kiindumine N. V. Gogolisse juhib ka A. H. Tammsaare erilise tähelepanu sellele kirjanikule.

Kui viimasel õppeaastal H. Treffneri koolis õpetas A. H. Tammsaarele vene keelt ja kirjandust Jevlampi Nikoliski, siis temal kui keskpärasel õpetajal oli vähe omapoolset lisada sellele, mida ta tundides käsitles. Ta jäi paratamatult A. Pavlovi suurte teadmiste ja avara isiksuse varju.

Saksa keel oli õppeaine, mis H. Treffneri koolis A. H. Tammsaarele kõige enam raskusi valmistas. Põhjusi on mitu: saksa keeles oli A. H. Tammsaare ettevalmistus kooli astumisel nõrk. Ka olid saksa keele õpetajad A. H. Tammsaarel H. Treffneri koolis nõrgemad pedagoogid kui vene keele või reaalinete õpetajad. Esimene neist oli Maksimilian Lemonius. Ta ei valitsenud tundides vajalikul määral klassi, tal puu-

²² A. Hansen J. Kaelile, 25. I 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

²³ J. V. Veskiilt 1959. a. saadud andmeil.

dus õpetajale vajalik autoriteet.²⁴ Vanemais klassides oli A. H. Tammsaare saksa keele õpetajaks Heinrich Bauer. Ta oli asjalik ja täpne mees, kuid temagi ei saavutanud klassis õpilastega vahetut kontakti.²⁵ Teadmiste laiuse ja mitmekülgسuse poolest ei ole neist kumbki võrreldav A. Pavloviga. Saksa keele hinne oli A. H. Tammsaarel tunnistusel mitmel korral 3—. Niisugune hinne ei tähendanud, et A. H. Tammsaare oleks olnud saksa keele tundmises võhik. Kuigi H. Treffneri koolis oli õppekeeleks vene keel, nõuti ka põhjalikku saksa keele oskust. Oli palju neid õpilasi, kes kas päritolu või kasvumiljööst tõttu tulid kooli saksa keeles suuremate eelteadmistega kui A. H. Tammsaare. Saksa keel oli H. Treffnerile koolis n.-õ. kolmandaks ametlikuks keeleks. Kui vene keele oskus oli A. H. Tammsaarel H. Treffneri kooli lõpetades perfektne, siis saksa keele valdamises ta polnud nii kaugele jõudnud, kuid võis lugeda keskmise raskusega teksti saksa keeleski täiesti vabalt. Esimese ilukirjandusliku tõlkegi on A. H. Tammsaare teinud gümnaasiumiõpilasena saksa keelest.

Kuigi H. Treffneri gümnaasiumis oli pearõhk pandud humanitaarainetele, kujunes sellel perioodil, kui A. H. Tammsaare koolis viibis, reaalinete õpetamine tugevamaks. Põhjus seisnes õpetajais. Reaalinete õpetajad olid ka A. H. Tammsaarel väljapaistvad pedagoogid ning neil oli oma osa A. H. Tammsaare maailmavaate kujundamisel.

Aleksander Bilov oli A. H. Tammsaare esimeseks matemaatikaõpetajaks. Jäädes nii pedagoogina kui ka inimesena keskpärasuse piiridesse, ei olnud sellel õpetajal noortesse erilist mõju. Erakordseks isikuks osutus aga A. Bilovi järglane M. Volokobinski. Töötades ülikooli tähetornis prof. K. Pokrovski assistendina, andis ta 1894. a. alates tunde ka H. Treffneri gümnaasiumi vanemais klassides. Olles ise väljapaistev matemaatik, suutis M. Volokobinski oma õpetamismeetodi teha huvitavaks; tema püüdeks oli kõigis õpilastes arendada matemaatilist taipu.²⁶ Iseloomult sirgjooneline, väliselt käitumiselt sageli karm, kuid sealjuures noortesse sõbralikult suhtuv, oli M. Volokobinski õpilaste poolt kõrgesti hinnatud pedagoog. Kuid M. Volokobinski ei näinud oma ülesannet mitte ainult matemaatika õpetamises, vaid kasvatas koolis järjekindlalt sallimatust tsaarivõimu suhtes. «Volokobinski oli kujundanud õpilaste ringi, mis käis koos tema korteris — Tiigi tänaval, ühekordse maja katusealuses toas. See ring ei töötanud matemaatika alal, vaid sotsialismi alal.»²⁷ Neil ringi koosolekuil tutvustas M. Volokobinski õpilastele K. Marxi «Kapitali» venekeel-

²⁴ J. V. Veskilt 1959. a. saadud andmeil.

²⁵ J. V. Veskilt 1959. a. saadud andmeil.

²⁶ J. V. Veskilt 1959. a. saadud andmeil.

²⁷ J. Sarv, Mälestusi õpetajaist ja õpilasist. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubeli album, Tartu 1933, lk. 276.

set väljaannet.²⁸ Olles ise veendunud tsaaririigi põhialuste täielikus pehkimises, on M. Volokobinski seda revolutsioonilist mõtet püüdnud sisen-dada ka õpilastesse. Tihedast kontaktist ringi liikmete ja selle vaimse juhi vahel annab tunnistust seegi, et õpilased on M. Volokobinskile kinki-nud enda joonistatud Marxi pildi.²⁹ Seni pole õnnestunud faktiliselt tões-tada, kas A. H. Tammsaare käis M. Volokobinski poolt korraldatud koos-olekuil või mitte. Kuid nii või teisiti — M. Volokobinski mõjust ei pääse mööda, kui hakkame otsima neid tegureid, mis põhjustasid murrangu A. H. Tammsaare maailmavaates. Teaduse ja religiooni vastuolu on M. Volokobinski oma tundides tihti analüüsinud. Ta oli alistuva orjameel-suse ja isevalitsusliku süsteemi karmisõnaline arvustaja ning ei varjanud oma vaateid ka tundides.

1902. a. sügisel toimus M. Volokobinskil konflikt H. Treffneriga, kes tundis M. Volokobinski vaateid ega võinud neid taluda. M. Volokobinski oli toonud klassi I. Repini maali «Burlakid Volgal» ja H. Treffner juhtus seda nägema klassi uksest olevast piilumisaugust. H. Treffner tegi seal-samas klassi ees M. Volokobinskile selgeks, et õpetaja peab koolist lahkuma.³⁰

M. Volokobinski järel tuli vanemate klasside matemaatikaõpetajaks Maksim Reh binder. Käitumiselt mehiselt järsk, sageli sõnas valimatu, ise-loomult paindumatu ja uhke — niisugusena oli ta mõneski sarnane oma eelkäijatega.³¹ See väliselt käitumiselt hoolimatu mees suhtus aga õpilas-tesse ja õpetatavasse ainesse suure vastutustundega. Matemaatikuna oli M. Reh binder tunnustatud teadlane, kuid pedagoogina ei küündinud ta oma eelkäija tasemeni. Ka M. Reh binder on kutsunud õpilasi enda poole koju, kuid muidugi ainult matemaatiliste teadmiste süvendamiseks.

Mõningaid M. Volokobinski ja M. Reh binderi karakteriomadusi on A. H. Tammsaare silmas pidanud, kui ta lõi matemaatikaõpetajate kujud «Tõe ja õiguse» II köites.

Füüsikat ja kosmograafiat õpetas A. H. Tammsaarele viimaseil kooli-aastail ülikooli õppejõud K. Pokrovski. Väga peenetundelise ja heataht-liku inimesena võitis ta kiiresti õpilaskonna lugupidamise.³² Ta juhtis õpi-laste tähelepanu vastuoludele, mis lahutavad füüsikat ja kosmograafiat kui teadusi religioossetest kujutlustest. Ta viis õpilasi sageli ülikooli tähe-torni. On muidugi ilmne, et K. Pokrovski on prototüübiks kosmograafia-professorile «Tõe ja õiguse» II köites.

²⁸ J. V. Veski llt 1959. a. saadud andmeil.

²⁹ Vt. J. Sarv, sealsamas, lk. 276.

³⁰ J. V. Veski llt 1959. a. saadud andmeil.

³¹ G. Malto'lt 1959. a. saadud andmeil.

³² Vt. D. Rootsman, [pealkirjata kirjutus] Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juu-belialbum, Tartu 1933, lk. 214.

Geograafiat õpetas A. H. Tammsaarele ühel õppeaastal J. L. Jürgens, sama üliõpilane, kes toimetas «Rahva Lõbu-lehte». J. L. Jürgens oli laialdaste teadmistega loodusteaduste vallast ja püüdis oma geograafiatundides äratada õpilastes huvi ka loodusteaduse uuemate avastuste vastu. Ajakirja väljaandjana propageeris ka õpilaskonna hulgas «Rahva Lõbu-lehte».

Väga lähedane kontakt ja vastastikku teineteist mõistev vahekord tekkis A. H. Tammsaarel J. V. Veskiga. Viimane oli A. H. Tammsaare õpetajaks küll ainult ühel õppeaastal, kuid J. V. Veski elas koolimajas ja A. H. Tammsaare vaimsed huvid lähendasid teda sellele sõbralikule ja laia silmaringiga üliõpilasele. Lisaks kõigele oli H. Treffneri kooli raamatukogu J. V. Veski hoolduses. J. V. Veski oli neil aastail ülikoolis õppima hakanud loodusteadust, ta seisis lähedal «Rahva Lõbu-lehe» ringkondadele. Oieti oligi J. V. Veski vahendajaks, kes «Rahva Lõbu-lehe» teaduslikke artikleid soovitas A. H. Tammsaarel lugeda, ja teiselt poolt soovitas temal oma kirjanduslikke katsetusi avaldada samas ajakirjas. Ühine huvi kirjanduse ja muusika vastu kujundas J. V. Veski ja A. H. Tammsaare vahekorra lõpuks väga siiraks, kuigi üks oli koolis õpetaja, teine õpilane. Kuid tolles kirjus ja erinevaist rahvusist koosnevas õpetajategaleriis paistis J. V. Veski kahtlemata sümpaatsena silma kasvõi juba selle poolest, et ta ise edasipüüdliku noorukina oli H. Treffneri koolist jõudnud ülikooli. Pealegi oli J. V. Veski väga mitmekesiste huvidega ja laia silmaringiga inimene. Temast kujunes A. H. Tammsaare ilukirjanduslike tööde esimene kriitik. Sest just temale andis A. H. Tammsaare lugeda oma ilukirjanduslikke katsetusi, mida ta H. Treffneri koolis hakkas tegema järjest tõusvas hoos.

Ka O. H. Münther oli A. H. Tammsaare esimesil kooliaastail H. Treffneri koolis õpetajaks. Ta oli sinna tulnud Berliinist, kus omandas kõrgema põllumajandusliku hariduse. Kuigi A. H. Tammsaare tundis O. H. Müntherit juba varem, ei saanud neist O. H. Müntheri enesesse sulguva iseloomu tõttu lähedasi sõpru. Pealegi ei ole O. H. Münther A. H. Tammsaarele H. Treffneri koolis tunde andnud.

H. Treffneri koolis oli samal ajal ka õpetajaid, kes tundusid ise õpilastele veidrikena ja kelle käsitluses muutus õppeainegi kummaliseks. Nii-sugusteks olid eelkõige usuõpetajad. Vilhelm Ohmann nõudis piiblisalmide sõnasõnalist päheõppimist. Kornelius Treffner, Hugo Treffneri vend, oli nii mõtlemises kui ka kõnes äärmiselt laialivalguv, nii et tema usuõpetuse tundides vesteldi kõige veidramatel teemadel. Eriti armastas K. Treffner fantaseerida filoloogilistel ainetel, võrrelda näiteks piibli ja «Kalevipoja» värse jne. Muidugi puudus kõigel sellel väiksemgi teaduslik alus. Nii muutusidki usuõpetajad H. Treffneri koolis omamoodi karikatuurideks. Ja

niisugustena on A. H. Tammsaare neid kujutanud ka «Tõe ja õiguse» II osas.

Kahel esimesel kooliaastal oli A. H. Tammsaarel iga päev kokkupuuteid Valerian Tširvinskiga. See Varssavi ülikooli kuldaurahaga lõpetanud füüsik oli elu poolt muserdatud ning oli kaotanud perspektiivi saavutada midagi rohkemat, kui pakkus talle äärmiselt tagasihoidlik töökoht H. Treffneri koolis. Ta ei andnud tunde, vaid tema ülesandeks oli õpilasi matemaatilistes ainetes järele aidata ja õhtupoolikul õppetoas korda pidada.³³ Koolimaja eestoes, kus A. H. Tammsaare istus uksevalvurina, viibis ka V. Tširvinski. Uhe ja sama laua juures selgitas V. Tširvinski abivajajatele ülesandeid ning õppis oma kooliülesandeid A. H. Tammsaare. V. Tširvinskil oli vastupandamatu nõrkus viina suhtes: tihti tuli teda rentslist koju tassida. Seejuures oli V. Tširvinski paljunäinud ja sõbralik mees, kelle jutustused elusündmustest avasid noormeestele maailma sootuks uuest aspektist. Ilustamata ja resigneerunult jutustas V. Tširvinski juhtumusi suurlinnade elust. A. H. Tammsaarega oli V. Tširvinski eriti sõbralik ja võib-olla ka vastastikku lugupidav vahekord, sest lõpuks olid nad ju töömehed ühise laua äärest. V. Tširvinski suri veebruaris a. 1900. Ta on A. H. Tammsaarel olnud prototüübiks Voitinski kuju loomisel «Tõe ja õiguse» II köites.

4.

H. Treffneri kooli eesruum, kus A. H. Tammsaare pidas valvuriametit, oli omamoodi foorumiks, kus noor kirjanik võis jälgida kõige erinevamaid inimesi, kuulda kõige üllatavamaid mõtteid ja arvamusi. «Ses avaras ooteruumis tekkis päeva jooksul tihtigi mõttevahetusi, arutlusi ja vaidlusi kõige mitmekesisematel teemadel, mida üritasid sealt läbi käivad õpilased, õpetajad ja direktor, sest sealtkaudu käis majja tulijate ja majast lahkujate peamine tee.»³⁴ On ilmne, et selles ruumis pajatati uudistest, mida oli kuulnud linnas, siin arutati päevaprobleeme ja siin plaanitsesid ka õpilased oma nooruslikust tegevusagarusest ajendatud ettevõtteid. Uued mõtted teadusemaailmas, mis tollal Tartu intelligentsi hulgas olid käärimas — eelkõige darvinism, äratasid vaidlusi. Selles ruumis targutati ka üliinimesest, vaieldi Buuri sõja tulemuste üle. Siin imetleti Lurichit, kui see Durovi tsirkuses maadeldes kõiki oma vastaseid võitis. Siin imetleti üliõpilasi — ühtedele meeldis nende buršilikult lai joon, teistele nende streigi- ja demonstratsioonijulgeus. Vaatlemishimulisele ja analüüsivõimelisele noorukile pakkus kool oma vastuoludega, võrratu tüüpiderohkusega

³³ J. V. Veski 1959. a. saadud andmeil.

³⁴ J. V. Veski, Mälestusi A. H. Tammsaarest. Edasi 1955, nr. 42.

ja erilaadsete juhtumustega ainulaadset pilti. Ühest küljest oli A. H. Tammsaare elu koolis karm: majanduslik olukord oli tihti nutmapanevalt troostitu. Kuid sealsamas H. Treffneri koolis rullus tema siimade ees lahti kangas kõige ebatavalisemate juhtumustega, mida vaevalt ükski teine kool võib pakkuda. Sealsamas rabeles V. Znamenski õpilasega ja Goethe ning Schilleri kujud kukkusid kapi otsast maha. Alati energiline ja kõike nägev H. Treffner tormas sealt aluspesu väel naabermaija, et tabada tütarlapsi, kes käisid kooli välisuksele koputamas. Seal pidas H. Treffner oma veidraid hommikupalvusi kolmes keeles. Oma kurikuulsa hüüde «*Ach, du Schinder!*» saatel võis ta kõige ootamatul hetkel söösta mõnd õpilast karistama, kui talle oli meenunud mingi süütegu. Ja klassis ei suutnud M. Lemonius kuidagi selgeks teha, mis on koopula, teisel lasti õppetunni ajal niidiga laest kujuke tukkuva õpetaja silmade ette. Seal vallandas H. Treffner ootamatult õpilaste poolt armastatud M. Volokobinski, seal suri V. Znamenski korteris sõbra voodisse V. Tširvinski, A. H. Tammsaare vestluskaaslane... Kui ajalise distantsi tõttu pole võimalik jõuda enam kõigi sõlmsündmuste algjuurteni, millest koosneb «Tõe ja õiguse» II köide, siis üht võib kindlasti öelda: romaan on H. Treffneri kooli tõetruu peegeldus ja põhineb faktidel palju suuremal määral, kui seda julgeksime arvata.

Selles sündmusrohkes, mõtetest ja erinevaist inimtüüpidest nii rikkas keskkonnas viibis A. H. Tammsaare teravapilgulise vaatlejana. Esialgu oli tal tarvis harjuda uue miljöoga, sest H. Treffneri koolis valitsesid hooepis teistsugused tavad ja käitumislaad kui kihelkonnakoolis, kus ainukeseks tooniandvaks elemendiks oli talupoeglik noorsugu. Uue kooli «seadused» on A. H. Tammsaarele varsti selged. Vectnud mõned kuud H. Treffneri koolis, kirjutab A. H. Tammsaare: «Nüüd on lugu nii, et kes hästi kange on, ehk kes hästi head raha maksab, sell on võimus, kes aga kardab ja igast ühest ennast tõugata laseb, see jääbgi teiste jalgade aluseks. Pea asi on: Sinu õigust ei küsi keegi, kui sina teda ise ei küsi.»³⁵

A. H. Tammsaarest kujunes koolis vaikne ja tõsine noormees, kes enamasti armastas passiivselt jälgida kõike seda, mis toimus tema ümber. Vaidlustesse sekkus ta harva, ei hoitudud aga kõrvale siis, kui kõne all olid kirjanduseküsimumused. Kitsamas ringkonnas aga oli A. H. Tammsaare teravmeelne ja lõbus, kes vaimukast väljendumisostkusest oskas lugu pidada. G. Suits mäletab teda sellest ajast tüseda poisina, kellel on lahke ja kinnine pilk ning kes kulunud kaabuga jalutas linnas.

A. H. Tammsaare edasijõudmine õppeainetes oli hea. Hoolimata eestoa rahunust ümbrusest ja valvuri ameti segavast toimest on ta klassist klassi läinud raskusteta. Domineerivaks hindeks kõigil tunnistustel on neli, millele lisandub sageli veel $\frac{1}{2}$, mõnikord ka pluss või miinus. Kui teha kok-

³⁵ A. Hansen J. Kaelile 30. III 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

kuvõte kõigi säilinud tunnistuste hinnetest, siis esineb hinne viis A. H. Tammsaare tunnistustel 5 korda, neli 49 korda, kolm 17 korda ja kaks 1 kord. Vene keele ja kirjanduse hinded on sealjuures kõige stabiilsemalt hinnatud neljaga, kuna saksa keel oli aga A. H. Tammsaarele kõige nõrgemaks küljeks kogu gümnaasiumi jooksul. Ladina keele õppimisest loobus A. H. Tammsaare gümnaasiumis, sest oli võimalik küpsustunnistust saada ka ilma antiikkeelega hinded. Keskmistes klassides langevad korraga ka matemaatiliste ainete hinded. Jõudnud M. Volokobinski õpilaseks, ei suutnud A. H. Tammsaare nähtavasti otsekohe rahuldada seda nõudlikku matemaatikut. 1900/1901. õppeaastal on geomeetria hindeks tunnistusel kaks, algebra sealjuures kolm. Võib-olla on hinde langemise põhjuseks ka V. Tširvinski surm: see abivalmis õpetaja oli A. H. Tammsaarele matemaatikaülesannete lahendamisel nõu andnud. 1902/1903. õppeaastal, s. o. viimasel kooliaastal, on hinded tunnistusel tunduvalt nõrgemad kui varem. Näib, nagu oleksid lõppenud jõuvarud või tabanud A. H. Tammsaaret tüdimus: 12 õppeainest on sellel korral 7 hinnatud rahuldavaga.³⁶

H. Trelfneri gümnaasiumis oli tavaks iga õppeveerandi tulemuste põhjal paigutada õpilased istuma klassis õppeedukuse järgi. Priimus pidi istuma esikohal, tema järel kindlas korras teised. Järjestuse määramiseks oli omapärane süsteem: mingis õppeaines saadud hinne korrutati vastava aine nädalatundide arvuga. Kõigi ainete üldsumma andis õpilastele punktide arvu, mis määraski õpilaste paremusjärjestuse. Direktori juuresolekul paigutati iga õppeveerandi alguses õpilased klassis uutele kohtadele. A. H. Tammsaare parimaks saavutuseks oli 3. koht 1901/1902. õppeaasta 2. veerandi järel. Tavaliselt on A. H. Tammsaare õppeedukuselt 5.—8. õpilane klassis. Et need formaalsed tulemused paremateks ei kujunenud, selleks oli põhjusi mitu. Kõigepealt olid A. H. Tammsaarel õppimistingimused tunduvalt raskemad kui teistel: ta pidi suure osa ajast veetma koolimaja eesruumis valvurina, kus tööks keskendumine vajas suurt pingutust. Kirjanduslikud harrastused nõudsid omajagu aega, sest neist ei tahtnud A. H. Tammsaare kõigest hoolimata loobuda. Ja lõpuks puudus tal ka auahnus, mida peab igal priimusel siiski vajalikul määral olema.

Kuigi H. Trelfneri pansion andis A. H. Tammsaarele Tartus peavarju ja toidu, jäi noore kirjaniku majanduslik olukord Tartus raskeks. Isakodu ei jõudnud tema õpinguid nimetamisväärselt toetada. Igapäevasteks piskulusteks raha ei jätkunud, raskusi oli riiete ja saabaste hankimisega. See majanduslik kitsikus eraldas A. H. Tammsaare ka tolleaegse Tartu kultuurielu sündmustest. Teatrisse või kontsertidele minekuks puudus raha. Ja kui viimastel õppeaastatel A. H. Tammsaarel ongi juba tutvusi Tartu teiste koolide õpilaste hulgas, ei ole korralike riiete puudumise tõttu võimalik minna inimeste hulka, kes välisele korrektsusele panid äärmiselt

³⁶ RAKA, Fond 2022, Nr. 2: s. 53.

suurt rõhku. H. Treffner lubas oma õpilastel küll minna Durovi tsirkusse G. Lurichi maadlusõhtuid jälgima, kuid ei lubanud minna A. H. Tammsaarel viulikontserdile. Eks peegeidu selleski H. Treffneri maitse. Rahapuudus on eriti esimesil koolisviibimise aastail masendav; mõnikord on A. H. Tammsaarel puudunud raha isegi kirjade kirjutamiseks kodustele. A. H. Tammsaare kirjutab ise: «Aga mõtelge ise, et iga kiri om[a] kümme kopikat ära viib, aga kust need kümned kopikad tulemas on.»³⁷ Kuid nooruki töö- ja õppimisvaimustus on esialgu suur, tema tahe raskusi ületada on murdumatu. Noorel A. H. Tammsaarel jätkus hingejõudu kõigi raskuste taga näha kõrgemat eesmärki, see polnud esialgu küll veel kindlapiiriline, kuid keskpärase või tähtsusetuga ei ole A. H. Tammsaare ka siis enam tahtnud oma kujutluses leppida. Koolituleku aastal kirjutab ta õele: «Kas mull on raha ehk ei ole, siiski olen ma õnnelik. Ma olen üksi sellepärast õnnelik, et minu kätte niisugust vaeva on usutud: läbi häda õppida, kõik sugu takistusi võita, ilmaasjata vaeva näha ja viimaks tähtsusetu kaduda, nagu igaüks inimesi, kaduda, sellega ei taha ma ei taha! Tähtsusetu nagu suurem hulk inimesi, kaduda, sellega ei taha mina sugugi rahul olla, ometi midagidki tahaks mina ilmas tähtsat teha.»³⁸

Vanemais klassides on A. H. Tammsaare püüdnud ise lisateenistust hankida. Ta on käinud eratunde andmas, on aidanud nooremate klasside õpilasi ka Treffneri koolis. Mõnevõrra sissetulekut tõi ka ilukirjanduslik tegevus, kuid see kõik oli ikkagi niivõrd pisku, et ei jõudnud rahuldada vajadusi mainimisväärsel määral. On seega mõistetav, et A. H. Tammsaare olukord muutus ajuti troostituks, tahet ja vaimujõudu raskele proovile panevaks. Majanduslik kitsikus takistas ka 1902. a. kevadel gümnaasiumi lõppeksamitele minemast, kuigi A. H. Tammsaare tunneb, et võiks need sooritada juba sellel aastal. Raskemeelsus kajastub ka mõnes neis vähestest kirjadest, mis H. Treffneri gümnaasiumi päevilt on säilinud. «Õppimine läheb oma soodu edasi. Oleks tänavu gümnaasiumi lõpu eksamile läinud, kui seisukord kuidagi moodi oleks lubanud, aga nagu näha — väsitab ära, rusub maha, ei jaksa, ei ole võimalik. Eks teine kord jõua, kui task natukene raskem on.»³⁹

Lisakohustused, mida A. H. Tammsaare H. Treffneri gümnaasiumis pidi täitma, et tasumata jäänud kooliraha tasa teenida, ei olnud esialgu eriti suured. «Kõik teenistus kokku on see, et ma hommiku kell kuus üles tõusen ja teisi äratan.»⁴⁰ Hiljem lisandus sellele siiski palju muudki: juba mainitud valvuriamet koolimaja eestoes kujunes A. H. Tammsaare peami-

³⁷ A. Hansen M. Hansenile. Dateerimata kiri 1898. aastast. KM KO Fond 35, M2: 13.

³⁸ A. Hansen M. Hansenile 6. VIII 1898. a. KM KO Fond 36, M2: 13c.

³⁹ A. Hansen J. Kaelile. Dateerimata kiri, arvatavasti 1902. a. mardipäeval. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

⁴⁰ A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. a. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

E. Alls alu

Teomehe pere lõunalauas.

1959.

E. Taniloo

J. Simmi portree.

1958.

seks kohustuseks. Lisaülesandeid leidus teisigi: tuli abistada lauakatmisel, korra järele valvata nooremate klasside õpilaste pärastlõunasel jalutus-käigul ja mõnikord puuduvat õpetajat asendada nooremates klassides. Kõik see nõudis aega ja piiras noormehe vabadust.

Seejuures otsis A. H. Tammsaare kooli rahutus miljöös pidevalt võimalusi loominguliseks tegevuseks. Esialgsed katsetused muutusid peagi kirjanduslikeks harrastusiks. See oli juba vajadus loomingulise töö järele, mis sundis A. H. Tammsaare õhtutundidel pärast seda, kui õppeülesanded olid lahendatud, luuletusi ja jutustusi kirjutama. Esimesel Tartus oleku aastal jäi mahti loominguliseks tööks siiski vähe: õppetöö nõudis oma osa ja uus miljöo võttis sisseelamiseks omajagu aega. A. H. Tammsaare kirjutab ise: «Uusi kirja töösi ei ole ma palju teinud, laulusid iseäranis olen ma väga vähe luuletanud, õppimine ei anna selleks aega. Jutustusi olen ma kaks-kolm tükki teinud.»⁴¹

Ent aegamööda muutub olukord. Laulude vihikusse tekkis luuletusi küll vähevõitu, ehkki kirjades läks Tartust luuletusi teele koju õdedele- vendadele, Mari Tammele Väike-Maarjasse, Anna Steinile Salla valda ja küllap mujalegi. Katsetamine proosa alal muutus järjekindlamaks. A. H. Tammsaare tajus ise, et luule ei ole tema pärisala. 1900. a. alates jäigi luuletuste kirjutamine tagaplaanile.

1900. a. sügisel ilmusid A. H. Tammsaare esimesed teosed trükist. «Postimehe» 1. septembri numbris hakkas ilmuma sama aasta suvel kirjutatud «Kilgivere Kustas», hiljem avaldas «Postimees» ulatuslikuma jutustuse pealkirjaga «Ärakadunud poeg», «Rahva Lõbu-lehes» nr. 8 ilmus luuletus «Petetud». Olgu märgitud, et luuletuse alla on autor oma initsiaalidena märkinud A. H. T. Kodukoha nimi oli seega juba esimesi töid trükki saates autoril pseudonüümina meeles mõlkumas.

Esimesed trükis ilmunud tööd ei tõusnud tasemelt kõrgemale keskpärasest joonealusetäitest. Uus autor köitis aga sellest hoolimata keskkooliõpilaste grupi tähelepanu, kes kavatses välja anda oma kirjandusliku almanahhi. Et saada ilukirjanduslikku lisamaterjali «Kiirte» jaoks, külastas noor G. Suits 1900. a. sügisel A. H. Tammsaaret. Kuna koolimajas polnud vaikset paika vestlemiseks, mindi linna jalutama. G. Suits kutsus A. H. Tammsaaret osa võtma salajaste õpilasingide tööst. A. H. Tammsaare keeldus. A. H. Tammsaare põhjendab seda ise järgmiselt: «Salastsist tol korral eemale jäämine polnud mitte niipalju ajapuuduse ettekäändel, kui just aja- ja võimalusepuudusel: minul kui õppijal ja samal ajal teenijal oli väljapääs juhuslik ja vähene.»⁴² Kaastööd «Kiirele» aga A. H. Tammsaare lubas ja tema sulest ongi igas «Kiirte» numbris ilmu-

⁴¹ A. Hansen M. Hansenile 5. (?) 1898. a. KM KO Fond 36, M2: 13c.

⁴² A. H. Tammsaare käsikirjalistest märkmetest K. Mihkla raamatule «A. H. Tammsaare elutee ja looming». Eravalduses.

nud jutustus. Kontakt G. Suitsuga jäi samuti püsima ja arenes hiljem vastastikuseks lugupidavaks sõpruseks.

1902. a. ilmus A. H. Tammsaarelt trükis juba 6 jutustust, nende hulgas «Kaks paari ja üksainus» — teos, millest eesti kirjanduse ajalugu ei saa mööda minna. Teoste arv näitab ise, kui intensiivselt A. H. Tammsaare loominguliseks tööks püüdis õpingute kõrval aega leida.

1902. a. sügisel hakkas A. H. Tammsaare taotlema võimaluste piires tihedamat kontakti Tartu kirjanduslike ringkondadega. Ta külastas Tähtvere tänavas asuvat Aadu Jaaksoni maja, kus olid korteris Puškini-nimelises tütarlastegümnaasiumis õppivad sõsarad Hella ja Salme Murrikud. A. Jaaksoni maja kujunes kooskäimise kohaks mitmele kaasaja kirjanikule: seda külastasid E. Enno ja A. Haava, kes luges seal kuulajatele oma värse. A. H. Tammsaaret mäletatakse ka selles ringis tähelepaneliku vaatlejana ja äärmiselt tagasihoidliku vestlejana.⁴³ Kord on A. H. Tammsaare õpilasena külastanud ka A. Kitzbergi.⁴⁴ Kuid lähemaid tutvusi tal Tartu kirjanikkonnaga siiski sel ajal ei tekkinud. Selleks puudusid treffneristil võimalused ja A. H. Tammsaare ei otsinudki isiklikke kontakte eriti agaralt.

Vaheldust sellesse igapäevatõesse töid suvevaheajad. Esimeste kooliaastate suvevaheaegadel viibis A. H. Tammsaare vanematekodus. Noorematele õdedele-vendadele olid tema kodusviibimise kuud rõõmupäevadeks; teda oodati ja imetleti.

Ent juba kooliaastail hakkab A. H. Tammsaare isakodust võõrduma. Viimastel gümnaasiumiaastatel on ta Põhja-Tammsaare talus veetnud ainult mõne nädala, pikemat aega aga peatunud teisel. Kahel suvel, 1900. a. ja 1901. a., on A. H. Tammsaare kuu aega viibinud Salla vallas Kõrve talus. Selle talu perepoeg Johannes Kask õppis samuti H. Treffneri gümnaasiumis. Koolivenna vanematekodus looduslikult kaunis ümbruses veetis A. H. Tammsaare puhkuseks vajalikud kosutavad nädalad. Johannes Kask oli musikaalne noormees, mängis viiulit ja on hiljem juhatanud koduvallas laulukoori. Temast kujunes H. Treffneri gümnaasiumis A. H. Tammsaare üks lähedasemaid sõpru. Ühel suvel on Kõrve talus viibinud ka treffnerist Johannes Lepp. Noormehed on aidanud taluperet suvistel töödel — sõnnikuveol ja heinateol. Sõbralikum vahekord tekkis A. H. Tammsaarel lähedal asuva Kärü vesiveski omaniku tütre Anna Steiniga. Nad olid kirjavahetuses, kuni A. H. Tammsaare lõpetas H. Treffneri gümnaasiumi.⁴⁵

1902. a. suve, samuti 1903. a. suve pärast gümnaasiumi lõppeksamite sooritamist Narvas, veetis A. H. Tammsaare Läänemaal Piirsalus oma õe

⁴³ Vt. H. Vuolijoki, Koulutyttönä Tartossa. Helsinki 1945, lk. 201.

⁴⁴ Vt. A. H. Tammsaare, Mälestusi Noor-Eestist. Vaba Maa 1930, nr. 293.

⁴⁵ Leena Pärna't 1959. a. saadud andmeil.

ja õemehe juures. Tema käsutuses oli metsaülema maja teisel korrusel omaette tuba. Ja kui A. H. Tammsaare H. Treffneri kooli inimeste- ja saginariikkast eesruumist nüüd korraks leidis vaikse omaette toakese, siis on mõistetav, et ta süveneb olukorda kasutades raamatuisse ja kirjutab lühijutte. Kuid soov jälgida inimesi ja olukordi ei sulge teda erakuna ainult oma tuppa, vaid ta õpib tundma Piirsalu ümbruse inimeste elu-olu.

Piirsalu ümbrus oli metsarikas; metsaülema maja oli Piirsalu mõisa läheduses, kuid viimane oli viletsal järjel ja moonakad elasid äärmiselt halbades tingimustes. Viletsuses veeteerivad inimesed avasid A. H. Tammsaarele uue aspekti Eesti maaühiskonnast, sest mõisamiljöö oli A. H. Tammsaarele senini tundmata maailmaks. Muljed, mida noor kirjanik saab moonakate ja kantnike elu jälgides, on masendavad. Rantsalliku moonakatemajast on A. H. Tammsaare leidnud inimesi, kes on olnud prototüüpideks jutustuse «Kaks paari ja üksainus» kirjutamisel.

Eraldatus, vaesus ja ümbruskonna suhteliselt madal hariduslik tase soodustasid usulahkude levimist Piirsalu ümbruses. Kuie külas asus palvela, milles sageli käis jutlustajaid ja lugijaid kaugemaltki. Kuie palvelas viis usuline fanatism ajuti palvetajaid ekstaasi. Ja nagu tavaliselt ikka, nii liitus Piirsalu ümbruseski inimeste teadvuses usuline fanatism ebausuga. Rahaaugu-jutud on Piirsalus ja Kuie ümbruses olnud rahvasuus väga elavalt liikvel. Leidus inimesi, kelle teadvuses kadusid piirjooned reaalsuse ja rahvajutufantaasiakülluse vahelt: Kuie külas on Paisu talu peremees hakanud teeäärses liivakaldas ja karjamaal kaevama auke, kust lootis leida raha — peidetud varandusi.

Need Piirsalust talletatud muljed kasutas autor kirjanduslikuks loominguks. Moonakate elu viletsus sundis autorit kohe visandama jutustuse, milles autor objektiivses valguses püüdis peegeldada selle Läänemaa mahajäänud nurga mõisatöölise elu-olu. Moonakate elu masendavad stsenaariumid reastusid ja sündis karmrealistlik jutustus «Kaks paari ja üksainus». Rahakaevamise ja usuhullustuse motiive on A. H. Tammsaare kasutanud hiljem teoses «Raha-auk».

5.

H. Treffneri gümnaasium kujundas ümber noore A. H. Tammsaare tõekspidamised ja hakkas vormima tema maailmavaadet. Tartusse tulekul ei olnud A. H. Tammsaare teadvusest kadunud religioossed arusaamad. Need pärinesid tööd rühkivast karmikoelisest talupoeglikust kodust, kus piiblitõdede kehtivuses ei kaheldud. Kihelkonnakoolis omandatud teadmised ei viinud veel noort A. H. Tammsaaret teaduse ja religiooni vahe-

lise vastuolu mõistmisele. Murrang vaadetes toimus Tartus aga võrdlemisi kiiresti, nähtavasti juba esimesil kooliaastail. Selle põhjustajaiks olid õpetajad-ratsionalistid, ajakiri «Rahva Lõbu-leht», darvinismi ja loodusteaduse saavutused, mis tungisid koolimiljõesse. Tundes neid inimesi, olusid ja tingimusi, mis ümbritsesid koolis noort A. H. Tammsaaret, mõistame, et elunähtusi teravapilguliselt vaatleva ja analüüsiva nooruki areng ei saanudki teisiti kulgeda. Raske oleks tegurite kogumõjust mõnd üksikut ajendajat eraldi esile tõsta ja seda pidada ainumääravaks. Oma mõju oli kahtlemata M. Volokobinski, K. Pokrovski ja J. L. Jürgensi tundidel, yabameelsel ainekäsitusel, mis õpetajate tunnid tegid sisukaiks ja juhtisid õppureid paratamatult järelusi tegema. Oma mõju oli kahtlemata sõbralikel vestlustel J. V. Veskiga. Darwinism, mille algelementidega A. H. Tammsaare tutvus, andis looduse arenguseaduste mõistmiseks uue võtme.

Kahekümne viie aastase H. Treffneri kooli lõpetaja maailmavaadet ei saa vaadelda kui mingit terviklikku või väljakujunenud süsteemi. Mõtleva ja otsiva inimese maailmavaade on pidevas muutumises ja täiustumises; H. Treffneri kool kujundas välja A. H. Tammsaare maailmavaate mõned olulised jooned, mis hiljem tunduvalt arenesid ja muutusid. Võib öelda, et A. H. Tammsaarest kujunes H. Treffneri koolis ratsionalist tugevate loodusteaduslike huvidega.

Looduse arengu seadustes valitseb dialektika. Viimast ei pruukinud A. H. Tammsaare treffneristina veel tunnetada, kuid talle on selge, et üksikisik moodustab lahutamatu osa looduse tervikust ja allub jäägitult looduse seadustele. Seejuures tajus A. H. Tammsaare, et loodusseadused ja looduse poolt kaasa antud tungid determineerivad inimese käitumise. Niisugune looduse ja inimese vahelise seose tunnetamine oli vastandlik idealistlikule elukäsitlusele, mis sajandivahetuse intelligentsi teadvusest polnud kaugeltki kadunud. Filosoofiline radikalism, rääkimata järjekindlast materialistlikust elukäsitlusest, oli intelligentsi hulgas veel vähe pinda võitnud. «Rahva Lõbu-lehe» ümber koondunud rühm oli ikkagi esimene, kes avalikul foorumil hakkas propageerima materialistlikku maailmavaadet. A. H. Tammsaare omandas selle rühma loodusteaduslikud harrastused, kuid tundis esialgu vähem huvi ühiskondlike probleemide vastu, millest «Rahva Lõbu-leht» sugugi mööda ei läinud.

Noore A. H. Tammsaare maailmavaadet analüüsides võime öelda: toetudes loodusteadustele, eelkõige aga darvinismile, vabanes kirjanik usu- lise müstika mõju alt. Teisalt aga peegelduvad loodusteadustest omandatud seisukohad ka kirjaniku loomingus. Loodusteaduste tähtsus A. H. Tammsaare loomingulises tegevuses on õieti selles, et need aitasid jõuda kirjanikul inimese mõistmisel inimesele lähemale, kui olid jõudnud A. H. Tammsaare eelkäijad eesti proosakirjanduses, Ed. Vilde muidugi välja arvatud. Need mõtestasid lahti intiimsema ja varjatuma külje ini-

mesest. Sellest tuleneb, et karaktereid näeb A. H. Tammsaare mitmekülgselt, ja kui kasvas autori kirjanduslik meisterlikkus, siis oskas neid sügavamalt avada oma teostes.

Samal ajal on aga õige seegi, et mitte igakord ei saavutanud A. H. Tammsaare oma varasemal perioodil õiget vahekorda tegelastes instinktide ja ratsionaalse külje vahel. Õeldu kehtib eriti naistegelaste kohta, kelle intellektuaalsetele omadustele A. H. Tammsaare pani vähe rõhku. Paljud tema naistegelased tegutsevad looduse poolt antud tungide ajal, kusjuures nende intellektuaalne külg pole autorit huvitanud. Seda A. H. Tammsaare kujutamismaneeri ei tohi aga samastada biologismiga, mis eesti kirjandusse jättis jälje 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel. A. H. Tammsaare teoste tegelased ei ole tahtetud mängukannid instinktide tormis.

A. H. Tammsaare oii juba noorukina tugeva realismitajuga kirjanik. Ta oskas ümbritsevat maailma näha objektiivselt. Tema loominguuliseks kreedoks kujuneb materialistliku maailmavaate baasil realism, millele loodusteaduste mõju annab omapoolse kallaku. Sotsiaalseid vahekordi, erinevate klasside lahkumisevaid huve on A. H. Tammsaare tunnetanud juba H. Treffneri kooli õpilasena. Ühiskond ise surus oma karmi ja vastuoludest lõhestatud pildi teravalt elu jälgiva noormehe silmade ette. Kuigi vanematekodus puudus otsene kokkupuude mõisaga, oli mõisnikkonna kui talupoja peamise vaenlase osa A. H. Tammsaarele täiesti selge. C. R. Jakobsoni vaadetega tutvus ta juba kodupaigas, hiljem on jakobsonlikud ideaalid pidevalt A. H. Tammsaare teadvuses püsinud. Ja kuigi ta omandas hariduse aastail, millal rahvuslik liikumine oli vaibunud ning uus ideoloogia — marksism — mis viis Eesti ühiskonna vastu uuele tõusule, oli veel Eestis vähe tuntud, ei ole ühiskondliku mõtte stagnatsioon, mis tekkis intelligentsi ringkondades tsaristliku surverežiimi pealetungimisel 80-ndail aastail, nakatanud A. H. Tammsaaret. Jakobsonlike ideede tundmist näitab eriti ilmekalt jutustus «Ärakadunud poeg», mille autor A. H. Tammsaare avaldas 1900. a. Klasside erinevad huvid selgusid neist sotsiaalseist mõjudest, mis tungisid H. Treffneri kooli, aga teisest küljest avasid eesti kehviktalupoja olukorra väga ilmekalt Piirsalus veedetud suved. Üliõpilased korraldasid Tartus demonstratsioone. Kõik see pani mõtlema: mille nimel, mis pärast? H. Treffneri enese poliitilist selgroost märgates võis A. H. Tammsaare süüdistada esialgu H. Treffneri isikut, kuid pikkamööda hakkas juurdlev noormees mõistma, et H. Treffneri iseloomutuse juured peituvad ka ühiskonnas. Gümnaasiumide õpilasingid, kelle liikmeid A. H. Tammsaare mitmeid tundis, langesid tagakiusamise alla. Kõik see viis järeldusele: ühiskonnas peab olema miski mäda. Sest — toonitagem seda veel kord — A. H. Tammsaare on juba H. Treffneri kooli õpilasena teraval pilgul jälginud seda, mis toimus kaasaegses ühiskonnas. Seejuures pole ta olnud ainult külm kõrvaltvaataja, vaid kõi-

gele sisimas reageeriv. Uks asi on neid probleeme mõista, hoopis teine aga nende peamiseks kujutamiseobjektiks võtmine kirjanduslikus loomingu. Viimast A. H. Tammsaare varasemal loominguuperioodil veel ei suutnud.

Klasside vastuolusid mõistes ei näinud aga A. H. Tammsaare klassivõitluses ühiskonda edasiviivat jõudu. A. H. Tammsaare ei tunnetanud, et ühiskonna arenguseadused on sama järjekindlad kui looduseadused. Töölisklassi ideoloogia jäi gümnaasiumi päevil A. H. Tammsaarele tundmatuks. Olles teadlik sotsialistliku õpetuse põhimõtetest, ei suutnud A. H. Tammsaare mõista, et see teooria kujuneb ühiskondlikku arengut liikumapanevaks jõuks.

Kirjandusalase silmaringi laiendamiseks olid H. Treffneri gümnaasiumis soodsad tingimused. Väike-Maarjas, rääkimata Põhja-Tammsaare talust, oli väärtusliku kirjanduse kättesaamine raske. Tartu pakkus kihelkonnakoolist tulnule lugemiseks kirjandust mõõtmatul hulgal. H. Treffneri koolis oli raamatukogu, mis koosnes umbes 500 köitest. See oli oskuslikult valitud kogu, kus leidus korralik valik vene klassikute ilukirjanduslikest teostest, aga ka populaarteaduslike väljaandede vene ja saksa keeles loodusteaduste üksikute distsipliinide kohta.

6.

Ilukirjanduslikuks põhilektüüriks oli A. H. Tammsaarel H. Treffneri koolis realistlik kirjandus. Vene klassikalise kirjandusega tutvub A. H. Tammsaare peamiselt H. Treffneri kooli raamatukogu abil. A. Pavlovi kiindumus N. V. Gogolisse ajendab A. H. Tammsaaretki seda kirjanikku põhjalikumalt lugema. Gogoli huumor ja rahvapärane ning poeetiline keel jätavad nooresse Tammsaaresse kahtlemata oma jälje. 1898. a. jaanuaris hakkas «Postimehe» joone all ilmuma L. Tolstoi romaani «Sõda ja rahu». «Postimeest» loeti H. Treffneri koolis hoolega; pole mõeldav, et A. H. Tammsaare jättis lugemata L. Tolstoi romaani. Kuivõrd aga kihelkonnakoolist tulnud noormehele oli mõistetav romaani filosoofiline külg, see on iseasi. A. Tšehhovi novelle avaldati sageli sajandivahetuse aastail eesti ajakirjades, H. Treffneri kooli raamatukogus leidis ka mitmeid A. Tšehhovi novellikogusid. Ka seda vene novellikirjanduse suurmeistrit õppis A. H. Tammsaare tundma neil aastail. Eriti sügava mulje aga jättis A. H. Tammsaarele F. Dostojevski romaani «Kuritöö ja karistus». F. Dostojevski loominguline meetod avas A. H. Tammsaarele kirjanduses nagu uue maailma: jõuline realism oli F. Dostojevski romaanis ühendatud sügava ja peenekoelise psühholoogilise eritlusega. Romaani sugestiivne mõju oli seetõttu eriti suur. Hiljem on A. H. Tammsaare ise tunnistanud: «Ta [Dostojevski] on otse painajalik oma psüh-

holoogilise läbinägevuse ja ulatavuse poolest. Kui Tammsaare loomingus kellegi mõju tahetakse otsida, siis ei julgeks ta Dostojevski poole näitamisel sellele vastu vaielda.»⁴⁶ Ka M. Gorki nimi, kelle loomingust tehti neil aastail eesti keelde esimesi tõlkeid, ei jäänud A. H. Tammsaarele tundmata.

Samal ajal hakkas A. H. Tammsaare haardeulatusse jõudma ka Lääne-Euroopa kirjanduse suurkujusid. Fr. Schiller ja J. W. Goethe on esimesed, kes paeluvad tema tähelepanu. Fr. Schilleri lüürika romantiline paatos leidis noores A. H. Tammsaares kõlapinda, J. W. Goethe suuruse avastas A. H. Tammsaare siiski hiljem. Kaasaegsest Lääne kirjandusest tutvus ta aga mõnede naturalistide loominguga. E. Zola ja tema naturalistlik koolkond olid Prantsusmaal oma kuulsuse tipult küll juba langemas, kuid Saksamaal sammus Zola-naturalism veel tõusuteed. Saksa keele vahendusel (aga osalt ka Eesti ajalehtedes avaldatud eestikeelsete tõlgete abil — neid ilmus rohkesti —) tutvus A. H. Tammsaare Zola loominguga. Ka H. Sudermanni loominguga tutvus A. H. Tammsaare gümnaasiumi päevil; J. V. Veski soovitusel tõlkis ta H. Sudermanni novellikogust «Videvikus» lühinovelli «Äravahetatud tuulelehvitaja».

Naturalismi ja realismi vaherkordi, samuti Euroopa uuema kirjanduse põhisuundi tutvustas A. H. Tammsaarele saksa kirjandusteadlase-esseisti Leo Bergi raamat «Naturalism», millega A. H. Tammsaare tutvus põhjalikult. Ka L. Bergi kirjandusteoreetilistele seisukohtadele olid loodusteaduse uuemad saavutused vajutanud oma jälje. L. Berg ei ole aga Zola-naturalismi propageerija, pigem on ta mitmes põhiküsimuses E. Zolaga vastuolus. J. V. Veski mälestuste järgi on L. Bergi teos «Naturalism» olnud noorele A. H. Tammsaarele omamoodi kirjandusteoreetiliseks käsi-raamatuks.⁴⁷ A. H. Tammsaare on L. Bergi seisukohti ise kaitsnud ja nähtavasti on L. Bergi vaated mõjutanud ka A. H. Tammsaare varasemat loomingut.

Mõistet «naturalism» on erinevatel aegadel tõlgendatud erinevalt. L. Berg lähtub sõnast «natura» ja peab naturalistlikuks teost, mis püüab loodust, inimest ja inimeste vahelisi suhteid kujutada loomulikena, ilma ilustamata. Ta ründab klassitsistide teoseid, kes olid kirjandusest looduse välja lülitanud. On seetõttu mõistetav tema suur lugupidamine J. J. Rousseau' vastu, keda ta oma teoses nimetab esimeseks naturalistik. Naturalism on L. Bergi käsituses kirjaniku püüd jõuda vahetusse lähedusse kujutatava objektiga, kaotada objekti ja tema kunstilise peegelduse vahelt idealistliku elukäsituse tõttu tekkinud võltsingud.

Ta näeb, et idealistliku elukäsituse tõttu on keskajast tulnud inimese arusaamad loomulikkuse ja lihtsuse suhtes vördjastunud. Ta tunnistab, et

⁴⁶ A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. Päevaleht 1928, nr. 25.

⁴⁷ Vt. J. V. Veski, Mälestusi A. H. Tammsaarest. Edasi 1955, nr. 42.

kristlusel on olnud mõju paljude põlvkondade maailmavaate kujundamisel ja see on viinud inimesi eemale loomulikest ja lihtsaist eluviisidest. Kuid L. Berg on samal ajal ka neid teoreetikke, kes loodusteaduste edukäigu ja looduseihalemise tõttu kaldub üle hindama looduse poolt antud tunge inimese käitumise ajendajatena. Biologismi sugemeid võib märgata ka L. Bergi teoses, kuigi autor ründab teravalt E. Zola'd ja tema järglaste naturalistlikku koolkonda. Ta väidab, et E. Zola' eksperimentaalse meetodiga pole võimalik viia kirjandust kõrgemale tasemele. Lõpuks astub L. Berg ägedalt välja kunstilise läbitõõtlusest inetu üksikfakti vastu kirjanduslikus loomingus. Ta kirjutab: «Aga inetusel ei ole õigust end paljastada. Siin muutub kõik otsekohe häbituseks ja tõde ei tähenda enam midagi. Airult jumalatel, ja neilgi ainult paradiisis, on vabadus alasti ringi hulkuda. Inetuse ilus õigus on häbeneneda ja end peita.»⁴⁸

Tuleb veel lisada, et L. Berg hindas väga kõrgelt huumorit, mida ta nimetab viimaseks ja kõrgemaks kingituseks, mille jumalad on inimestele andnud.⁴⁹ L. Berg aga möödub kirjanduse tendentsi ja ühiskondliku funktsiooni küsimusest. Nõudes kirjanduselt loomulikkust ja looduselähedust, võib L. Bergi teoses märgata mitmeid dekadentlikule kirjandusele omaste joonte kaitsmist.

L. Bergi teoreetiliste seisukohtade mõju võib märgata A. H. Tammsaare esteetiliste vaadete kujunemises. Kõigepealt toimub A. H. Tammsaare loominguilises tegevuses H. Treffneri koolis märgatav murrang ainevalikus: ta hakkab jutustusi ja lühipalu kirjutama lapsepõlvkodus meeldejäädud tüüpidele toetudes, püüdes olla eriti «natuurilähedane». Peab ütleva, et see katse õigustas end. Niisugused teosed, mille tegelastele leiame otsesid prototüüpe tegelikkusest, õnnestusid A. H. Tammsaarel tunduvalt paremini kui ilma eeskujudeta loodud katsetused. A. H. Tammsaare loodusteaduslikud harrastused leidsid tuge L. Bergi raamatust. L. Bergi «Naturalismi» negatiivseks küljeks on aga asjaolu, et teoreetik läks mööda kirjanduse ühiskondlikust funktsioonist. Selles on üks põhjus, miks ühiskondlik ja sotsiaalne probleem A. H. Tammsaare varasemais teostes on vähe käsitlemist leidnud.

H. Treffneri koolis omandatud maailmavaatelistele ja esteetilisetele seisukohtadele lisanduvad A. H. Tammsaare teadvuses järgnevail perioodidel mitmed erisuunad ja uued probleemid. Kuid A. H. Tammsaare maailmavaate põhialused — ratsionalism ja ateism — pärinevad sellest perioodist. Ta säilitas edaspidigi huvi loodusteaduse vastu, suutis inimest näha dialektiku pilguga. Realistlik loomingu meetod jäi edaspidigi A. H. Tammsaare kirjanikutele valdavalt domineerima, sellele lisandus süvenev huvi psühholoogiliste probleemide vastu.

⁴⁸ L. Berg, *Der Naturalismus*, München 1892, lk. 134.

⁴⁹ Vt. L. Berg, *sealsamas*, lk. 50.

1902. a. detsembris lahkus A. H. Tammsaare Tartust ja siirdus Viljandimaale koolivend Treffneri vanemate tallu. Seal valmistusid mõlemad küpsuseksamiteks, mis kavatseti sooritada 1903. a. kevadel. A. H. Tammsaare aitas oma kaaslast keelte õppimisel, samuti ajaloos, Treffner oli tugevam matemaatikas.

Veebruaris 1903 suri kirjaniku ema. Kogu perekond tuli isakoju Tammsaarele, kust 16. veebruaril viidi Ann Hansen Järva-Madise surnuaiale. Kurb sündmus halvas mõneks ajaks A. H. Tammsaare töötahet, kuid veebruari lõpul ruttas ta tagasi Viljandimaale.

Küpsuseksamid sooritas A. H. Tammsaare Narvas aprillis ja mais 1903. a. 28. mail anti talle küpsustunnistus järgmiste hinnetega:⁵⁰

Usuõpetus	5
Vene keel, kirikuslaavi keel ja kirjandus	3
Matemaatika	3
Füüsika	4
Matemaatiline geograafia	4
Ajalugu	5
Geograafia	5
Saksa keel	3

Noor kirjanik, kes mitme realistliku jutustusega oli köitnud avalikkuse tähelepanu, vajas töökohta, sest ainuüksi kirjanduslikule tegevusele pühendumisest ei võinud A. H. Tammsaare tol ajal veel mõeldagi. Kuna «Teataja» toimetuses töötasid mitmed inimesed, kes A. H. Tammsaaret ja tema ratsionalistlikku maailmavaadet tundsid, kutsuti ta tööle selle ajalehe toimetusse. Septembri lõpul 1903. a. jõudis A. H. Tammsaare Tallinna, seega just Vene-Jaapani sõja ja sellele järgneva revolutsiooni eelõhtul.

Kuid seal algas uutes tingimustes A. H. Tammsaare elus uus periood.

⁵⁰ RAKA, Fond 402, N 1, sü 5793.

1960. a. juunikuus möödus 96 aastat «Vanemuise» kui vanima eesti teatri asutamisest ja koos Nõukogude Eestiga tähistas nõukogude «Vanemuine» oma kahekümnendat sünnipäeva.

Et paremini mõista, millise edutee on «Vanemuise» teater ära käinud nõukogude korra tingimustes, heitkem pilk pärandile, mille kodanlik «Vanemuine» endast jättis.

Jaan Kärner kirjutab 1921. aastal: «Ei tarvitse salata: «Vanemuise» teater on jõudnud mingi tardumuse, tagurpidimineku, ummiku ajajärku. Karl Menningu päevil Tallinna teatrist nii repertuaari, lavastuse kui koosmängu suhtes tüki maad ette jõudnud, ei jaks ta praegu millegi poolest «Estonia» ega Draamateatriga sammu pidada... Eriti meie ülikoollinna teater... on langenud mingi ajaviiteteatri tasapinnale... Mulle näib, et sellepärast on isegi intelligents teatril selja pööranud ja hakanud käima kinos ning varietees. Seal ei jää vähemalt seda veidrusemuljet, mida avaldab meie teater oma «loomuliku» kopeerimisega... Praegu on meie teater küll (ma kõnelen eeskätt Tartu teatrist) peaaegu ainult «õpetliku», moraliseeriva kirjanduse populariseerimise vahendiks.» («Lehed tuulde», ERK Tallinn, 1958, lk. 77—78.)

Ajaleht «Vaba Maa» refereerib «Vanemuise» seltsi aastapeakoosolekut pealkirja all ««Vanemuise» teatri varemil» ja märgib, et näitlejate palgad on kuude viisi maksmata, dekorator läks minema, kuna pole töötamisvõimalusi, pole raha värvi ja lõuendi jaoks.» (Nr. 219, 21. VIII 1921.) Sama ajaleht kirjutab 1922. aastal: ««Vanemuises» läheb tolmu ja kopitus paksemaks. Samad «Kuradiid» ja «Leegid», mis olid tema elualguse repertuaaris, ja mida isegi küla näiteseltskonnad oma repertuaarist on maha tõmmanud.

Nüüd valib repertuaari teatrikomisjon. Seal on mehed, kellel kirjandusest vähem aimu kui kauplemisest.

Otsitakse riulilt üks välja, pühitakse tolm ära, ja asi tahe.

Siis antakse näitejuhi kätte, kes osad jagab, endale aga peaosa võtab, küsimata, kas talle see sobib või mitte.

Mängitakse enamjagu tühjale saalile, välja arvatud operetid, mis vaid muusikaliselt tõmbavad, ja «Leek» — lõbunaisterahvaste elu, mida vooruslikud papid, mammid ja tütreid vaatamas käivad ning kus nad siis

primadonna hüsteeriliste hüüete saatel tasa pisaraid kuivatavad. Teisel päeval lähevad nad taolisest naisterahvast põlgusega mööda.

Kõik on aga korras, sest arvustus on hea. Tartus käiakse arvustuse suhtes «Vanemuisega» ümber nagu ema vastsündinud lapsega.

Ometi igatseb Tartu kunstiväärtuslikumat teatrit, mitte aleviseltsimaja, kus vahetevahel pitspalle ja maskipidusid korraldatakse...» (Nr. 277, 26. XI 1922.)

Rasmus Kangro-Pool kirjutas «Postimehes» 1923. aastal: ««Vanemuise» on aastaid seisnud juba surnud punktil, saamatu, edasipüüdmatu, hädiselt tegutsev, et mitte ära surra. Raske kõnelda ülemaalisest tähendusest. Paigatakse ja kohendatakse.

Oreooli ei saa vanast rasvast, ilutsemine minevikuga tähendab vaimu surma...

Paratamatult selge — uus «Vanemuine» peab end ümber hindama, selged sihid võtma, ainelised ohvrid tooma tehniliste uuenduste läbiviimiseks, värsked jõude võtma, neid kasvatama, revideerima repertuaari jne.» Artikli autor märgib edasi, et hooaeg algas Schönherrri «Elu narmänguga», mis oli repertuaaris juba ammugi. Pettumus suur. Ta lõpetab: «Kurb eksitus mõelda, et Tartu publik hakkaks isamaalikust halemeelusest teatris käima ja jätaks kino ära.» (Nr. 247, 17. IX 1923.)

1925. a. likvideeriti Tallinnas Draamateater. Viimase näitlejad ühinesid «Vanemuisega». Teatrit hakkas juhtima Voldemar Mettus, kes lühikest aega rabas Tartu publikut kinolikkusega teatrilaval, hoides piltide rohkuse ja kiire vaheldusega, samuti erootilisi probleeme käsitleva repertuaariga publikut pinevil, kusjuures näitleja jäi selle kirevuse keskel hoopis tagaplaanile, rääkimata muidugi teoste idee avamisest (kuivõrd selliseid teoseid esitati, mille puhul on üldse võimalik ideest rääkida). Samuti summutas «Vanemuise» 60 aasta juubel (õigemini «Vanemuise» seltsi juubel) mõneks ajaks teatri teravaid päevaküsimusi.

Kuid varsti puhkeb rahulolematuus «Vanemuisega» veelgi suurema jõuga.

1926. a. veebruaris toimunud «Vanemuise» seltsi aasta-peakoosolekul märgiti ära järjest suurenevaid puudujääke ja tehti juba ettepanek «Estonia» ja «Vanemuise» ühendamiseks üheks riigiteatriks. 1927. aastal ironiseerib «Vaba Maa», et «Vanemuises» olevat kõik korras. Et teatrist lahkuvad Klein, Sunne, Ratassepp, Mägi, selles olevat põhjuseks saali halb akustika. ««Vanemuise» teater on juba aastaid olnud kitsa kildkonna käes. Selle kolga teatripoliitika viljaks oli direktor Menningu lahkumine, selle tagajärjel näiteseltskonna lagunemine ja teatri tasapinna langus. Teater on allamäge läinud nii kunstiliselt kui ka majanduslikult.» Artikkel juhib tähelepanu näitlejate halbadele töötingimustele, kus palka ei saa kätte ja selle arvel peab restoranis võlgu sööma.

Publiku meeleolu püütakse võltsida sellega, et piletiteta teatripublikut on tihtilugu 300—400 inimest (nr. 15, 19. I 1927).

Ajaleheartiklite pealkirjad annavad juba mõningase ettekujutuse «Vanemuise» tolleaegsest olukorrast. Näit. «Kas «Vanemuise» ukсед kinni?» («Postimees» nr. 42, 12. II 1927), ««Vanemuine» mõtleb surma pääle» («Kaja» nr. 62, 16. III 1927), ««Vanemuisel» rasked päevad» («Päevaleht» nr. 82, 24. III 1927), «Olla või mitte olla» («Postimees» nr. 81, 23. III 1927) jne.

Parem pole ka 1928. aasta. «Vanemuise» seltsi eestseisus arvas, et kui puudujääkide katmise võimalusi ei avane, peab teater ukсед sulgema («Postimees» nr. 72, 14. III 1928). Aasta peakoosolekul soovitatakse teater muuta rahvamajaks, kus korraldatakse kinoetendusi ja peetakse loenguid, kuna teatrietendusi võiks anda Saksa teatris. Kui «Vanemuise» likvideerimise kavad juba päris konkreetseks hakkavad muutuma, tõstab keegi «Homo theatralis» arglikult häält, et «Vanemuisel» on «siis suur ajalugu» («Postimees» nr. 75, 17. III 1929).

1929. aastal oli üldine rahulolematu Tartu intelligentsi hulgas «Vanemuise» teatri suhtes läinud niivõrd tugevaks, et 19. aprillil avaldati «Postimehes» järgmine avalik märgukiri:

«Sellele allakirjutajad, «Vanemuise» seltsi liikmed ja teised huviosalised, oleme sunnitud esinema avalikult järgneva seletusega:

«Vanemuise» teatri nii aineiline kui kunstiline seisukord näitab viimaste aastate kestes langevat tendentsi.

Alates 1925. a. on puudujääkide katteks ära tarvitatud $\frac{1}{3}$ teatri kinnisvara väärtusest. Kas ei ole see mitte allakäik kahjatsemisväärse lõpu poole? Kas ei ole selle allakäigu tingimustes ka teatri kunstiline tasapind kõigutatud?

Teatri juurest on juba kas lahkunud või väljalangenud rida kandvaid jõude, kelle kohad on jäänud asendamata. Repertuaar, otsitud ja järjekindlusetu, rabeleb «Vanemuise» teatri üldise olukorra ummikus. Teatri juhtimise on koondanud oma kätte niisugused ringkonnad, millele «Vanemuine» näikse olevat muuks kui kunstitemplik. Hoolitsetakse ennekoike opereti eest. Operetinäitlejad saavad isegi rohkem palka kui draamatrupi omad, rääkimata lavastustest, kus opereti kulud võivad olla mitmekümnekordselt kallimad, kui seda on kokkuhoid draama alal.

Hiljuti peetud peakoosolek kajastas ilmekalt seda hoolimatut vaimu ja meelsust, mis praegu juhib «Vanemuise» teatrit tagurpidi. Ei võimaldatud peakoosolekul läbirääkimisigi teatri kunstilise suuna üle.

«Vanemuise» teater saab toetusi riigieelarve korras, kultuurkapitali ja muist sihtsummadest. Nende kasutamise otstarve peaks olema selgitatud, tarvitamine kontrollitud olema. Käesolevaga pöörame teatrit toetavate asutuste tähelepanu meie nõudele, et saadavat toetust ei pillataks opereti ja varitee tegemisele, vaid et seda väärtustatakse draama kasuks. Ühen-

duses sellega peaks siis draama eraldatama teistest «Vanemuise» huvi-
aladest iseseisva eelarve alusel.

Peaks «Vanemuise» teatri ümber kujunenud ebanormaalne olukord
jätkuma, siis kerkib küll paratamatult päevakorda ülikoolilinna uue kunsti-
püüdelise draamateatri asutamine.

Meie, allkirjutajad ei saa avalikult oma rahulolematust avaldamata
jätta «Vanemuise» tegevuse tagurpidi juhtimise ja teatri kunstilise tasa-
pinna allalibisemise puhul.»

Protestilainetus «Vanemuise» vastu levib üle riigi. Mitmesuguste
parandusettepanekute kõrval tõstetakse üles «Vanemuise» teatri seltsist
lahutamise küsimus, mis saab osaliselt teoks alles kuus aastat hiljem.

Kui 1925. a. «Vanemuise» seltsi 60. aastapäeva pidustused suutsid
vähemalt korraldajaid endidki panna hetkeks joobuma «Vanemuise» kui
eesti vanima teatri kuulsusest, siis 1931. a. korraldatud «Vanemuise» kui
kutselise teatri 25 aasta juubel kujunes teatri vastu meelepaha avaldaja-
tele lausa õli tulle valamiseks. Ja sellepärast oli 1931. aasta «Vanemuise»
ajaloos üheks kriitikarohkemaks.

Teravamaks ja ulatuslikumaks muutub võitlus opereti ümber. Asjaolu,
et riiklikku toetust kasutatakse operetile, nimetatakse metsikuks. Korduvalt
tõstetakse üles küsimus Tartusse iseseisva, täisväärtusliku draamateatri
loomise vajadusest. Mitmed demokraatlikud kultuuritegelased (näit.
J. Semper) avaldavad arvamust, et kõigepealt oleks «Vanemuisele» tar-
vis tõelist kunstilist juhti, sest kunsti ei saa teha mingite komisjoni-
dega. J. Semper kirjutab, et «Vanemuise» draamatrupp on kirju. Siin pole
hoolitsetud stiilipuhtuse eest, näitlejad on pandud ekspressionistlikult kar-
juma, lõõtsutama ja deklameerima. Tuleks hakata sealt peale, kust Men-
ning — mitmekesiseid andeid ühtlaseks ansambliks sulatama. Tarvis on
loomulikku, lihtsat, südamlikku, läbituntud, elulähedast mängu. Kuid
selle eest ei hoolitse keegi («Päevaleht» nr. 276, 10. X 1931).

1932. aastal asutasid demokraatliku intelligentsi esindajad, olles veen-
dunud, et avalik arvamine ei suuda «Vanemuises» midagi muuta, et ope-
retitsemine seal üha süveneb. Tartu Draamateatri Seltsi, mis pidi organi-
seerima ja 1. jaanuaril 1934 tööle rakendama teatrikunsti stuudio, mille
kasvandikest oleks siis hiljem moodustatud Tartus uus draamateater.

Esialgu ei näi «Vanemuise» seltsiringkonnad Tartu Draamateatri
Seltsi kuigi tõsise vastasena võtvat, sest teater läheb nüüd veelgi nähta-
vamalt allamäge, ilma et olukorras midagi radikaalset püütaks ette võtta.

«Vaba Sõna» kirjutab 1934. aastal: ««Vanemuise» kunstiline tase on
järgjärgult langenud, publik on teatrist võõrduanud ja viimaste kuude
sündmused näitavad, et teater sammub vastu laostumisele ja muutub päris
«lauu- ja mänguseltsiks» maskeraadide ja pidude korraldamise ülesan-
dega... «Vanemuise» saatus on kujunenud valusaks igale kultuurihuvi-
lisele tartlasele.» (Nr. 75, 6. IV 1934.)

Tartu Draamateatri Seltsi üheks asutajaks ja «Vanemuise» kunstilise suuna muutmist üheks ägedamalt nõudvaks kultuuritegelaseks on Juhan Sütiste, kes esines 1934. aastal pikema artikliga «Tartu teatriküsimusi». Ta kirjutab, et «Vanemuise» teatri majanduslik olukord on muutunud aasta-aastalt raskemaks, lava kunstivõime madalamaks ja publiku osavõtt väiksemaks. «Vanemuise» lavale oli «oma kanna kinnitanud päalesõjaaegse Saksamaa poolkõrtslik lõbukultuur opereti papist printside kassikullas. Kohe löid opereti ja sõnadraama vahelised intriigid lõkkele. Sisuliselt võib olla ühe või teise žanri pooldaja, kuid teatri õiguse omavad nad siis, kui neid esitatakse kunstipäraselt.

Vaevu keskpärasuseni küüniv opereti tingel-tangel on virgalt aidanud labastada publiku kunstimaitset — ta on aastate viisi ekspluateerinud teatrit nii materiaalselt kui vaimselt. Opereti lillalaskmine summutab kunstipüüded.

Pole korras ka draama endaga. Puudub tugevajõuline lavastaja, kes suudaks teatrile anda oma ilme. Kõik läheb nii, nagu jumal juhib.

Juhatus pole taltsutanud opereti papist husaride ja täispuhutud printsesside intriige, vaid langenud täielikult operetikallaku mõrda. Juhtkonna arusaamist teatrikunstist iseloomustab suhtumine draamanäitlejaisse. Iga teater püüab omale hankida paremaid näitlejaid, kinni pidada, tasu kõrgendada, edasiarenemist võimaldada.

Siin vallandati aga jõulisem naisnäitleja L. Reiman — kes leiba peab Soomest otsima. Seal suur menu. Olga Teetsov vallandati läinud aastal. Leopold Hansen oli juba varem pensionile saadetud. Tänavu kevadel oli põhjalik puhastustöö. A. Sunne vallandati, kuna süüks osavõtt Tartu Draamateatri Seltsi teatrikooli tegevusest.

Kui järelärkamisaegne Tartu intriigivaim armastab ikka ja ikka korrutada — «Vanemuisel» on seljataga kuulus minevik meie esimese elukutselise teatrina, siis julgetagu talle otsekoheselt näkku vaadata ka täna. Juba üle 15 a. ei mängi praegune «Vanemuine» enam rolli meie teatrikultuuris. Selle aja jooksul pole ta enam suutnud anda ei mingit lavakooli ega stiili, vaid elab nii, nagu juhib büroo ja välised toetussummad.» («Looming» nr. 9, 1934.)

«Vanemuise» teatris valitseva olukorra vastu ei astunud välja mitte ainult progressiivsed ja demokraatlikud kultuuritegelased, vaid ka mitmed reaktsiooniliste vaadetega kirjanikud. «Vanemuise» küsimust kasutasid oma poliitilistel eesmärkidel ära nii sotsid kui vapsid. Eriti koondusid need kirjutused ja sõnavõttud selliste põhiliste küsimuste ümber, nagu repertuaaripoliitika, lavastamisprobleemid ja mängutase, külastajatekriis ja majanduslik kriis.

«Vanemuise» repertuaari lõviosa moodustasid lääne-euroopa lavateosed, mille hulgas väärtteosed olid tugevas vähemuses. Eesti autorite näi-

dendid moodustasid teatri repertuaarist tühise vähemiku — 1930-ndate aastate paiku 5—17%.

1920. a. kirjutas «Postimees»: «Mängitakse vanast repertuaarist, mis kätte juhtub, kuna niihästi publikum kui ka näitlejad midagi uut sooviksid näha. Näitlejatel polegi isu vaimuvaest lugemata kordi mängitud tükki värskuse ja hooga ette kanda,» (nr. 235, 15. IX 1920). Richard Roht märgib 1925. aastal «Vanemuise» repertuaari puudusi: «Tükkide sisuline ühekülgus — hüsteeriline suguelu probleem, äärmiselt kärjastatud abielusidemed, erke ja instinkte kõditavad ekstreemid, mis kahemõtteluse ja ebakõlbluse piiridel kõiguvad. Tükkide soovitustelegi lisati juurde, et nad on seal ja seal skandaali tekitanud. Oodati skandaali ka Tartus ja oldi pettunud.

Tendents sensatsiooniline olla, erke ja instinkte kõdivaid tükke lavastada paistab uuest repertuaarist silma. See võib kätte maksta paremate teoste lavastamiseks, kus ei põeta abielurikkumiste hüsteerikat, ei minda ogaraks naisterahva pükste pärast, ei kaotata suguvõimet, ei sööda elavaid rotte.» («Nädal» 125, nr. 11, 23. III.)

1931. a. tõstab Oskar Luts teravat ja mitmekordset protesti V. Mettuse poolt lavastatud John Werley «Surmamõistetute vangla» pärast, öeldes, et ta ei kummarda oma pead iga välismaa pahna ees, ja märkides V. Mettuse vaenulikkust eesti autorite teoste vastu.

1932. a. kurdetakse, et sügishooaeg avati A. Teppani nigeriku näidendiga «Elu teeb uperpalle», mis oma situatsioonide puhtvälisuse, ilma ühegi seesmise põhjusega, leplikkusega ja ükskõik kus maal toimuva tegevusega ei sobiks kuidagi kunstiteatrile avatükiks, mis peaks teataval määral olema teatri järgneva hooaja tööle sümboolseks suunanäitajaks.» («Postimees» 1932, 4. IX.) Nagu kogu «Vanemuise» teater, nii põdes sügavat kriisi ka repertuaaripoliitika. Siin ei saa rääkida mingist teatri rahvast suunavast ja kasvatavast funktsioonist, või kui osaliselt saabki, siis ainult negatiivses mõttes.

«Vanemuise» teatris pöörati peatähelepanu operetile, kuna operett pidi seltsi juhtivate tegelaste arvates tooma rohkem tulu sisse ja olema ka muidu palju vastuvõetavam kui mingi tõsine draama. Kuidas opereti lavastamine käis? Telliti Saksamaalt soovitud teos välja, lasti ümber tõlkida. Mingisugust kriitikat ei kannatanud küll välja ei paljude operettide sisu, veel vähem tõlge. Aga ega kriitikat tehtudki, kuna see oli ju operett. Nootide, kostüümi- ja dekoratsioonikavanditega, kus olid ära märgitud muidugi ka kõik värvid ja kõige pisemadki detailid, oli ühes ka režiiramat. Seal oli täpselt ette kirjutatud iga tegelase viimne kui samm, istumine, astumine, suitsu peale tule panek, vastasmängija poos, massistseenide ja tantsugörlide grupeeringud ja muutused, arvestades tualettide värve ja muusika iseloomu.

Aga ka sõnalavastuste juures ei tehtud näitlejatega mingit teose ja

tegelaskarakterite sisulist analüüsi. Kui teos oli juba niipalju peas, et võis etteütleja abil mängida, siis oli näidend küps. Levinud oli käsitöölik väline mängitsemine, kus ei arvestatud kujude ühiskondlikku ega psühholoogilist olemust. Näitlejad mängisid iseennast, korrates varem loodud kujusid.

Tuleb tõsiselt imestada Eesti kodanliku teatri ja sealhulgas ka «Vanemuise» näitlejate suurt annet ja võimeid, et nad sellistes töötingimustes suutsid siiski luua ka tõelisi kunstilisi kujusid, mis elavad rahva mälestustes edasi veel tänapäevalgi.

«Vanemuise» repertuaar ja mängutase ei jäänud muidugi peegeldumata teatri küllastatavuse näitajates.

Enne Esimest maailmasõda ulatus «Vanemuise» küllastajate keskmine arv aastas üle kolmekümne tuhande. 1930-ndateks aastateks oli Tartu elanikkond suurenenud, samuti oli tublisti kasvanud haritlaskond — aga just nendele ütleski «Vanemuise» juhtkond oma teatritegemises tuginevat —, kuid publiku arv pakkus väherõõmustavat pilti. Kõige halvemateks näitajateks olid hooaeg 1921/1922 — 30 097 teatriküllastajat ja 1931/1932 — 36 747 inimest. Enne 1935. aastat oli parim näitaja hooajal 1929/1930 — 70 800 teatriküllastajat. Seda oli muidugi hirmus vähe, kui arvestada, et teatrisaal mahutas umbes 1000 inimest. Näiteks hooajal 1921/1922 oli saali keskmine täituvus 190 inimest. Tühjavõitu saalis oli kõle olla publikul ja veel halvem mängida näitlejail. Sellepärast kujunes tavaks, et vähegi rõõmsama pildi saamiseks organiseeriti juurde ilma piletitä publikut. Näit. aastal 1926 ostis teatripileti 58 855 inimest, kuid priipääsmeid jaotati 24 778 (lõviosa sellest langes teatritegelaste endi arvele, samuti anti priipääsmeid ka kooliõpilastele, sõduritele, mitmesuguste ajalehtede ja parteide esindajaile jne.). Mõnikord juhtus nii, et priipääsmetega publikut oli saalis kolm korda rohkem kui piletiostjaid. Teatrile see muidugi sissetulekut ei andnud.

Kõige rohkem küllastajaid töid kokku teatris korraldatavad mardri-, kadri- ja muud maskeraadid, ballid ja õhtud. Sellele järgnesid operetid ja lasteetendused. Kuid lõpuks tüdines publik ära isegi operetiuputusest. Näiteks hooajal 1933/1934 oli «Vanemuise» repertuaaris 17 sõnalavastust, 1 ooper, 2 lastetükki ja tervelt 20 operetti, mis lõpetasid oma kuulsusetud elupäevad enamikus juba 3—4 etenduse järel. Draamaetenduste saalid olid ikka tühjavõitu. Näit. 4. okt. 1932 toimunud Shakespeare'i komöödia «Mida soovite» esietendusele müüdi 46 piletit, teisele etendusele 72 ja kolmandale 28 piletit. Kokku mängiti üldse kuus korda. Kahtlemata väljendus selles rahva hinnang V. Mettuse poolt teostatud Shakespeare'i «moderniseerimisse», mis oli õieti tolleaegse «Vanemuise» «tippsaavutuseks» formalistlike eksperimentide alal. 9. nov. 1933. a. toimunud Kitzbergi «Kauka jumala» esietendusele müüdi 61 piletit, 25. veebr. 1934. a. toimunud Vilde «Pisuhänna» esietendusele 83 piletit. A. Neumanni

K. Nagel

Enne kevadist püüki.

1958.

G. Raud

A. Starkopf.

1959.

draama «Patrioot» esietendusele oli 15. märtsil 1934. a. müüdud ainult 17 piletit.

«Postimehes» unistatakse sellest, et teatrisaalis poleks mitte 1000, vaid 450 kohta, ja tehakse küllaltki huvitav ennustus: «Vaevalt loota, et järgmise 25 või isegi 100 aasta jooksul keskmine vaatajate arv tõuseks.» (Nr. 273, 8. X 1931.)

Vastavalt külastajatekriisile oli teater ka pidevalt majanduslikus kriisis. «Vanemuine» sai küll mõningat riiklikku toetust, kuid iga tegevusaasta lõppes talle miljonilise puudujäägiga ja toetus kulus ainuüksi võla protsentide tasumiseks. 1931. aastal oli teatri võlg kasvanud juba üle 13 miljoni sendi. Pool «Vanemuise» seltsi kinnisvarast oli kulutatud.

Oli tekkinud nõiarings: kuna lavastused olid küllalt halvasti ette valmistatud, ei pidanud ükski tükk repertuaaris kuigi kaua vastu, sellepärast tuli järjest uusi ja uusi teoseid kavva võtta (aastas 20—30) — ja nii polnud ajapuudusel võimalik ühtki lavastust kunstiküpselt ette valmistada.

Muidugi on päris selge, et aastate jooksul toimus ka teatris eneses küllaltki pingeline, kuid varjatud võitlus. «Vanemuises» mängiti ka suhteliselt paremaid lavastusi, oli üksikuid silmapaistvaid osatäitmisi ka üldiselt halbades lavastustes. Terve rida paremaid näitlejaid polnud kaugetki nõus sellega, mis «Vanemuises» tehti. Kuid reaktsioonilise juhtkonna ja teatriseltsi vastu jäid nad hüüdjateks häälteks kõrbes. Praegune Eesti NSV rahvakunstnik Leopold Hansen, kes 1960. a. talvel «Vanemuises» oma 80. sünnipäeva tähistas, vallandati direktor V. Mettuse poolt 1928. a. kevadel 48-aastasena, täis elujõudu, oma lavaloomingu tipul, kuna «vana inimene, juba 60. aastast peale, pole enam kellegi näitleja.» (L. Hansen «Minu tee teatrisse», Tallinn 1940, lk. 151). Tegelikult tahtis V. Mettus L. Hansenit vallandada otsekohe «Vanemuisesse» direktoriks saamisel, kuid mõned teatriseltsi juhatuse liikmed suutsid esialgu veel L. Hanseni eest seista. Kuid osi talle enam ei antud. Hansen ise kirjutab temale omase ironiaga: «Keegi polnud süüdi peale mu enese, sest et olin jäänud truuks endale, ega tundnud seda nooti, mille järgi hüüti «hurraa» futurismile ja ekspressionismile.»

Samadel põhjustel sunniti «Vanemuisest» lahkuma Anna Altleis, Amalie Konsa, Anna Markus, Liina Reiman, Olga Teetsov. Viimase puhul kirjutab V. Mettus «Postimehes» artikli «Olly Teetsoffi «lahkumisetendus»». Muuhuiglas lausub ta seal ka järgmist: «Ma ei saa teisiti, ma lihtsalt pean kasutama jutumärke, sest mis tõsiseltvõetav lahkumisetendus võib küll olla säärane, millisel näeme näitlejat, kel oma tööjõust veel sada protsenti alles, mängivat nii hästi, nagu ta seda oma nn. «paremail aastail» igakord ei suutnud teha.»

Õiged sõnad, kuid neid ei oleks pidanud kirjutama mitte Mettus, sest

tema ise oligi loominguliste võimete tipul olevate näitlejate vallandamise kombe asutaja.

Paljud näitlejad, kellele «Vanemuises» valitsevad põhimõtted olid vastuvõtmatud, otsisid tööd mujalt. Polnud naljaasi minna teatriseltsiga opositsiooni, pealegi veel inimesel, kes oma palganatukest sai kätte kuudepikkuse hilinemisega ja siiski veel jupikaupa. Kogu aeg tuli hirmul olla, kas järgmiseks aastaks arvatakse üldse heaks sinuga lepingut sõlmida.

Ent 1935. a. veebruaris, kui Tartu Draamateatri Seltsi Näitekunsti Studio oli juba aasta otsa edukamalt töötanud kui võidi loota, puhkes ka teatris eneses lausa avalik sõda

Mitmel koosolekul avaldasid näitlejad teatri olukorra suhtes teravat rahulolematust. Nõuti uut direktorit, uut operetilavastajat, uut liikumisujuhti. Näitlejad esitasid ultimaatumid: kui näitlejate nõudeid ei rahuldata, lähevad nad üle Tartu Draamateatri Seltsi poolt luua kavatsetavasse Tartu Draamateatrisse. Vastavalt moodustatud uurimiskomisjon nõudis teatri eraldamist «Vanemuise» seltsist ja muutusi seltsi põhikirjas.

Suur osa nendest nõuetest viidigi 1935. a. sügishooajast alates ellu. Järgmised aastad pidid püüdma likvideerida möödunud paarikümne aasta pärandi. See polnud kerge ülesanne, sest pärand oli sünge ja laialt ulatuslik.

1935. aasta reformiga tehti «Vanemuises» opereti ainuvalitsusele lõpp ja hakati koos sõnalavastustega erilis tähelepanu pühendama ooperile. Kuni 1940. aastani nägid «Vanemuises» Eino Uuli lavastusel rambivalgust Leoncavallo «Pajatsid», Puccini «Boheem» ja «Madame Butterfly», Gounod' «Faust», Tšaikovski «Jevgeni Onegin», Bizet' «Carmen», Verdi «Traviata» ja «Rigoletto» ning eesti algupäranditest Evald Aava «Vikerlased». Ida Urbel tegi süstemaatilist tööd balletirühma loomisel ja väljarendamisel.

Tänapäeva Nõukogude Eesti väljapaistvad teatrikunstnikud Udo Väljaots, Velda Otsus, Elo Tamul, Helend Peep, Arnold Kasuk said oma olulised töökogemused selle perioodi «Vanemuises».

Ometi ei õnnestunud «Vanemuiset» täiesti uutele rööbastele juhtida. See poleks olnud mõeldavgi järjest süveneva diktatuuri tingimustes, kus vabad mõtteavaldused olid keelatud. Samuti oli eelnev negatiivne pärand niivõrd tohutu, et seda oleks mõne aastaga võinud likvideerida.

Polnud kerge tuua teatrisse tagasi publikut, kes oli täiesti unustanud tee sinna. «Vanemuise» peamine publik — operetikülastajad — oli ju inflatsiooninähtus. Tõeline teatrikülastaja oli aga põhjendatult umbusklikuks muudetud.

Pole anekdoot, mille jutustas üks Tallinna ajakirjanik, kes sai toimetusest ülesande sõita Tartusse esietendusele. Ta päris ühelt tuttavalt noormehelt, kes äsja oli lõpetanud Tartu ülikooli ja sellepärast siis Tartu olu-

sid oleks pidanud hästi tundma: «Mis kellaajal seal «Vanemuises» peale hakkab?» — «Ega enne poolt kümnet maksa minna,» arwab küsitav, «pool kümme algab muusika.» — «Einoh,» ütleb ajakirjanik, «ma ikka arvasin teatri. Kas algab kaheksa või pool kaheksa?» — «Ah üles mõtlesite minna? Vaat seda algust ma küll ei tea.» Tema vaeseke polnud ju kõrtsi-korrusest kõrgemale kunagi saanud.

Teatri uus juhtkond otsib kõigiti teid külastatavuse tõstmiseks. 1935. a. sügisel kavatakse uude üritusena viia sisse nn. ööetendused algusega kell 11 õhtul. Esimeseks ööetenduseks pidi olema Zola «Sina ei pea mitte abielu rikkuma». Kuid see üritus naerdakse ajalehefoljetonides välja. Novembris 1935 kurdab «Postimees» ikkagi, et maskiball annab samapalju sisse kui sõnalavastused terve kuu jooksul. Samuti haigutas «Vanemuise» külalisetendustel Tallinnas saalis vastu veel õudsem tühjus kui Tartus. (Film ja Elu» 14. V 1936.)

1936. aastal tähistati «Vanemuise» kui kutselise teatri 30 aasta juubelit. Sel puhul kirjutas «Vaba Maa»: «30 a. tähtpäev näitas jälle, et «Vanemuine» ei ole lahti saanud kriisist — vähemalt publiku osas mitte. Aktusest ja etendusest osavõtt ei olnud nii rohkearvuline, kui oleks pidanud olema. Aga ka teistel päris headel käesoleva hooaja lavastustel («Niskamäe naised», «Madame Butterfly») on publikut vähe olnud. Ning see ei ole päris juhuslik, vaid päris järjekindel kriis.» (Nr. 276, 2. XII 1936.)

Alles nõukogude võimu kehtestamisega 1940. aastal toimus «Vanemuise» teatri elus tõeline murrang. Nõukogude «Vanemuine» ei saanud edasi ehitada oma kodanliku Eesti perioodil tehtud töö baasile, vaid pidi elustama vahepeal varjusurmas olnud Menningu ja isegi Koidula traditsioone. Kõige lähemast minevikust võis ta aga pigem tugineda Tartu Draamateatri Seltsi Näitekunsti Studio ja Tartu Töölisteatri kogemustele, seda enam, et nõukogude «Vanemuise» kunstiline juht Kaarel Ird, praegune lavastaja — tolleaegne näitleja Epp Kaidu ja rida teisi juhtivaid näitlejaid said oma lavalise hariduse ja karastuse just nendes asutustes.

Lõplikult veendunud, et tõeline kunstihuviline teater võib Tartusse tekkida ainult väljaspool «Vanemuiset», asutas demokraatlik haritlaskond 1932. a. Tartu Draamateatri Seltsi.

Seltsi peamiseks eesmärgiks oli asutada iseseisev draamateater, millele kaadri ettevalmistamiseks ja ühtse ansambli loomiseks rajati 1934. a. Näitekunsti Studio, mis töötas ligi kaks aastat. Studio populaarsus ületas selle rajajate lootused. Opilaste arv kõikus 30 ümber. Siin said oma teatrichariduse tänapäeva Nõukogude Eesti tuntud teatrikunstnikud Kaarel Ird, Epp Kaidu, Voldemar Ader, Leo Martin, Paul Ruubel, Aleksander Sats, Benno Mikkal, Ermu Verme, Jaan Sammül, Enn Toona, Therese Mugasto, Maimu Orgussaar jt.

Stuudio juhatajaks ja hingeks sai Viktor Hion. Õppejõudude hulka kuulus inimesi ülikoolist, teatrist, kirjanike, arvustajate, kunstnike ja muusikute perest. Nimetagem siin Alfred Koorti, Eduard Oja, August Sunnet, Juhan Sütistet, Oskar Urgastit, Karl Atra, August Annistet, Paul Aristet jt.

Õppekava oli küllalt põhjalik ja mitmekülgne. Võrreldes teiste teatrikoolidega, oli siin uudset erilist tähelepanu pööratud eesti rahvusliku kultuuri ja kaasaegse elu tundmaõppimisele, kuna sellealaste teadmiste puudulikkus mõjus negatiivselt eesti algupärandite lavastamisele.

Selts ja Stuudio olid pidevalt majanduslikes raskustes ning õppejõud töötasid peaaegu tasuta, ainult entusiasmist.

Stuudiolaste põhjalikult ettevalmistatud etendused äratasid usu uude üritusse. Kuigi kavatsetud iseseisva draamateatri asutamisest ei tulnud midagi välja, aitas juba stuudio olemasolu «Vanemuise» teatris läbi viia muutusi. Tuleb märkida ka, et stuudio tegevuses ilmnis varsti küllaltki teravalt kahe kultuuri vaheline võitlus. Olgu siin üheks näiteks toodud stuudiolase Kaarel Irdi küsimus 1935. aastal.

Kaarel Ird avaldas rahulolematust Aino Suitsu kui õppejõu suhtes, nõudes tõsist tööd, aga mitte tühist ajaviitmist. Selle eest sunniti Kaarel Ird stuudiost lahkuma. Ainult Juhan Sütiste astus Irdi kaitseks välja, väites, et tema on õpetanud stuudiolasi elunähtusi kritiseerima, vaatlema elu vabalt ja lahtiste silmadega, nagu teeb seda õpilane Kaarel Ird.

Nõukogude «Vanemuise» veelgi tähtsamaks eelkäijaks oli Tartu Töölister.

1920-ndate aastate keskel asutati üle Eesti sotside poolt töölisteatriid, et oma reformistlikke ideid töölistele ka kunsti kaudu propageerida. Et aga töölisteatritesse koondusid progressiivsed teatritegelased, siis ületas nende teatrite praktiline tegevus kaugelt sotside poolt seatud eesmärgid. Eriti tuleb siin esile tõsta Tallinna Töölisterit, mis Priit Põldroosi kunstilisel juhtimisel saavutas väljapaistvaid tulemusi.

Tartusse asutati töölisteater 1927. aastal. Esimesed lavastused anti «Vanemuise» näitlejatega ja «Vanemuise» lavastajate juhtimisel. Hiljem organiseeriti oma trupp, millega anti etendusi Saksa teatri ruumides. Oli organiseeritud ka oma orkester ja laulukoor. Välja toonud umbes paar-kümmend lavastust, katkestas Tartu Töölister majanduslike raskuste tõttu oma tegevuse 1932. aastal.

Kuid 1937. aastal alustas teater oma tegevust uuesti, seekord Eesti Käsitöölise Abiandmise Seltsi ruumides, mis olid selleks otstarbeks küll väga vähesobivad ja alatihi kütmata.

Trupi koosseis kujunes kirjuks: siia kuulus endise Tartu Töölisteriteatri tegelasi, suur grupp Tartu Draamateatri Seltsi Näitekunsti Stuudio lõpe-

tajaid — Kaarel Ird, Epp Kaidu, Arved Kalvo, Salme Kuik, Benno Mikkal, Jaan Sammul, Eva Vahur ja lisaks veel teisigi jõude. Kokku ulatus trupi suurus 40 inimeseni.

Fašistliku diktatuuri aastail, kui Eestimaa Kommunistliku Partei otsene tegevus arenes karmides põrandaalustes tingimustes, vahendasid partei suunavat mõju laiematele töötavatele hulkadele mitmed eriti sel eesmärgil loodud legaalsed organisatsioonid. Tartus oli säärane ülesanne Tartu Töölisühingute Keskliidul. Esialgul puudus Tartu Töölisteatri selgeilmeline poliitiline pale. Siis otsustas Tartu Töölisühingute Keskliidu juhatus teatri juhtkonna reorganiseerida. Selleks värvati uusi liikmeid Tartu Töölisteatri Ühingusse ja vastavalt sellele otsustati juhatust täiendada. Teatri juhtiv tuumik hakkas nüüd töötama kõige tihedamas kontaktis revolutsioonilise töölisliikumisega, saades Tartus pioneeriks progressiivse teatrikuultuuri rajamisel.

1938. a. mais vabanes vanglast rida poliitvange-kommuniste — P. Keerdo, E. Lepik, L. Priks, V. Sassi, O. Sepre, V. Telling jt., kes Tartusse elama asudes hakkasid Tartu Töölisteatri Ühingus ideoloogiliselt suunavalt kaasa töötama. Paul Keerdost sai teatri asjaajaja.

Tartu Töölisteater seadis end avalikult vastu kodanlikule «Vanemuisele» ja deklareeris selgelt oma tõekspidamisi. Brošüüris «Tartu Töölisteater, hooaeg 1938/39» kirjutavad O. Hirsch ja K. Jalak avaartiklis «Tööline teatris»: «Praegu pole meie töölistel peale kutseühingute (ametiühingute) nimetamisväärseid organisatsioone, mis võiksid olla abiks meie sihtide selgitamisel ja saavutamisel. Tööliskond peab aga kasutama oma sihtide taotlemisel kõike võimalikku, mis aitab kaasa tema ainelisele kui ka kultuurilisele edule. Kuid nende sihtide taotlemine pole kujuteldav seisvana eemal kultuurilisest üritusist. Meile on vähe üldisest kultuuri arengust — meie vajame eeskätt oma kultuuri. Vajame oma kunsti, oma kirjandust, oma teatrit jne., jne., samuti kui vajame oma kutseühinguid.

... Milline peab siis olema töölisteater? Ta on üks töölisliikumise harudest. Seega ta peab käima ühes üldise töölisliikumisega, vastama ta arengule ning olema tihedas koostöös organiseeritud tööliskonnaga. Ta peab teadma, kes moodustavad ta kuulajas-vaatajaskonna, tundma selle huve ja vajadusi ning selle järgi koostama oma repertuaari. Siin ei pea tehtama teatrit teatri enda pärast, ega ka mitte kunsti kunsti pärast...

Töölisteatri sihiks on arendada töölistes ühistunnet ja koondada neid oma organisatsioonidesse. Näidata suunda, millele püüda — teed, mida tuleb käia, anda julgust ja energiat tema elu põlevamate probleemide lahendamiseks.»

V. Hion ja A. Prink täiendavad Tartu Töölisteatri eesmarke artiklis «Tartu Töölisteater eeloleval hooajal»: «Tartu Töölisteater tahab võidelda lagastava lõbukultuuri vastu, mida pakutakse ülikülluses nii kinos, sopa-

kirjanduses... kui ka teatrites, mis peavad end lõbustusasutusteks revüüde, kabareede või restoranide stiilis. Tartu Töölisteater püüab kogu oma vaimse jõuga vähendada praegu nii lohkavat erotomaaniat.

Kuna neid põhimõtteid on võimalik ellu rakendada vaid suure distsipliiniga teatritrupi abil püsiva ja järjekindla tööga, siis käesolev Tartu Töölisteatri hooaeg on pühendatud ansambli kasvatamisele ja arendamisele. Meie teatri trupp on ainult siis võimeline looma kunstiväärtusi, kui tema üksikuid liikmeid seob üksteisega sõprus ja usaldus, lühidalt — seltsimehelikkus.»

Teater selgitas oma tegevuse eesmärgi ka 1938. a. välja antud 4-leheküljelises sisutihedas lendlehes «Kutse Tartu töötavale rahvale», näidates ilma «Vanemuise» nime nimetamata küllalt selgelt, missuguse klassi huvisid viimane väljendab. Tartu Töölisteatri sihid ja eesmärgid on siin välja toodud viies punktis ja võetud lühidalt kokku järgnevas: «Tartu Töölisteater tahab olla kokkuhoidlik, tööinimesele kättesaadav, oma repertuaarilt mitmekesine, näitelava kunstitasemelt kõrge, suunalt elulähedane, realistlik teater.» Ühtlasi märgitakse, et Töölisteatri olemasolu, tema edu ja arenguvõimalused olenevad töörahva laiemate hulkade tege-likust poolehoiust.

Need nn. «vaikiva oleku» aastail ilmunud küllalt selged sõnad ei jäänud ainult sõnadeks, vaid väljendusid täie jõuga teatri praktilises tegevuses.

Aastail 1937—1939 lavastati Tartu Töölisteatris poolteistkümmend teost, mis kõik ei olnud kaugelki ühtlase väärtusega. Tegutses ju Tartu Töölisteatris mitmesuguste võimete ja maailmavaadetega inimesi, nii näitlejaid kui lavastajaid. Ja mitte kõik polnud teadlikud (ei võinudki olla) teatri sidemest kommunistliku parteiga. Repertuaari tuumakamatteks teosteks olid A. Korneitšuki «Platon Kretšet», S. Tretjakovi «Mõirga, Hiina», E. Tammlaane «Raudne kodu». Viimane kujunes teatri kredoks. O. Hirsch ja K. Jalak märgivad juba eespool tsiteeritud artiklis selle kohta: «... Avaetendus oli. Millise vastuse leidsime säält? Tihe ja tugev üksteisemõistmine valitses lava ja publiku vahel. Ja jääbki «Raudses kodus»... tööline kaotajaks, aga: «Jessi töö jäi pooleli.» Julgeid jätkajaid leidub ikkat!»

Teater võitis endale laialdase vaatajaskonna. Teatri populaarsusest annab tunnistust veel seegi, et teatrile majanduslike ressursside muretsemiseks organiseeritud loteriipiletite realiseerimise ametiühingute kaudu kujunes massiirituseks. Ka Tallinna, samuti põlevkivitööstuse rajooni tööliste ilmutasid solidaarsust Tartu töölistega. Paari kuu jooksul realiseeriti 30 000 loteriipiletit.

Teatriarvustajatena tegutsesid Juhan Sütiste, Erni Hiir, Mihkel Jürna ja teised.

1939. a. algul jõudsid maailmavaatelised erinevused teatris avaliku

konfliktini. Näitlejate ja lavastajate väikekodanlik osa ei nõustunud teatri juhtimisel valitseva ideelise suunaga. Juhatas omakorda tahtis selle suuna süvendamiseks lavastaja Kaarel Irdi nimetada peanäitejuhiks. 1939. a. aprillis algasid M. Gorki «Vaenlaste» proovid K. Irdi juhtimisel. Viimane oli tutvunud ka Moskva Kunstiteatri vastava lavastuse analüüsiga. Esialgu pidi näidend lavale jõudma veel samal kevadel, kuid sisemiste vastuolude tõttu teatris oldi sunnitud lavastus edasi lükkama sügisele. Samas selgus, et poliitiline politsei ei luba K. Irdi peanäitejuhiks määrata. Kui teatri juhatas säärase otsuse vastu protesti avaldas, lahkus osa väikekodanlikke tegelasi demonstratiivselt teatrist. Tartu Töölisteatri vastu alustati vihaseid rünnakuid ajakirjanduse veergudel, näiteks nimetades «Raudset kodu» V. Hioni ja K. Irdi lavastuses klassivõitluse propagandaks. Vaatamata politsei survele ei teinud juhatas mingeid järeleandmisi, ja sellepärast suleti Tartu Töölisteater kui Tartu proletariaadi võitlusorganisatsioon siseministri otsusega augustis 1939.

Suletud Tartu Töölisteatri Ühingu liikmete enamikust sai 1940. a. noore Nõukogude Eesti juhtivi kaader. Samuti pändas see teater, kelle tegevuses ilmnis juba sotsialistliku realismi elemente, nõukogude «Vanemuisele» kunstnikud, kelle juhtimisel sai kodanliku Eesti ühest kõige halvemini töötavast teatrist tänapäeva Nõukogude Eesti üks silmapaistvamaid teatreid.

1940. aasta revolutsiooniga algab «Vanemuises» uus etapp. Hakatakse elu ümber korraldama. Nii otsustatakse töötajate koosolekul juuli lõpul Näitlejate Liit kui kastitaoline tsunftivaimuga organisatsioon, mis ei arvestanud sugugi kõikide teatris töötavate inimeste huvisid (punktitasulised töötajad jt.), Tartus likvideerida ja selle asemele asutada Tartu Teatritegelaste Ametiühing — teatritöötajate esimene nõukogude organisatsioon Eestis. («Postimees» nr. 202, 29. VII 1940.)

«Vanemuise» teatri juhtimise revolutsioonilisel ümberkorraldamisel kasutatakse algul veel mõnevõrra endist vormi, kuid antakse sellele uus sisu. Teatri tegelaskonna algatusel kõrvaldatakse teatrivalitsusest siin aastaid peremehetsenud kodanlikud tegelased ja komplekteeritakse uus teatrivalitsus teatrikollektiivi ja töölistkonna esindajaist. Tartu Tööliühingute Keskliit otsustas omalt poolt määrata «Vanemuise» teatrivalitsusse kolm liiget. Need olid Aadu Hint, Viktor Kosenkranius ja August Prink — endise Tartu Töölisteatri juhatuse liikmed. Uus, reorganiseeritud teatrivalitsus määras esialgu direktoriks Kaarli Aluoja. Hiljem sai «Vanemuise» kunstiliseks juhiks, direktoriks ja komissariks juba 1939. a. «Vanemuises» punktitasulise näitlejana tööle asunud Kaarel Ird, kes on, mõningad vaheajad välja arvatud, juhtinud teatrit tänaseni. «Vanemuisesse» asusid tööle endise Tartu Töölisteatri juhtivad näitlejad Epp Kaidu, Salme Kuik, Ants Toiger, Eduard Vedler jt. Töölisteatris tehtud katsed

sotsialistliku realismi meetodi alusel töötamiseks said vajalikuks baasiks ka töö alustamisel nõukogude «Vanemuises».

Uus teatrivalitsus astus samme teatritöötajate elutingimuste parandamiseks. Tulles vastu töötajate nõudmistele otsustati lõpetada tegelaste kasutamine solistidena kooris ja tantsurühmas punktitasu alusel ja viia 50 inimest nüüdsest peale kindlale palgale. Samuti otsustati määrata teatritöötajate palga alammääraks 70 krooni kuus. Võtnud vastu säärased otsused, asus teatrivalitsus võitlema nende realiseerimise eest, mis aga näisid võrdlemisi lootusetuna, arvestades teatri majanduslikku olukorda. Nagu vastav revisjon näitas, lasus «Vanemuisel» 52 136 225 senti suurune võlakoorem (sellest maksuveksleid 171 300 kr., kontokorrentarveid 120 620,50 kr., laene 202 875 kr., lahtisi arveid 26 484,75 kr.). Juba paari lähema nädala jooksul tuli teatril tasuda üle 2 miljoni senti. Sellises olukorras otsustati paluda valitsust anda moratorium kuni 1. detsembrini ja asutada propagandatoimkond, kes püüaks organiseerida, et iga tartlane külastaks «Vanemuiset» kuni 1. jaanuarini 1941 vähemalt kaks korda.

«Vanemuise» kõik rahalised raskused lahenesid varsti sellega, et valitsus kustutas võlad ja kindlustas teatrile ja teatritöötajatele enneolematult avarad majanduslikud tingimused viljakaks kunstiliseks loominguks.

5. augustil pidas oma esimese istungi täiesti uus organ — «Vanemuise» kunstinõukogu, kuhu kuulusid K. Ader, K. Aluoja, K. Ird, A. Jakobson, M. Jürna, V. Kosenkranius, J. Kärner, M. Laosson, A. Selge, J. Vahtra ja P. Vallak. Lühikese ajaga toimus «Vanemuises» terve rida põhjalikke muutusi, mis võimaldasid teatril asuda hoopis uutele rööbastele. «Vanemuise» eeskujule järgnesid ka Eesti teised teatrid. Kodanliku perioodi vältel oli mitu korda üritatud Tartusse asutada kaks eri teatrit — üks sõna- ja teine muusikalavastuste jaoks, kuid ikkagi polnud sellest midagi välja tulnud. Nüüd oleksid selleks võimalused olnud ja sellepärast tegigi Erni Hiir 1940. a. septembris ettepaneku kahe eri eelarve ja koosseisuga teatri avamiseks. Kuid «Vanemuine» jäi siiski oma senise vormi juurde, hakates kombinaatsust palju laiemalt ja loovamalt kui senini ellu rakendama. Nüüd olid saabunud kõik tingimused vahepeal aastaid varjusurmas olnud «Vanemuise» realistlike traditsioonide taaselustamiseks.

Tartu linnapea ja Tartu Töölisühingute Keskliidu esimees K. Jalak kirjutas: «Tartu töötav rahvas on juba ammugi selle eest võidelnud, et «Vanemuisest» saaks töötava rahva teater. Kui tegutses Tartu Töölisteater ja töötav rahvas külastas selle etendusi sedavõrd rohkearvuliselt, et teatrisaal jäi alaliselt kitsaks, siis oli juba tollal Tartu Töölisteatri juhtkonnale selge, et «Vanemuine» peaks kuuluma töörahvale. Ja kui tagur-

liku valitsuse poolt leiti põhjusi teatri sulgemiseks ja ühes sellega suruti maha juhtkonna püüded, ei heidetud siiski mitte meelt, vaid töötati varjatult edasi ja otsiti võimalusi, et töötav rahvas saaks siiski endale teatri. Nüüd on see sündinud — «Vanemuise» tegevust juhivad need inimesed, kellele töötava rahva teatri hea käekäik on alati olnud südame lähedal ja nüüd saavad teoks need ideaalid, mille eest meie oleme võidelnud, sest «Vanemuisest» on saanud töötava rahva teater.» (Teater «Vanemuine», sügis — 1940.)

«Vanemuise» uued juhtivad organid alustasid energiliselt tööd. Toimus rida nõupidamisi ja koosolekuid näitlejaskonna osavõtul. Märgiti, et kuigi vana «Vanemuine» oli valitseva kodanliku klassi teater, kaugel töötavast rahvast ja seetõttu alati kriisides, meenutati siiski tänutundega neid inimesi, kes eesti lavakunsti koidikul tegid tänuväärset tööd selleks, et «Vanemuine» sai endale maja, meenutati paljusid ausaid töömehi-teatriinimesi, kes olid sunnitud töötama sõltuvuses teatriseltsi võhiklikust, kuid mõjuvõimsast juhatajusest, kuhu kuulus terve rida poliitika- ja äritegelasi, sest nende allkiri tähendas pangas palju.

Otsustati, et uuest nõukogude «Vanemuisest» peab saama töötava rahva avangard, kes poleks mitte ainult lojaalne, vaid aktiivselt lülituks toimuvasse klassivõitluses kõige vana ja iganenu vastu. Kunsti peab tehtama mitte kunsti pärast, vaid töötava rahva huvides. Operett senisel vaimulagedal ja kunstivaesel kujul peab kaduma. Pole tarvis ka psühholoogitsemist mõne erandisiku hingekeese kallal. Repertuaari tuleb võtta vaatajaid kasvatav näidend. Kui endil seda pole, siis tuleb tõlkida vanemate vennasvabariikide dramaturgiast.

Teatritöötajate poliitiliseks kasvatamiseks hakati järjekindlalt läbi viima loenguid. Ilmus kaks seinalehte — «Eesriie üles!» ja «Eesriide taga». On arusaadav, et «Vanemuise» kollektiivi ümberkasvatamine nõukogude kunstnikeks oli teatri hiljutise mineviku tõttu ühest küljest raskem kui sama probleem mõneski teises Eesti teatris, ent teisest küljest, arvestades näitlejate aastatepikkust viletsates majanduslikes tingimustes töötamist, samuti teatri uue juhtkonna ideoloogilist ja kunstilist ettevalmistust, ka kergem.

«Vanemuine» hakkas looma tihedaid sidemeid töötava rahva kõige laiemate hulkadega. Korraldati etendusi ja koosolekuid ametiühingu juhtivatele tegelastele, kuulati nende hinnanguid tehtud töö kohta ja saadi neilt arvamusi ja soove edaspidiseks tööks. Nõukogude võimu esimesel aastal pandi alus ka teatri ühiskülastuse vormile, mis tänapäeval on eriti populaarne. Ühiskülastuste organiseerijaiks olid ametiühingud. Teatri populariseerimiseks aitasid omajagu kaasa lõbusa muusika ja ajaviiteõhtud, mida hakati korraldama laupäeviti, samuti etenduste avalikud arute-

lud. Ent kõige suuremat mõju külastajate arvu järsule tõusule avaldasid teatri uued eesmärgid ja repertuaar.

Esimene nõukogude hooaeg «Vanemuises» algas punaste kangaste ja ilupuudega dekoreeritud saalis piduliku aktusega. Sellele järgnes A. Korneišuki draama «Laevastiku hukk» K. Irdi lavastuses. See on nõukogude dramaturgia üks parimaid, kuid ühtlasi kõige raskemaid teoseid, millel, arvestades möödunut, olid «Vanemuise» laval kõik võimalused olemas läbikukkumiseks, kuna üksiknäitlejail selles näidendis vähe võimalusi — näidata, kuidas Kodusõja tules karastusid ja kasvasid võitlejad — selgelt esile tuua. Arvustaja August Sang kirjutas: «Lavastajal K. Irdil olid aga ohjad kõvasti peos ja massistseenid olid distsiplineeritumad kui «Vanemuises» seni nähtud.»

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23. aastapäeva tähistamiseks toodi lavale L. Rahmanovi näidend «Rahutu vanadus». Sellele järgnesid veel nõukogude autorite teostest A. Svarkini komöödia «Lihtne tütarlaps», M. Svetlovi noortenäidend «Muinasjutt» ning L. Makarjevi ja S. Divini muinasjutt «Saabastega kass». Eriti tuleb esile tõsta M. Gorki «Väikekodanlaste» lavastust K. Irdi poolt 1941. aastal.

Nõukogude Eesti esimese algupärase näidendina tuli lavale revolutsiooninaine Mart Raua «Mõök väravas», mille tegevus toimus poliitvangide kongis ja vangla koridoris ning kantseleis, jutustades kapitalistliku korra tugedest ja käsutäitjatest ning uue ühiskonnakorra eest võitlejaist.

Uut õnnestus saavutada ka operetis. J. Offenbachi operett «Orpheus põrgus» tuli lavale O. Kangilaski tekstiga, mis oli uueks kvaliteediks. Operetis naerdi satiiriliseltselt välja seltereid, eenpalusid ja teisi kodanliku Eesti endisi võimumehi.

Balletitrupp Ida Urbeli juhtimisel jõudis esimese iseseisva balletilavastuseni. Selleks oli Drigo-Glieri «Esmeralda». Suure menu saavutas J. Dzeržinski ooper «Vaikne Don» Eino Uuli lavastuses. Selles kasutati lisaks oma jõududele neljakümme meest Tartu Meestelaulu Seltsist.

Esimene tööaasta nõukogude «Vanemuises» möödus enneolematult edukalt. Teater oli suutnud endale võetud ülesanded ja eesmärgid täita.

Selle hoogsa tõusu «Vanemuise» arengus katkestas saksa okupatsioon (1941—1944). Kuigi okupatsioonivõimud deklareerisid suuresõnaliselt, et «teatrielu võib nüüd jälle vabalt areneda Lääne-Euroopa kunstiliste kõrguste suunas», oli «Vanemuisel» suuri raskusi, ei kuidagi edasi eksisteerida. Koosseis oli tublisti vähenenud. Töötasu saadi etenduste tuludest. Okupatsioonivõimud püüdsid juhtida teatri tegevust kõigiti neile soovitasuunas. Näiteks andis A. Rosenberg korralduse tõlkida kellegi H. Stegurveitsi komöödia «Õnn ja klaas» läti, valgevene, leedu ja eesti

keelde ning tüki repertuaari võtmine tehti teatrile kohustuslikuks. Ometi oskas «Vanemuine» sellest «Lääne-Euroopa kunstikõrgusest» kuidagi mööda hiilida.

Pärast Nõukogude Eesti taasvabastamist tuli 1944. a. sügisel alustada «Vanemuises» tööd suurte raskustega. Ajal, kui osa Tartu linna oli juba Nõukogude vägede käes, põletasid fašistide mürsud maha «Vanemuise» teatrihoone. Tules hukkus suurem osa kultuuriajalooliselt tähtsast arhiivist, täielikult hävis ulatuslik noodikogu. Aastakümnete jooksul kogutud varad muutusid tuhaks. Kaader oli laiali pillatud, osa teatrijõude hillerliku propaganda mõjul siirdunud pagulusse. Fašistide poolt olid tapetud E. Aumere, H. Kruuda, B. Muršak, E. Muršak, H. Sökk, A. Viktor, K. Viktor.

Kuid ometi tõusis «Vanemuine» tuhande ja varemest taas ellu võimsamana kui kunagi varem.

Ajal, mil lahingud Tartu pärast alles käisid, saabus siia Eesti NSV valitsuse operatiivgrupp, kelle koosseisu kuulus Kaarel Ird. Pärast Tallinna vabastamist jõudsid kohale Ludmilla Hussar, Epp Kaidu, Elsa Ratassepp, Ilmar Tammur, kes kõik Nõukogude tagalas olid töötanud Eesti Riiklike Kunstiansamlite koosseisus. Karmidel sõjapäevadel olid nad palju teinud oma poliitilise ja kunstilise hariduse täiendamisel, karastunud kodumaa eest peetavas suures võitluses.

Vanemuislased mõistsid õigesti, kui suur tähtsus on teatri uuestisünnil pärast rasket okupatsiooniaega, mis inimeste teadvusse jättis raske pärandi. Teatri kollektiivi värvati julgelt lisaks säilinud jõududele uusi inimesi ja lausa kogemusteta noori. Nii oli 1944. a. «Vanemuise» kunstilises personalis 45% inimesi, kes polnud varem siin töötanud, 34% kogu kollektiivist polnud saanud mingit erialalist ettevalmistust ja oli laval esimest korda. Üheaastase staažiga oli 37 inimest, 2-aastase staažiga 42 inimest. Seega oli «Vanemuise» näitetrupp oma koosseisult üks nooremaid Eestis. Eriti suur puudus oli vilunud lauljatest, orkestrantidest ja balletiartistidest. Kunstilises kollektiivis oli 1944. aastal ühtekokku 144 inimest, 1945. aastal 166 inimest (sellest soliste — 16, koor — 46 inimest, orkester — 49 inimest).

Kohe asusid vanemuislased ise endile esinemistingimusi looma, taastama ja ehitama, kuigi vastavate alade spetsialiste nende hulgas polnud. Veelgi suurem puudus oli ehitusmaterjalidest, elektrienergiast, küttest, dekoratsioonide ja kostüümide valmistamiseks vajalikust materjalist. Suurte jõupingutustega taastati endise Saksa teatri kinoks ümberehitatud laostatud hoone, kus puudusid igasugused teatriseadmed. Põlenud teatrihoone varemeist hangitud utili baasil ehitati valgustuspark, valmistati lavaseadeldised. Raudteejaamast toodud rööbastest ehitati lava valgustussild. Ise ehitati ka keskküte ja veevärk. Vana 20-kohaline orkestriruum

tehti ümber 50-kohaliseks. Metsas töötati üles küttepuid, veeti välja, laaditi lotje ja väguneid. Trükikojas käidi abiks reklaamtrükiseid valmistamas. 1945. aastal kulutati taastamistööde väärtusest 83% vajalike materjalide muretsemiseks ja ainult 17% töötasudeks. Tööd tehti vabal ajal ning puhkuseperioodil. Kuigi teha oli veel väga palju, jõuti ennastsalgava pingutusega niikaugele, et 6. nov. 1944 võisid tartlased koguneda «Vanemuisesse» Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäeva pidulikule aktusele, kus «Vanemuise» kollektiiv andis esimese kontserdi pärast linna vabastamist. 21. detsembril algasid teatris juba regulaarsed etendused. Avatükiks oli valitud August Kitzbergi draama «Enne kukke ja koitu», mis tõmbas kaugemast minevikust paralleele äsjamöödunudle. Sellele järgnes K. Simonovi näidendi «Vene inimesed» lavastus. Töötingimused olid küllaltki rasked: töötati kütmata ruumides küünlavalgel. Et teater tõi välja pidevalt uusi lavastusi (repertuaari oli tarvis pidevalt suurendada), toimus päevas kaks kolme-neljatunnist proovi ja sellele lisaks veel etendus. Alustati ka ringreisi- ja väljasõiduetendusi. Transpordivahendiks oli veoauto. Kui mõnikord talveöödel tuisanud teele lumme jäädi, kaevati end välja, mindi ja anti ikkagi etendus maal ära ning tuldi hommikuks Tartusse tagasi, sest uued proovid ootasid. Niisugune oli vanemuislaste panus fašismi vastu peetavate lõpplahingute perioodil. Uhistes raskustes karastus ja muutus monoliitsemaks noor kollektiiv.

Samaaegselt teatrihoone taastamistööga algas ka erineva maailmavaatega ja haridusega kirju kollektiivi poliitiline ja ideeline kasvatamine.

Selle põhjuseks, et teater ei suutnud mitte alati oma kangelasi — nõukogude inimesi — õigesti lahti mõtestada ja kujutada täies rikkuses, oli süüdi eelkõige näitlejate kitsas silmaring ja marksistliku maailmavaate puudumine. Ent kahtlemata aitas kaasa ka «Vanemuise» kunstilise kollektiivi professionaalne noorus ja selle tulemusena vähene meisterlikkus ning psühhotehniline küündimatus. Sellepärast alustati kohe Stanislavski meetodi tutvustamist ja nõukogude teatri kogemuste propageerimist, võideldes samal ajal ägedalt käsitööliliku teatritegemise ja stampide vastu. Teatrile ja teatritöötajatele omistatavad uued, kõrged kohustused rahvahulkade kommunistlikul kasvatamisel andsid näitlejaile enneolematult tähtsa ühiskondliku positsiooni, asetades ka nende moraalse-eetilise palge kohta hoopis rangemaid nõudeid.

Aastate vältel on «Vanemuise» teatris tehtud suurt pedagoogilist tööd näitlejakaadri kasvatamisel ja õpetamisel. See töö peab jätkuma ka edaspidi. Kui kodanliku teatri näitleja pidi väga palju pingutama, et järgmiseks hooajaks uut töölepingut saada, siis nõukogude teatris on näitlejatele loodud kindlad töötingimused. Nagu «Vanemuise» praktika on näidanud, loobuvad mõnedki näitlejad sellises kindlustatud olukorras enese kallal töötamast. Sellised näitlejad töötavad ainult proovidel ja

sealgi mitte alati täie pingega, nad tammuvad paigal ega arene edasi, ei täienda oma silmaringi, oma poliitilisi ja erialalisi teadmisi. Niisugune olukord peaks muutuma siis, kui näitlejate töölevõtmiseks teatrisse panakse kehtima konkursside süsteem. «Vanemuise» viimaste aastate kogemused näitavad ka, et mida kõrgemale teater oma arengus jõuab, mida paremaid tulemusi töös saavutab, seda raskemaks ja aeglasemaks läheb edasiminekuks, seda põhjalikumalt ja süstemaatilisemalt tuleb töötada oma üldise hariduse, poliitiliste ja erialaste teadmiste ning näitlejameisterlikkuse tõstmisel. Sellepärast ongi eriti viimasel ajal pööratud kasvatus-tööle «Vanemuises» erilist tähelepanu.

Alates 1944. aastast on võideldud «Vanemuises» kõikide loominguliste kollektiivide — draama, ooperi, opereti ja balleti arendamise eest, eelistamata üht teisele.

Oluliseks teetähiseks «Vanemuise» teatri arengus sai eesti kunsti ja kirjanduse dekaad Moskvas 1956. a. detsembris, kus teater saavutas kõrge tunnustuse ja sai üleliidulise tähelepanu osaliseks. Oli neid, kes arvasid, et «Vanemuine» peaks esinema ainult sõnalavastustega, sest muusikakollektiivide likvideerimise katsed olid oluliselt pidurdanud selle ala arenemist. Ja tõesti neil aastail, kui muusika saatust näis «Vanemuises» ebakindel, ei sõandanud ka noored solistid siia tööle asuda. Teised jälle arvasid, et «Vanemuine» peaks dekaadil näitama ainult operetti. Teater ise valis sellise lahenduse, mis siiski võimaldas näidata oma loomingulist profiili, viies Moskvasse sõnalavastuse ja opereti — Ed. Vilde draama «Tabamata ime», Evald Tammlaane draama «Raudne kodu», Aadu Hindi näidendi «Peibutuslaul» ning E. Arro ja L. Normeti muusikalise komöödia «Rummu Jüri» ja Boris Kõrveri opereti «Ainult unistus». Ooperit ja balletti, mis moodustavad «Vanemuise» olemusest lahutamatu külje, polnud siiski võimalik demonstreerida, sest kuidas «Vanemuise» etendusi ka muidu ei kiidetud, öeldi Moskvas juba «Vanemuise» operetisolistide kohta, et liigutav oli vaadata nende püüdu laulda.

Igatahes kinnitas dekaad vanemuislaste usku oma eesmärkide ja töö õigsusesse, aidates kaasa teatri populaarsuse tõusule.

Pärast dekaadi on Moskva ja Eesti heliloojad ning teatrikriitikud otsustavalt nõudnud «Vanemuise» muusikakollektiivide suurendamist vajaliku tasemeni. Nende nõudmistele kaasabil teatri juhtkonna erilise tähelepanu tõttu muusikakollektiivide forsseeritud arendamisele ongi teatril viimasel ajal õnnestunud oma kollektiivi täiendada noorte kvalifitseeritud jõududega, kellest nimetagem peadirigenti Erich Kõlarit, ooperisoliste Valentina Heina, Leida Jürgensit, Helju Koppat, Lehte Marki, Evald Tordikut jt.

Kuid veel praegugi takistab «Vanemuise» edukat tööd orkestri mitte-täisarvuline koosseis — eriti on vaja suurendada keelpillide (viulid ja

aldid) arvu, samuti on vaja täiendada balletirühma, väga takistavalt mõjub meeslauljate ja solistide vähesus. Aga samal ajal vajaks vähenemist liialt suur uuslavastuste aastaplaan, kuna praktika on korduvalt näidanud, et kõiki repertuaaris olevaid teoseid ei jõuta lihtsalt ära mängida ning nad tulevad isegi täissaalide korral mängukavast välja jätta, et teha ruumi uutele teostele. Viimastel aastatel on «Vanemuine» ületanud igasugused plaanilised näitajad, olles seega majanduslikult Eesti paremini töötavaid teatreid.

Alates 1944. aastast on «Vanemuise» töö toimunud olenevalt vastava teatrihoone puudumisest väga kitsastes tingimustes. Prooviruumide vähesus ja mittevastavus ruumilistele nõuetele, samuti laialipillatus mööda erinevaid hooneid on olnud ja on veel niikaua tõsiseks takistuseks tööle, kuni valmib ajakohane teatrihoone.

Käesoleval ajal on «Vanemuise» teatrihoone projekt valmis ja ehitustööd on alanud. Uus hoone kujuneb kahtlemata meie üheks moodsamaks. Tarvis on, et juba praegu võetaks töö juures arvesse mõne aasta pärast toimuvat asumist ajakohastesse ruumidesse. Juba praegu on tarvis välja kujundada kollektiiv, kes oleks suuteline vääriliselt täitma kõrgemaid nõudeid, mida esitab uue hoone saamine.

90-aastase ajaloo vältel, millest kõige tähtsam koht kuulub nõukogude võimu 20 aastale, on «Vanemuise» teatril välja kujunenud oma loominguiline nägu rea iseloomulike tunnustega, mis eristavad teda teistest teatritest.

Eesti teatripublik on harjunud, et ta võib teatris «Vanemuine» vadata nii sõnalavastusi, ooperit, operetti kui ka balletti, pidades seda kõige endastmõistetavamaks asjaks. Teistele aga torkab selline kombineeritus «Vanemuise» juures kõigepealt silma kui vorm, mis on eriti sobiv väikelinnadele, kus pole mõeldav erineva draama- ja muusikateatrite olemasolu. Kuid eks tunne ju väikelinnadegi elanikud õigustatult huvi muusikalavastuste vastu.

Niisugusest universaalsusest ja žanride mitmekesisusest ühe teatri raamides unistas Nemirovitš-Dantšenko Moskva Kunstiteatri muusikalise stuudio organiseerimisel. Kõige erinevamate väljendusvahendite — sõna, laulu, tantsu abil meisterlikult kujutada inimkarakteereid on omane «Vanemuise» teatri paljudele näitlejatele. Väljapaistvad draamanäitlejad ENSV teenelised kunstnikud Elo Tamul ja Helend Peep esinevad mitte vähema eduga ooperilavastustes, rääkimata operetidest. Nende loetelu, kes esinevad nii sõnalavastustes ja operetis, viiks liiga pikale. Aga märkigem siin veel sellist meistrit nagu ENSV teeneline kunstnik Heli Viisimaa. «Vanemuise» balletis on aga alati tegevad ooperikoor ja draamanäitlejad. Sellepärast kuuluvad «Vanemuises» laul ja tants draamasse orgaaniliselt, muusikalavastustes esinejad ei laula lihtsalt oma osi publikule maha, vaid alistavad kogu oma tehnika ainsale eesmärgile — inimkarakteri

õigele kehastamisele, autori ideede lahtimõtestamisele, lavastaja plaani realiseerimisele. Peab küll märkima, et näitlejate selline sünteetilisus on tekkinud «Vanemuise» teatris mitte niivõrd teadliku arendamise tulemusena, vaid rohkem stiihiliselt ja lihtsalt «häda sunnil», kui osalistest tuli siin-seal puudus, samuti rea näitlejate erakordse ande tõttu, mis lihtsalt otsis endale väljendusvõimalust. Sellisest sünteetilisusest tulenevate teoreetiliste probleemide uurimise ja praktilise suunamise juurde on siiski jõutud alles nõukogude võimu aastatel. Muidugi ei sea «Vanemuine» oma eesmärgiks seda, et kõik näitlejad peaksid olema suutelised esinema peaosades nii sõna-, muusika- kui ka balletilavastustes. Inimvõimel on piirid. Kuid ooperijõudude esinemist draamas ja draamajõudude esinemist muusikalavastustes tuleb pidada «Vanemuise» kindlaks põhimõtteks.

«Vanemuise» endastmõistetavate eetiliste printsiipide hulka kuulub kategooriline ansamblinõue ja kollektiivsustunne. Siin ei jagata näitlejaid esimese- ja teisejärgulisteks. «Nii võib siin kohata noort debütanti peaosas, aga teenelist kunstnikku massistseenides.» (V. Artjuhh, «Vetšerni Kiev» 12. juulil 1957.) Sedasama on märkinud ka terve rida Moskva teatriarvustajaid, näit. N. Krõmova. Iseenesestmõistetav printsiip, aga kui palju sellest tegelikult kinni peetakse? Arvustaja M. Pereverzeva ütleb, et «Vanemuises» pole väikesi osi. Osa võib olla lühike ajaliselt, kuid see on lavastaja ning näitleja poolt ette valmistatud samasuguse nõudlikkuse ja tähelepanuga nagu peaosas.

Eriti on esile tõstetud «Vanemuise» paljudes lavastustes esinevaid ulatuslikke massistseene, mis on leidlikult ja detailselt välja töötatud lavastuse kui terviku sisuliseks rikastamiseks. Karin Kask kirjutab selle kohta: «Rahva uuele kujutamisele dramaturgias peab vastama ka uus rahva kujutamine teatrilaval. Sest niisamuti nagu rahvas oli jätud enamikul juhtudel passiivse tausta ossa näitekirjanduses, niisamuti ja võib-olla veelgi enam oli ta seda meie kodanliku teatri lavastustes. Ka tolleaegsete parimate teatrite lavastustes esines rahvas, nii palju kui teda lavale lasti, ilmetu ja hingetu massina, kes avaldas alati ühtmoodi rõõmu, viha, kurbust jne., kasutades selleks kätteõpitud trafaretseid võtmeid.

Kui me püüaksime tänapäeval iseloomustada «Vanemuise» oma nägu, siis kuulub rahva kui kollektiivse tegelase individualiseeritud ja aktiivne kujutamine kahtlemata ühe vägagi iseloomuliku joonena sellesse palgesse. Me nagu kuuleksime «Vanemuise» lavastustes kõikjal ja kõiges rahva häält. See kõlab võimsalt, kord tõustes halastamatuks rajuks, kord sütitades tulena, kord näidateks majakana teed visaks ja viljakaks tööks. See raputab üles ükskõiksemagi pealtvaataja. Just selles aga, et me näeme ja tunneme «Vanemuise» lavastustes peaaegu alati, kas otseselt või kaudselt, rahva südant, tema soove, püüdmisi ja tahteid, näib, et peitubki selle

teatri lavastuste jõud ja menu. See on ka aluseks nõukogude lavakunsti sellisele silmapaistvale saavutusele, nagu seda on «Raudse kodu» lavastus, milles laeva meeskonna võitlus kasvab oma jõult kogu töörahva revolutsioonilise võitluse võimsaks ülestõusuks.» («Noorte Hää» nr. 19, 23. I 1957.)

«Vanemuise» teatri esteetiliseks kreedoks on ju elamusteatri printsiip. «Vanemuise» viimase aja otsingud lavaliselt lakoonilisema ja teatraalsema vormi poole pole mitte eesmärgiks omaette, vaid koostisosaks oma tõekspidamiste realiseerimisel, kuidas paremini näitlejat esile tõsta, sest teater saab tõeliselt edasi areneda ainult näitleja kaudu. N. Krõmova iseloomustab «Vanemuiset» kui omapärast teatrit, mis on väga lähedal Moskva Kunstiteatri printsiipidele, ja märgib teatri ilmset kalduvust elamusteatri poole. Ta tõstab esile oma ulatuslikus artiklis «Vanemuise» teatris valitsevat otsingute atmosfääri ja loomingulist aktiivsust, loovalt rahutat hinge, sarnlemist stuudiole, tuues teatri juhtiva tendentsina esile elu väliselt tagasihoidlikku, kuid psühholoogiliselt sügavat kujutamist, öeldes, et «võib-olla on mõtte järjekindlus ja kontsentreeritus, emotsioonide sügavus ja tagasihoidlikkus kõige suuremal määral omased just Epp Kaidu lavastustele.» («Teatr» nr. 3, 1959, lk. 66—77.)

Olenevalt elamusteatri printsiibist iseloomustab «Vanemuise» lavastusi realism, autorite omapära ja lavateoste iseärasuste kõigekülgnemine. «Vanemuisele» on omane lavastuste kõrge ideelisus ja võitlevus, julgus ja operatiivsus repertuaari muretsemisel ja lavalisel töötlemisel, lahendamist ootavatele kaasajaprobleemidele kaasaaitamine kunstivahenditega.

«Vanemuise» ligi sajandi vältel kujunenud progressiivsed traditsioonid pole kujunenud traditsiooniliseks, vaid «Vanemuine» on praegu noorem ja elujõulisem kui kunagi varem. N. Krõmova hindab «Vanemuiset» järgmiselt: «Sellel teatril on eesti kultuuris suuri teeneid, tal on oma ajalooliselt kujunenud õilsad traditsioonid ja ta kuulub küll mitte nime, kuid olemuse poolest akadeemiliste teatrite hulka.»

Alates 1945. aastast on «Vanemuises» rambivalgust näinud rohkem kui 20 nõukogude eesti autorite algupärast draamateost, kusjuures viimase viie aasta jooksul on lavastatud algupärandeid sama palju kui eelmise kümne aasta jooksul.

«Vanemuisel» on kujunenud tihedad loomingulised sidemed rea autoritega, kellelt teater ootab uusi ja uusi näidendeid. Teatri repertuaaris on kuulunud tähtis koht August Jakobsoni näidenditele, mis tõstsid üles alati kõige teravamaid ja aktuaalseid probleeme. «Elu tsitadelis» lavastus (lavastaja K. Ird) 1946. a. kujunes «Vanemuises», kuid samuti kogu Eesti kultuurielus väljapaistvaks kunstiliseks ja poliitiliseks saavutuseks. Sellele järgnesid A. Jakobsoni teised dramaatilised jutustused «Võit-

lus rindejooneta», «Kaks leeri», «Rooste», «Meie elu», «Šaakalid», «Kaitseingel Nebraskast», «Suremine», «Vana tamm». «Vanemuise» loominguliste printsiipide eredaks näiteks kujunes J. Semperi kolhoosinäidend «Murang» Epp Kaidu lavastuses, samuti A. Hindi näidend «Peibutuslaul», mida esitati suure eduga ka Moskvast ja Kiievis. Tuleb esile tõsta E. Ranneti näidendi «Südamevalu» omapärasest lahendusest K. Irdi poolt.

Nõukogude Eesti ühe viljakama dramaturgi Ardi Liivese loominguline tee on olnud tihedalt seotud «Vanemuisega». Mõne aasta jooksul on «Vanemuises» lavastatud lisaks tema kahele operetile veel kolm näidendit — «Robert Suur» (lavastaja G. Kilgas), «Uusaasta öö» (lavastaja E. Kaidu) ja «Tundmatu naise portree» (lavastaja K. Ird).

Populaarseks kujunes Tartu kirjaniku Liidia Kõmpuse näidend üliõpilasnoorsoo elust «Eksamid» K. Irdi lavastuses. Ralf Parve satiiriline näidend «Ondsuse labürint», mis vaimukas vormis naerab välja riigita ja rahvata pagulasvalitsejaid, tunnistati K. Irdi lavastuses 1958/1959. a. hooajal vabariigi üheks silmapaistvamaks teatrisündmuseks.

Eriti hulgaliselt oli nõukogude eesti autorite algupärandeid «Vanemuise» repertuaaris 1960. aastal. Praegusel ajal kuulub «Vanemuise» teatris juhtiv koht repertuaaris vastuvaidlematult tänapäeva elu käsitlevatele teostele. Lisaks nõukogude eesti algupäranditele on siin alates 1945. aastast lavastatud rohkem kui 30 vennasrahvaste, eelkõige vene, ukraina, samuti usbeki, gruusia jt. kirjanike kaasajateemalist näidendit, mille hulgas õnnestusid eriti sellised teosed, nagu K. Simonovi «Vene inimesed» ja «Vene küsimus» (lavastaja K. Ird), vendade Turide ja L. Seinini näidend «Provintsi kuberner» (lavastaja E. Kaidu), J. Petrovi satiiriline komöödia «Rahu saar» (lavastaja E. Kaidu), A. Arbuzovi «Tanja» (lavastaja A. Lauter), A. Korneitšuki «Platon Kretšet», «Ukraina steppides», «Miks tähed naeratasid» (lavastaja E. Kaidu) ja «Tiivad» (lavastaja K. Ird), samuti V. Minko «Nimesid nimetamata» (lavastaja E. Kaidu). Huvitavaks kujunes J. Schwarz'i «Vari» Voldemar Panso lavastuses.

1959. aastal toimus «Vanemuises» ungari kirjaniku István Fejéri näidendi «Seotud silmadega» esilavastus Nõukogude Liidus. Selle teosega väljendas teater oma suhtumist Ungari 1956. a. oktoobrisündmusesse, aidates eriti üliõpilasnoorsool mõista kontrevolutsiooni olemust.

Kapitalistlike maade progressiivsete kirjanike loomingust oli «Vanemuise» repertuaaris islandi kirjaniku Halldor Laxnessi draama «Müüdüd hällilaul» (lavastaja E. Kaidu).

Algupärase teoste kõrval on teater saavutanud rea loomingulisi võite ka klassika, esmajoones eesti klassika alal. Eduard Vilde draama «Tabamata ime» ja Evald Tammlaane draama «Raudne kodu» on «Vanemuise» teatri parimateks draamalavastusteks. Pannes jõuliselt ja võitlevalt kõlama need kodanliku korra ajal alahinnatud teosed, kir-

jutas lavastaja Epp Kaidu sellega peatüki ka eesti kirjandusteadusse. Värsked, uudsed ja huvitavad olid ka Lydia Koidula' näidendi «Kosjakased» ja Hugo Raudsepa komöödia «Mikumärdi» lavastused Kaarel Irdi poolt. Aastal 1954 lavastas Epp Kaidu August Jakobsoni 1939. aastal kirjutatud draama «Viirastused», andes seni minevikupärandi hulgas puutumatuks seisnud huvitavale teosele uudse ja sügava tõlgenduse.

Kaarel Irdi poolt Tammsaare romaani «Põrgupõhja uus Vanapagan» järgi lavastatud dramatiseering oli esimeseks katseks nimetatud teost nõukogulikult lavastada. Samuti tuleb esile tõsta Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» II osa dramatiseeringut «Mauruse kool» Karl Adra lavastuses ja Evald Tammlaane draama «Valge lagendik» lavastust Gunnar Kilgase poolt.

1945. a. lõpul toimus üleliiduline vene klassikaliste näidendite ettekannete ülevaatus liiduvabariikides. Balti riikides tunnustati parimaks M. Gorki näidend «Väikekodanlased» K. Irdi lavastuses. Vastava ülevaatusekomisjoni liikmed rõhutasid Gorki õiget tõlgendamist ja teatri sügavalt psühholoogilist lähenemist teosele. Tõeliseks gorkilikuks näidendiks kujunes ka «Jegor Bulõtšov» K. Irdi lavastuses. Gogoli komöödia «Revident» lavastuses A. Lauteri poolt paistsid eriti silma Ants Lauter linnapealikuna ja Gunnar Kilgas Hlestakovina.

K. Trenjovi draama «Ljubov Jarovaja» saavutas Epp Kaidu lavastuses 1957. a. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäeva puhul korraldatud üleliidulisel teatri- ja muusikafestivalil esimese preemia, paistes väga paljude lavastuste hulgast silma uudse lahenduse poolest.

«Vanemuise» viimaseks vene klassika lavastuseks on A. Tšehhovi 100. sünni-aastapäeva puhul repertuaari võetud «Kajakas», kirjaniku üks kõige sügavamaid ja komplitseeritumaid ning kogu maailma dramaturgia üks raskemaid teoseid. Teatril õnnestus loominguulist küpsuseksamit sooritada ja luua tšehhovlik etendus, mille külastatavus on olnud mitmekordselt suurem kui Tšehhovi näidendite ühelgi varasemal lavastusel Eestis.

Lääne-Euroopa klassikast on teatril õnnestunud parimaid tulemusi saavutada eelkõige Shakespeare'i loomingu tõlgitsemise alal. Meenutagem siin «Tõrksa taltsutust» (lavastaja K. Aluoja), «Windsori lõbusaid naisi» (lavastaja A. Särev), Nõukogude Liidus väga vähe mängitud komöödiat «Mõõt mõõdu vastu» (lavastaja A. Lauter) ning «Veneetsia kaupmeest», mille esmakordne lavastus Nõukogude Liidus oli Kaarel Irdi poolt teatavaks panuseks marksistlikku šekspiriooloogiasse. Teatrikülastajate suure poolehoiu võitsid ka Molière'i komöödia «Tartuffe» (lavastaja

K. Ird), Shaw' komöödia «Pygmalion» (lavastaja K. Ird) ja Ibseni draama «Nukukodu» (lavastaja E. Kaidu).

Sõjajärgsetel aastatel, kui «Vanemuise» muusikakollektiivide arvuline koosseis oli veidi suuremgi praegusest, professionaalne tase aga, arvestades solistide, orkestrantide ja koori eriharidust ja esinemiskogemusi, rääkimata balletirühmast, tublisti madalam kui käesoleval ajal, oli päris loomulik, et «Estonia» teater oli kindlalt eesti algupärase muusikaliste lavasteoste katsekojaks. Seal esietendusid E. Kapi ooperid «Tasuleegid» ja «Vabaduse laulik», G. Ernesaksa ooperid «Pühajärv», «Tormide rand», «Käsikäes», «Tuleristsed», seal nägid rambivalgust ka E. Kapi balletid «Kalevipoeg» ja «Kullaketrajad» ning L. Austeri ballett «Tiina».

Enamik nimetatud teostest võeti ka «Vanemuise» repertuaari, nende taaslavastuste juures leiti uusi, seni avastamata väärtusi ja pandi teosed kõlama värskest ja huvitavalt.

15 aasta jooksul on «Vanemuine» toonud lisaks eesti ooperitele lavale 10 vene ja nõukogude ning 19 lääne-euroopa klassikasse kuuluvat ooperit, neist mõned koguni mitmes lavastuses. Kui «Vanemuise» varasemates ooperilavastustes paistis silma küll emotsionaalsus, lihtsus ja loomulikkus, ent tõsiselt jättis soovida vokaalne külg, siis on viimased lavastused näidanud, et «Vanemuises» pole mitte üksnes häid näitlejaid, vaid ka silmapaistvaid noori soliste. Teatri muusikakollektiivide järsku edasiminekut näitavad sellised lavastused, nagu G. Donizetti ooper «Don Pasquale», G. Verdi ooper «Traviata», C. M. v. Weberi ooper «Nõidkütt», P. Tšaikovski ooper «Kuldkingakesed» ja W. A. Mozarti ooper «Cosi fan tutte» (lavastaja U. Väljaots).

Ühe mehise peatüki «Vanemuise» teatri nõukogude perioodi ajaloos moodustab opereti areng.

Kaarel Ird kirjutas 1946. a. sügisel: ««Vanemuise» senised katsetused operetilavastamise alal on tingitud püüdest läheneda operetile teistsuguse ellusuhtumisega. On selge, et operett jääb operetiks. Me teame, et komöödiaga ei lahendata neid probleeme, mis kuuluvad draama lahendamata, et novelliga võib lahti mõtestada üht või teist inimest konkreetses ajas ja ruumis, kuid tervet epohhi kõikides tema eluavaldustes saab ikkagi kujutleda ainult suurromaanis. Nii ka operetiga ei saa lahendada neid probleeme, mida näiteks ooperiga. Kuid ka operett ei tohi olla mitte ainult ajaviide, veel vähem ükskõik missugune ajaviide, vaid see elutunne, millega teater lavastab operetti, peab publikut nakatama ja sellega kujundama ja vormima ka publiku elutunnet. Me võime operetis teha nalja paljude asjade üle, me võime operetis olla romantilised ja lüürilised, kuid me ei tohi kaotada selle juures reaalsuse pinda jalgade alt ega unustada seda, et meie hinnang ühele või teisele seigale, nähtele, mida me kajastame, peab olema meie oma, s. f. peab olema nõukogulik, ja just see hin-

ning tingib ka sageli, millise vormi me oma lavastusele anname. Me ei tohi kunagi püüda publikut unustama panna meie ümber toimuva suure ühiskondliku võitluse ja murrangu tõsidust ning suurust, vaid me peame talle andma julgust ja elurõõmu selle võitluse raskuste võitmiseks. Ja see elurõõm peaks kandma ka tulevikus «Vanemuise» teatri vormilisi ja sisulisi otsinguid opereti valdkonnas.» Neid põhimõtteid on teater oma praktilises töös suutnud tõepoolest näidata. Oli ju «Vanemuine» Eestis esimene teater, kes hakkas otsustavalt võitlema opereti seniste ideeliste ja kunstiliste tõekspidamiste vastu, püüdes oma operetilavastustest minema visata kogu selle žanri langusperioodil kogunenud ja traditsiooniliseks muutunud ballasti, nagu trafaretsus, stambid, kahemõttelisused jne., püüdes operetti uuesti muuta elavaks kunstiks, milles oleksid jälle kõik olemas: naer ja nutt, igapäevane elu ja unistused, ühesõnaga — inimene ja ajastu.

1946. a. lavastas Kaarel Ird Ralph Benatzky opereti «Kolm musketäri». Arvustus märkis üksmeelselt, et siin pole püütud kopeerida «Estoniat», nagu see eelmistel aastakümnetel oli Eestis üldiseks traditsiooniks, vaid Ird on toonud operetti uusi tuuli ja «Kolmest musketärist» on saanud progressiivne operett. Kirjutati, et siin valitses ülemeelikus ja vallatus ilma magus-lääge operetliku lisanduseta. «Siin ei peetud midagi pühaks. Kõik need uljad kavalerid olid muutunud päris tavalist juttu rääkivateks inimesteks, sellega koorus lahti nende jutu mõte — mõtetus. Kontrast sõnade ja tegude ning kohtlase olemise vahel saavutas ülima koomika. Kõik, mis ühes korralikus operetis on peidetud kribukrabu alla, pugesi siin välja täies lopsakuses. Naersime rõõmst, et nii tõsine asi kui meie klassikaline operett on naeruks tehtud: taevast lilla, purjed punased, majaseinad rohelised, kostüümid kriiskavalt kontrastsete värvidega, õilsuse ja armsuse kehastajad prints ja kuninganna olid rumalamad kui lihtrahvas, kuigi see polnud operetis nii ette nähtud. Lõbus ja naljakas oli.»

Seda teed jätkasid ka järgmised lääne-euroopa operettide lavastused, nagu «Rose-Marie», «Havai lill» (lavastaja K. Ird) ja «Silva» (lavastaja U. Väljaots), kus lavastajad olid kirjutanud peaaegu uued libretod ja muutnud tegelaskujusid, pannes populaarse muusika kõlama hoopis sisukamalt ja kaasaja inimesele mõistetavamalt.

«Vanemuine» oli meie vabariigis esimene, kes hakkas lavastama nõukogude operette. Siin oli pioneeriks Epp Kaidu. Tema tõi «Vanemuise» lavale säärased operetid, nagu Bogoslovski «Üksteist tundmatut», Dunajevski «Vaba tuul», Miljutini «Rahutu õnn». Erilise menu saavutas «Vaba tuule» lavastus.

Järgmine etapp «Vanemuise» opereti arengus kuulub juba nõukogude eesti algupärase opereti arendamisele. Siin on «Vanemuisel»

erilisi teeneid, sest lõviosa eesti operettidest on maailma sündinud «Vanemuise» laval, kus nad on alustanud teed ka teistesse vennasvabariikidesse ja isegi rahvademokraatiamaadesse. Nimetagem siin Edgar Arro ja Leo Normeti muusikalist komöödiat «Rummu Jüri» (lavastaja Udo Väljaots), Boris Kõrveri operette «Ainult unistus» ja «Laanelill» (lavastaja Epp Kaidu) ning Ants Sõbra operetti «Ristuvad teed» (lavastaja Kaarel Ird).

Silmapaistvaks sündmuseks oli samuti Saksa Demokraatliku Vabariigi helilooja Guido Masanetzi opereti «Kellel on raha vaja» lavalettoomine «Vanemuises», mis oli ühtlasi selle omapärase ja värske helikeelega kirjutatud teose esiklavastuseks Nõukogude Liidus. Lavastaja Epp Kaidu suutis sellele meil täiesti uudse teose ka täiesti uut moodi elama panna.

Kuigi operetile ei kuulu «Vanemuise» repertuaaris ja teatris sugugi juhtiv koht, tõendavad sellealased saavutused, millise tohutu arengutee on «Vanemuine» nõukogude võimu aastatel ära käinud just kodanliku Eesti päevil kõige ilmetuna ja trafaretsema žanri taaselustamisel.

Kõige konservatiivsemaks ja aristokraatlikumaks žanriks on teatris ooperi kõrval peetud balletti, mis nagu peakski suurema osa pealtvaatajaid jätma külmaks ja vaimustama ainult väheseid äravalituid. «Vanemuise» teatris on aga nii ooperi- kui ka balletilavastused kõige küllastatumaid, armastatuimad ja populaarsemaid etendusi. Ajavahemikus 1945—1960 on peaballettmeister Ida Urbel lavastanud «Vanemuises» 14 balletti: E. Kapi «Kalevipoeg», L. Austeri «Tiina», Prokofjev'i «Romeo ja Julia», Assafjevi «Bahtšisarai purskkaev», Rimski-Korsakovi «Šeherezade», R. Glieri «Vaskratsanik», P. Tšaikovski «Pähklikpureja» ja «Itaalia capriccio», F. Jarullini «Surale», Drigo, Pugny, R. Glieri «Esmeralda», M. Tšulaki «Kahe isanda teener», A. Adami «Giselle», L. Nielsen «Lakšmi» ja E. Griegi «Peer Gynt». Lisaks sellele on balletirühm esinenud enamikus ooperites ja operettides.

Lea Tormis kirjutas «Vanemuises» lavastatud «Peer Gynti» puhul: «Vaadates «Peer Gynti» ja ka mõningaid varasemaid lavastusi («Tiina» jt.) tundub, nagu vaataks Ida Urbel käsilolevat teost eelkõige lavastaja ja siis alles ballettmeisteri pilguga. Muidugi, iga ballettmeister määrab (oletatavasti!) kõigepealt lavastuse idee ja põhilise lahenduse ja siis alles asub tantsude seadmisele, koreograafilise keele otsimisele. Kuid Ida Urbeli tööstiilis tundub kuidagi eriti selgesti lausa draamalavastaja kätt — niivõrd läbitöötatud, detailselt läbimõeldud on tal kogu lavastuse mõtteline «partituur», nii täpsed on rõhud ja varjundid, nii selge on põhi-idee ja peaülesanne. Tantsu tantsu pärast nendest lavastustest ei leia, «kurtummade keelt» ja sisutut olustikulist pantomiimi samuti mitte. Iga liigutus on mõtestatud, kõik on väljendusrikkuse teenistuses. Usun, et just sellepärast lahkud «Vanemuise» balletitendustelt alati sügava el-

musega — isegi siis, kui teostus kohati vastuväiteid tekitab või tehniline küündimatus silma haavab.» («Sirp ja Vasar» nr. 40, 2. X 1959.) Nende ridadega on väga tabavalt iseloomustatud «Vanemuise» balleti rahvalikku, kõikidele mõistetavat ja elamuslikku olemust, ilmset suunda elamusteatri poole, kuid ühtlasi juhitud tähelepanu balletikaadri soovida jätvale professionaalsele meisterlikkusele. Lea Tormis osutab siin omamoodi nõiaringile: «Tantsijate meisterlikkuse tõstmise huvides peaks edaspidi just eriti rõhku panema klassikalisele tantsule, võib-olla vahepeal lavastama mõne päris traditsioonilise puhtklassikalise balleti. Samaaegselt on ballettmeister aga oma kavatsustes piiratud rühma ja osa solistide nõrgavõitu tehnilise tasemega.» Sellega juhib kriitik veel kord juhtivate kultuuriorganite tähelepanu edasilükkamatule vajadusele täiendada «Vanemuise» balletirühma vastava erihariduse saanud jõududega, sest muidu muutub edasimineku juba väga raskeks. Balletilavastuste ajalugu on «Vanemuises» omamoodi kangelastegude ajalugu. Näiteks «Šurale» lavastamise ajal oli «Vanemuises» 6 meestantsijat ja 10 naisantsijat. Ja seejuures oli ballett lahendatud mitte pantomiimiliselt, vaid tantsuliselt. «Vanemuises» pole lavastatud veel ühtegi balletti, milles poleks edukalt kaasa löönud nii ooperikoor kui draamanäitlejad — muidu polekski ju võimalik ballette välja tuua. Suurem osa tantsijaid on pingelise töö kõrvalt Ida Urbeli enda õpetatud ja kasvatatud, kuigi kuskil pole öeldud, et «Vanemuises» eksisteeriks balletikool. Tegelikult on see aga olemas, nii nagu on olemas ka oma draama-stuudio ja vahetevahel isegi ooperiklass.

Eriti huvitavaid tulemusi on «Vanemuises» andnud R. Glieri «Vaskratsanik», L. Austeri «Tiina» ja E. Griegi muusika põhjal loodud ballett «Peer Gynt».

Ida Urbel püüdis «Tiinat» võimalikult lähendada Kitzbergi «Libahundile», jättes pastori ja paruni jaanitule pildist välja (pastorit pole ka pulmapildis), samuti näidates, et Tiina kuulutamine libahundiks ei toimu ettekavatsetult. Kui «Estonia» lavastuses näisid Tiina hukkumise põhjustajateks olevat pahatahtlikud üksikinimesed, siis «Vanemuises» mõistab vaataja, et minnes vastuollu ebausklikkuse, orjalikkuse ja alistuvusega, astub Tiina vastuollu pärisorjusliku korruga — mõisa ja kirikuga. Eri-nevusena esiklavastusest on «Vanemuises» dramaatilise pinge hoidmiseks näidatud Tiinat metsas Margusega kohtumas samal jaaniööl. Tiinale pole mets hirmuäratav ja vaenulik, vaid varjaja inimeste julmuse eest.

Rikastatud on ka Mari kuju. Ta on nüüd Tiinale tõsiseks vastaseks, kes võitleb samuti oma armastuse eest.

Kui juba Eugen Kapi balleti «Kalevipoeg» lavastuses (I. Urbel, U. Väljaots) 1950. aastal «Vanemuise» teatris oli klassikalise balleti võtteid põimitud rahvatantsu elementidega, siis «Tiina» lavastus arendas

eesti rahvuslikku balletti veelgi edasi. Lavastaja on teadlikult mõnevõrra lihtsustanud klassikalise balleti võtteid, et vältida teravat kontrasti eesti rahvatantsuga. Teisest küljest on eesti rahvatantse ja -mänge stiliseeritud. Võib kindlalt öelda, et «Tiina» elab «Vanemuise» laval tiinalikumalt kui esiklavastuses.

1959/60. a. teatrihooaja, juubelihooaja avas «Vanemuine» Edvard Griegi muusika põhjal loodud balletiga «Peer Gynt». Et hooaja avavõrra tähenduslikum, siis selles mõttes märgistas «Peer Gynt» sümboolselt balleti kui «Vanemuise» teatri kõige noorema ja väiksemate traditsioonidega žanri jõudmist oma arengus kõrgele tasemele.

Tänu sellele, et Griegi kõikidele teostele on omane balletilisus — liikuvus, meeleolude kiire vaheldumine ja stiili ühtsus — tekkis juba ammugi mõte luua Henrik Ibseni dramaatilisest poemist «Peer Gynt» terviklik muusikalavastus, kasutades selleks Griegi poolt nimetatud näidendile kirjutatud muusikat ja võttes täienduseks Griegi teisi teoseid. Leningradis on lavastatud balletid «Jääneiu» ja «Solveig», mis baseerusid vaid osaliselt «Peer Gynti» motiividel, olles põhiliselt üles ehitatud norra teistele legendidele. «Vanemuise» lavastus, mis osaliselt põhineb Lvovi ja Vilniuse teatri variantidel, on lavastaja I. Urbeli poolt oluliselt ümbertöötatud kujul Ibseni dramaatilisele poemile kõige lähemal.

Ei ole kerge balletispetsiifikaga täielikult edasi anda Ibseni maailmakuulsa suurteose kõiki rikkusi, eriti filosoofilisi dialooge ja monoloogide, Peer Gynti egoismi, püsimatust, ebakindlust, alistumist ümbritsevatele tingimustele, ebaseadmisest tegelikkusest põgenevat fantaasiat ja muid nõrkusi. Ent «Vanemuine» tuli sellega siiski toime, tänu eelkõige Ülo Rannaste suurepärasele esinemisele Peer Gyntina. «Ilmnes, et Ibsen jäi Ibseniks — igasuguse skeptitsimi kiuste — ning meie teater rikastus uue ja huvitava balletilavastusega. Loomulikult ei suutnud lavastus kaugeltki kõiki näidendi mõttelisi rikkusi edasi anda. Ent ta andis edasi peamise — Ibseni ideed jäid kõlama koos Griegi kauni muusikaga,» kirjutab Lea Tormis.

Käesolevas lühiülevaates pole võimalik rääkida väljapaistvatest näitlejasaavutustest «Vanemuise» nõukogude perioodi ajaloos. Nimetagem siin ainult mõningaid kunstnikke, kes on rikastanud eesti teatrikunsti kustumatute loominguliste saavutustega, nagu NSVL rahvakunstnik Ants Lauter, ENSV rahvakunstnikud Leopold Hansen ja Kaarel Ird, vabariigi teenelised kunstnikud Johannes Lükki, Aleksander Mälton, Velda Otsus, Helend Peep, Elsa Ratassepp, Elo Tamul, Heli Viisimaa. Silmapaistvaid tulemusi on näidanud sellised näitlejad, nagu Ellen Kaarma, Arnold Kasuk, Gunnar Kilgas, Benno Mikkal, Endel Aimre, Endel Ani, Valentina Hein, Helju Koppa, Lehte Mark, Leida Jür-

gens, Evald Tordik, Valdo Truve, Aino Seep, Maie Maasik, Jelena Poznjak, Regina Tõško, Ilse Adusson, Ülo Rannaste jt. Kui paljudest noortest algajatest on «Vanemuises» pidevalt toimuva pedagoogilise tööga kasvanud näitlejad! Nimetagem siin Enn Adussoni, Vello Makket, Leonhard Merzinit jt.

Töö käigus on kasvanud ka lavastajate kaader. Nii debüteeris tänapäeva Nõukogude Eesti üks silmapaistvamaid lavastajaid ENSV rahvakunstnik Epp Kaidu lavastajana alles 1947. aastal A. Jakobsoni dramaatilise jutustusega «Võitlus rindejooneta», mida hinnati Nõukogude Eesti preemiaga. Dunajevski opereti «Vaba tuul» ja vendade Turide ja L. Seinini näidendi «Provintsi kuberner» eest anti lavastaja E. Kaidule Nõukogude Eesti preemia 1948. aastal. Balti I teatrikevadell Riias 1956. a. sai E. Kaidu lavastatud E. Tammlaane draama kõrge hinnangu osaliseks. 1957. a. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäeva tähistamiseks korraldatud üleliidulisel teatri- ja muusikafestivalil sai K. Trenjovi draama «Ljubov Jarovaja» E. Kaidu lavastuses esimese preemia. Moskvas eesti kunsti ja kirjanduse dekaadil 1956. a. ja külalisetendustel Kiievis 1957. a. kõrgelt hinnatud «Vanemuise» viiest teosest olid neli E. Kaidu lavastatud. 1958. a. Balti II teatrikevadell omandas B. Körveri operett «Ainult unistus» E. Kaidu lavastuses esikoha operetilavastuste alal.

Draamalavastajatest on näidanud häid tulemusi Gunnar Kilgas. Oma esimesed sammud lavastajana on astunud juba Endla Hermann. ENSV teenelisest kunstitegelasest Udo Väljaotsast on kasvanud tänapäeva Nõukogude Eesti silmapaistvamaid ooperi- ja operetilavastajaid, kes on vajaduse korral tegutsenud ka balletilavastajana.

Jaan Hargelist on kujunenud dirigent just nõukogude aastatel. Peadirigent Erich Kõlar on oma nõudliku tööga suutnud silmanähtavalt tõsta «Vanemuise» orkestri esinemistaset, millele on kaasa aidanud ka viimasel ajal regulaarselt korraldatud sümfooniakontserdid. Muusikaala juhataja Valdeko Viru on töötanud nii koormeistrina, dirigendina kui ka kontsertmeistrina, olies «Vanemuise» muusikakollektiivide väljakujundamisel etendanud tähtsat osa.

Viimasel ajal on teatriavalikkus korduvalt märkinud «Vanemuise» kunstnike püüdu lihtsuse, tagasihoidlikkuse ja stiilsuse poole. «Vanemuise» lavalt on kadunud rasked ja näitlejat varjutavad dekoratsioonid. Selle asemel on ulatuslikult kasutatud ringhorisonti ja peakunstniku, ENSV teenelise kunstitegelase Voldemar Peili poolt konstrueeritud mitmesuguseid projekteerimisseadmeid. Häid tulemusi on kunstnikuna saavutanud Voldemar Peili kõrval veel Georg Sander, eriti balleti («Tiina», «Peer Gynt»), ooperi («Nõidkütt») ja opereti alal («Ainult unistus», «Laanelill») ning Meeri Säre sõnalavastuste («Veneet-

sia kaupmees», «Seotud silmadega»), kuid samuti opereti alal («Kellel on raha vaja»).

Võrreldes kodanliku ajaga on «Vanemuise» külastatavuses toimunud lausa revolutsiooniline murrang, võrreldes eriti aastatega 1918—1935.

Pärast 1935. aastat hakkas külastatavus «Vanemuises» vähehaaval tõusma, olles 1937/38. aastal 89 983 inimest ja tõustes maksimumini hooajal 1939/40 — 104 928 inimest. Sellise näitajani jõudis nõukogude «Vanemuine» juba 1946. aastal. 1959. aastal jõudis «Vanemuine» oma ajaloo rekordtulemuseni — teatrietendusi jälgis 197 501 inimest. See pole toimunud mitte etenduste arvu tõstmise teel — «Vanemuine» andis 1959. aastal etendusi sama palju kui 1948. aastal —, vaid eelkõige ühe etenduse keskmise külastatavuse suure tõusu arvel. Näiteks hooajal 1937/38 oli saali keskmine täituvus ühel etendusel 244 inimest, hooajal 1939/40 295 inimest, aastal 1946 316 inimest, aastal 1959 aga umbes 400 inimest (siia on arvatud ka väljasõiduetendused, statsionaaris oleks vastav arv 428).

Nõukogude aastatel on «Vanemuise» statsionaari etendustele lisanud varem täiesti tundmatu publikuring — teatrikülastajad kolhoosiküläst, rajoonikeskustest, töölisasulatest ja linnadest. Sellega pole «Vanemuine» juba mõnda aega kaugeltki mitte enam ainuüksi Tartu teater, vaid teenindab laia külastajateringi suurel maa-alal ümber Tartu raadiusega kuni 90 kilomeetrit. Nii on alatisteks teatrikülastajateks Tartu, Elva, Jõgeva, Põlva, Võru, Räpina, Tõrva, Viljandi rajoonide ja linnade töötajad. Usna tihti aga võib õhtuti teatriukse ees näha bussi-, veo- ja sõidautode rivi hulgas masinaid Rakverest, Vändrast, Paidest, Abjast, Kilingi-Nõmmelt, Mõisaküläst, Pärnust ja veelgi kaugemalt. Sellisteks külalisteks on maal asuvate asutuste, tööstuste, koolide, organisatsioonide ja majandite töötajad: kolhoosid, sovhoosid, metsamajandid, metsatööstuskeskused, metskonnad, rahva- ja kultuurimajad, ametiühinguorganisatsioonid, spordikollektiivid, alg- ja keskkoolid, tehnikumid, lastekodud, sidejaoskonnad, sanatooriumid, apteegid, haiglad, remondi- ja tehnikajaamad, tellisetehased, turbatööstused, võitööstused, tööstuskombinaadid jne.

On huvitav märkida, et viimastel aastatel on teatrikülastuse kollektiivne vorm muutunud eriti populaarseks, moodustades umbes 37% üldisest teatrikülastusest statsionaaris. Nii käis 1959. a. «Vanemuise» statsionaarsetel etendustel väljaspoolt Tartut 916 kollektiivi kokku 28 065 inimesega ja Tartu linnast 349 kollektiivi kokku 19 400 inimesega.

Peale selle käib «Vanemuine» aasta läbi pidevalt külalis- ja ringreisietendustel vabariigi paljudes linnades, rajoonikeskustes, maa-asulates ja kolhoosiküläst, mida näiteks 1958. a. jälgis 64 000 inimest. 1959. a. suvel avanes ka saarlastel võimalus esimest korda näha oma kodurahvamajades operit. Selleks oli W. A. Mozarti «Cosi fan tutte» «Vane-

muise» esituses. Rida «Vanemuise» lavastusi on edasi antud televisiooni kaudu, samuti üle kantud kodulavalt raadio teel. 1959. a. suvel Tartu laulupäeva puhul korraldatud «Vanemuise» vabaõhuetendust — Evald Aava ooperit «Vikerlased» — jälgis Emajõe kaldal 11 865 inimest. Lisaks etendustele on vanemuislased esinenud töötajate ees paljude šefluskontsertidega. «Vanemuise» peadirigendi Erich Kõlari energilisel organiseerimisel on teatri orkester hakanud regulaarselt andma sümfoonia-kontserte, taastades vahepeal Tartus soikunud sellealase traditsiooni.

Huvi tohiksid pakkuda ka külastatavuse andmed üksikute etendusliikide kaupa.

Näiteks hooajal 1934/35 langes publiku üldarvust sõnalavastusetendustele 28%, ooperile 13%, operetile 52% ja lasteetendustele 7%; 1959. aastal moodustas sõnalavastuste külastajate arv 51%, ooperikülastajate arv 24%, operetikülastajate arv 18% ja balletikülastajate arv 7%. Nii on eriti kasvanud ooperi populaarsus. Kui mõni aeg tagasi võis täheldada, et maarahvas peab peamiselt lugu operetist, siis praegu ei saa ka seda enam öelda. Väljaspoolt Tartut statsionaari etendusi külastama tulnud publiku üldarvust langes sõnalavastuste arvele 39%, ooperile 26%, opere-
rele 24% ja balletile 11%.

Kodanliku «Vanemuise» ajaloos oli suur haruldus, kui mõni tükk püsis repertuaaris mitu aastat. 1920—1930-ndate aastate «Vanemuises» oli tavaline, et sõnalavastust mängiti 3—4 korda ja operetti heal juhul 7—8 korda. 1935—1940-ndate aastate «Vanemuises» saavutasid parimaid tulemusi A. Jakobsoni näidend «Viirastused», mida mängiti üle poole-saja korra, G. Bizet' ooper «Carmen», mida mängiti paarikümne korra ümber, ja operetidest V. Tolarski «Rohelisel aasal», mille mängukordade arv ulatus samuti üle poole-saja.

Nõukogude «Vanemuine» on kodanliku aja rekordnäitajad mitmekordselt ületanud, rääkimata lavastuste repertuaaris püsimise keskmise aja määratust tõusust. O. Lutsu «Kevade» dramatiseeringut mängiti 129 korda, A. Jakobsoni «Viirastusi» 124 korda, H. de Balzaci «Võõras-ema» 102 korda. Kuni 1. jaanuarini 1960 oli L. Kompuse «Eksameid» esitatud 101 korda, T. Pakkala «Parvepoisse» 99 korda, H. Raudsepa «Mikumärdit» 84 korda, A. Liivese «Robert Suurt» 82 korda, J. B. Molière'i «Tartuffe'i» 74 korda. Ed. Vilde draama «Tabamata ime» on «Vanemuise» repertuaaris koguni 1952. aastast ja E. Tammlaane «Raudne kodu» 1954. aastast.

Kuni 1. jaan. 1960 oli W. A. Mozarti ooperit «Così fan tutte» mängitud 46 korda, G. Verdi «Traviatat» 43 korda, E. Aava «Vikerlasi», mis võeti repertuaari 1955. a., 37 korda, C. M. v. Weberi «Nõidkütti» ja G. Donizetti «Don Pasqualet» 32 korda, E. Kapi «Talvemuinasjuttu» 28 korda.

1954. aastal repertuaari võetud E. Arro ja L. Normeti muusikalist

komöödiat «Rummu Jüri» on mängitud juba 106 korda. Nõukogude Eesti esimest kaasajateemalist operetti — A. Sõbra «Ristuvaid teid» — on mängitud 59 korda. Klassikalisi operette, nagu E. Kalmani «Marizat» ja F. Hervé' «Mamzelle Nitouche'i» on kumbagi esitatud üle 100 korra.

Balletid püsivad «Vanemuise» repertuaaris keskmiselt 20—30 etendust. R. Glieri balletti «Vaskratsanik» aga esitati 49 korda.

«Vanemuisest», kodanliku Eesti aegsest kõige väiksema külastatavusega teatrist, on saanud nõukogude Eesti kõige suurema külastatavusega teater. Niisuguseid tihedaid sidemeid töötava rahvaga pole eesti teatril veel kunagi olnud. Nõukogude «Vanemuine» on võitnud rahva poolehoidu sellepärast, et ta juba 15 aastat järjekindlalt on olnud Kommunistliku Partei ustavaks abiliseks, kes võtab aktiivselt osa uue elu ehitajate vaimse ja moraalse palge kujundamisest, kasvatades ja õpetades rahvast kunstiliste kujundite tõe ja iluga, sisendades energiat nõukogude inimeste südamesse, juurides välja kapitalismi igandeid inimeste teadvusest, aidates kõrvaldada seda, mis segab meie edasiliikumist.

«Vanemuise» kunst on ulatunud kaugele üle rahvuse keelepiiride: 1956. a. juunis esines teater Tammlaane «Raudse koduga» Riias ja sama aasta detsembris viie lavastusega dekaadil Moskvas. 1957. aastal 5.—14. juulini viibis «Vanemuise» kollektiiv dekaadilavastustega külalissetendustel Kiievis, saades suure tähelepanu osaliseks kogu Ukraina ulatuses. 1960. a. märtsis esines «Vanemuine» muusikalavastustega Moskvas Kremli teatris.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus on kõrgelt hinnanud RT «Vanemuise» saavutusi kunsti alal, autasustades teatrit 1957. aastal Tööpunalipu ordeniga ja 15 aasta jooksul paljude aukirjadega. Samuti on autasustatud paljusid teatritöötajaid aunimetuste ning ordene, medalite ja aukirjade andmisega. Mõistes, mida ta võlgneb nõukogude võimule, tahab «Vanemuise» teater tulevikus töötada veelgi paremini, et aidata enda käsutuses olevate ideoloogiliste ja kunstiliste vahenditega aktiivselt kaasa kommunismi ehitamisele.

MÄRKMEID SÜMFOONIAORKESTRI
ALGUSPÄEVILT TARTUS

Sümfooniaorkestri algidusid Tartus leidub ligi üheksakümmend aastat tagasi, kui 1875. aastal 14. oktoobril esines esimene viiulikoor A. Wiera juhatusel vanas «Vanemuises». Siis nimetati viiulikoorigs kollektiivi, mis koosnes viiulitest ja mõningaist puhkpillidest, teiste sõnadega — sega-orkestrit, ja kujundas isetegevusliku ürituse sellel ajal. Sealt arenes ettevõtte edasi ja sai juba orkestri nimetuse. Mõni aasta hiljem loeme lehekuulutustest, et «Vanemuises» on kaks orkestrijuhti: J. H. Wirkhaus ja A. Wiera. Kui «Vanemuine» hakkas aastast 1883 igal suvel korraldama populaarseks kujunenud rahvapidusid, siis leiame juba teadetest, et orkester on ainult A. Wiera juhtimisel, kes võtab ka näitemängude toimepaneku antreprenöörina enda kätte (1888—1903). Kui 1891. a. saab A. Wiera ministriumilt teatridirektori õigused, lülitab ta kavva laulumängud ja operetid, mis vajavad orkestrit. «Vanemuise» juurde koguneb asjaarmastajaist segakoosseisuga orkester, mis kujuneb tolleaegseks isetegevuslikuks enam-vähem sümfooniaorkestriks. Siit peale algab Tartus isetegevus orkestri-muusika arendamisel. Oli Tartus küll tolleaegse saksa linnavalitsuse käsutuses nn. «linnakapell», kes koosnes välismaalt kutsutud ja palgatud professionaalseist muusikuist ja oli linna teenistuses, saades linnavolikogult 100 rbl. abiraha peale väikese põhipalga, mis kogunes saksa seltskonna poolt toimepandavate piduõhtute tantsumuusikast või väikestest ettekannetest mõnel saksa huumoriõhtul ja suuremail kontsertidel R. Grivingi juhatusel. Eesti seltskonnas jäi A. Wiera opereti-orkester ikkagi ainukeseks segapilliorkestriks. Ta koosnes käsitöölised — tiseritist, kingseppadest, rätsepatest jne. ja paarist kooli-õpilasest. See kollektiiv oli peaasjalikult A. Wiera teatri etenduste teenistuses; kontserte ta ei korraldanud. Et orkestri liikmed küllaltki vilunud olid; näitas see, et nad säärase teostega toime said kui Mehule ooper «Joosep» (1901). Kollektiivis leidis paar-kolm suurte orkestri-mängija-võimetega pillimeest (3 venda Viitolid). Sellest ajajärgust, enne 1900 ja järgnevatel aastatel, tuleb Tartus märkida ka tolleaegsete keskkoolide sümfoonilise koosseisuga segapilliorkestreid, nimelt gümnaasiumi ja reaalkooli orkestreid, mille koosseisud olid kaunis arvukad

(20—25 õpilast) ja kus kõik pillirühmad olid esindatud. Neis leidis üksikuid juba muusikalise haridusega mängijaid. Juhid olid professionaalid: gümnaasiumis viuldaja E. Wähner, linnakapelli kontsertmeister; reaalkoolis A. Grünert, õueorkestri viuldaja ja tsitrimängija. Need muusikud tundsid iga orkestri mänguriista. Mis soodustas aga kooliorkestrite edu, oli see, et direktorid ise hindasid orkestrimängu ja koolid võistlesid üksteisega. Need noorsoo-orkestrid andsid rõõmustavaid kunstilisi tulemusi ja istutasid noorte südamesse armastust muusika vastu. Igatahes said õpilased muusika romantikast, muusika hingelisest ilust ja elulisusest rohkem heledamaid sädemeid kui pärastised pasunakoovid neid suutsid anda.

Kui 1900. aasta sügisel asub Tartusse Aleksander Lätte, võtab orkestrimuusika laema ja tõsisema suuna. Juba varemalt oli ühel üliõpilasorganisatsioonil — Eesti Üliõpilaste Seltsil — kodune orkester, muidugi mitte täiskoosseisuline, kuid küllaldane n. ö. koduseks muusitseerimiseks. See omas märkimisväärset orkestrinootide kogu, suuremalt osalt klassikutest koosnevat. Selles orkestris oli kaunis andekaid muusikaharrastajaid mitmetel pillidel. Mäletan neist korralikku viuldajat, närviarst dr. J. Luigat, metsasarve R. Kallast, trombooni dr. A. Schulzenbergi, kontrabassi, teoloogia üliõpilast K. J. Ploomi, trombat — A. Simmi jt. Neid võis nimetada otse entusiastideks orkestrimängus. Siit saigi alguse sümfooniamuusika Tartus.

A. Lätte kui kutselise muusiku Tartusse asumisega pandi alus mõtele luua kavakindel sümfooniamuusika edendamise ja selleks koondata mängijate kaader, mis kohustub töötama isetegevuslikul alusel.

Peagi oli algatajate agaral eestvõttel «30-ne liikmeline ühendatud koor muusikakunstnike (isegi kunstnikud!) koos, kes esines esmakordselt A. Sprenk-Lätte juhatusel Bürgermusse saalis», andes «kooskõla ehk sümfoonia kontserti, mille eeskava oma sisu ja kokkuseade poolest täiesti klassika laadi kannab», kirjutab tolleaegne päevaleht «Postimees». Veel kirjutab leht, et «see on haruldane asi, mida meie linnas veel paari aasta eest keegi ei oleks tahtnud uskuda. Ja nüüd on ta meil käes: tuleval pühapäeval 19. nov. kell 11 (1900) paneb Eesti Üliõpilaste Seltsi ja teiste muusikasõprade koor kontserdi toime».

Kava oli muidugi tagasihoidlik: Cherubini avamäng «Lodoiska», Haydni «Oxfordi-sümfoonia», Schuberti h-moll sümfoonia ja sama helilooja «Rosamunde-avamäng».

Siinjuures peab märkima, et dirigent ja grupp eestvõtjaid orkestris seadsid enesele tõsise ja metoodiliselt õigesti suunatud eesmärgi: alguses lahendada lihtsamaid ülesandeid, sihiks pidades orkestri koosseisu võimeid, sest (nagu kirjutati soovitusel) «meil ei ole mitte peasi, et kontserdist mõni väikene, iseäralikkude tundjate ringkond magu tun-

neks, vaid Eesti kontsert peab niisugune olema, et iga lihtsamgi muusikaarmastaja säält midagi leiaks, mis ilus, aus ja kõrge, ühtlasi ka arusaadav oleks».

Imetlema peab seda indu, mis tollaegsetel asjaarmastajatel oli. Proovidelt puudumisi ei olnud, olgugi et suurem osa, peale mõne üliõpilase, koosnes teenistujatest ja käsitöölolistest. Nii poesell Brett (corno), aktsiisiametnik Elken (fagott), tislter Paabo (viola), kingsepp Bachmann (viul), Paulmann (kontrabass), Suits (klarnet), kolm venda Kuusikud (klarnet, flööt ja viola), Klassen (tromba ja pärast tromboon). Ka kooliõpilasi oli paar-kolm (Heino Eller, J. Kuusik, allakirjutanu). Meile oli vajalik ettevaatus, sest pärast kella 7 ei tohtinud me uulitsal liikuda tookordse koolidistsipliini tõttu, kuna aga harjutused toimusid kella 9—12 õhtuti. Nimetati seda koondist muusikaarmastajate sümfooniaorkestriks. Järjekindlalt igal reedel toimusid harjutused.

Harjutuste ruumid olid head, korralikud, kuid kontsertidega oli lugu halvem — puudus kontserdisaal. Ei olnud mingisugust ruumi peale saksa «Bürgermusse» saali. Vana «Vanemuine» oli kaugel linna serval (Jaama tänavas) ja kontsertideks ebasobiv ning sakslased ei tahtnud heal meelel eestlastele oma ruume loovutada, aga kui seda tehti, siis kaunis kõrge tasu eest.

A. Lätte ideeks oli peale puhtsümfoonilise muusika ka suuremaid vokaalteoseid repertuaari võtta. Esialgsest võttis ta kavasse kergemaid, kantaadilisi vorme. Algust tegi oma lühikantaadiga «Rändaja ja tähed», mida esitati Maarja kirikus detsembris 1902. Kirik äärmiselt külm, viiuli kolofoonium kriuksub keeltel, mängijate sõrmed külmetavad, häälestus kehv või ei olnudki seda olemas — selle tõttu ka esinemine kaunis «tagasihoidlik» ja ebatäpne. Pärast leiduski ühe mänguriista partiil märkus «Rändaja ja täht» asemel «Rändav täht», kellegi naljahamba-mängija poolt.

Juba 1900. aastast töötas Lätte arvuka meeskooriga ja seda liitis ta ka orkestrikontsertidele. Kuigi vahakord Tartus sakslastega just sõbralik ei olnud, sai ikkagi mõnikord linna muusikamehi-sakslasi tarvitada raske-mate kavade täitmisel. Nii ka kontserdil, kus ettekandele tuli münchenlase Podbertzky kantaat «Kuningas Erich», aitas linna kapell kaasa. Ent 1903. aastal (vist teisel poolel) keelati linnakapellil kaasaaitamine eesti üritusele. Selle peale ei hakanud ka eesti pool põlvili las-kuma, vaid võttis isetegevuslased-orkestrandid kokku ja viis Haydni oratoriumi «Loomine» läbi suurte kunstiliste tulemustega. Kontsertmeisterina oli tegev Samuel Lindpere, viiuliõpetaja ja pärastine uue «Vanemuise» muusikajuht. Nimetagem eraldi sel kontserdil silma paistnud viiuldajat kooliõpetaja K. Lukamäge.

Viiuldajaid oli ka töölisringkondadest. Head tsellistid olid vennad

Walterid Peterburist, Franki orkestri endised mängijad, kes närvi-
kliinikust käisid assistendi valvel harjutustel. Innustajateks ja akti-
vistideks olid ikka varemalt nimetatud mängijad üliõpilaste orkest-
rist, kelle õlgadel seisis hoolitsemine mängijate kooskäimise eest
ja uute mängijate värbamine, kuna aga A. Lätte kätes oli muusika-
line juhtimine. Suureks toeks selle kollektiivi tegutsemisel oli asja-
armastaja korneti- ja flöödimängija Daniel Alba, kauaaegne puhkpilli-
orkestri juht (tuletõrjes ja koolides) ja A. Wiera parem käsi teatrior-
kestris.

Paar sõna A. Lättest kui dirigendist. Tema dirigendikäsi ei olnud
vajalikult lahtine, painduv ja selge kollektiivi valitsemisel. Tema kepi all
oli mõnikord üsna raske mängida. Mängisin mõnedki aastad tema orkest-
ris. Tal oli küll proovidel visa ja vintske hing, kuid kiirelt ei andnud tal
midagi kätte. Kõik tuli suure vaevaga, püsiva ja pinga tahtega jõudis ta
siiski eesmärgile. Edu oleks suurem olnud, kui Lätte oleks vullanud ladu-
samat dirigeerimistehnikat. Juhtuski mõnikord lahkuminekuid dirigendi
ja orkestri vahel. Need juhtusid siis, kui asjaarmastajate-isetegevuslaste
orkester esines, kus mängijate seas olid paljud vähese vilumusega. Kind-
lam oldi siis, kui linnakapelli professionaalid kaasa tegid.

Kui 1904. aastal asus Tartusse elama helilooja Rudolf Tobias, võttis
Tartu muusikaelu instrumentaalmuusika põllul veelgi hoogsamalt suunda.
Tehti ka algust autorikontsertidega. Kõige viljakam heliloojatest oli
siis A. Lätte, kes korraldas oma helitööde kontserdi 4. aprillil 1904.
Nimetatud kontserdi kavas seisis tema orkestriteosed «Andante ja
skertso» keelpillide orkestrile, «Eesti rahva tants» väikelele orkest-
rile ja «Tempo di Mazurka» suurele orkestrile. Sellele lisaks veel
Lätte kooriloomingule algupäraste ja iseloomustavatena tema laulud
kahele koorile «Millal» ja «Laul rõõmule» orkestri kaasmängul.
Olgu siin tähendatud, et kui meil praegu on küllaldaselt mees- ja sega-
koore igas linnas, ei kasutata Lätte kahele koorile (mees- ja segakoorile)
kirjutatud laule. Miks?

A. Lätte ja R. Tobias töötasid käsikäes Tartu muusika arendamisel.
Orkestrikontserte juhatasid nad vaheldumisi. Tobias juhatas suure-
malt jaolt oma orkestritöid. Ta oli elava iseloomuga. Tema tempera-
ment oli taltsutamatu — otse särtsuvalt närviline, kuid galantne. Tema
terava kuulmise tõttu ei saanud meie orkestris tukkuda ega õigetest noo-
tidest mööda libiseda. Kui see juhtus, siis kargas ta puldist kohe mängija
juurde, kontrollides, vahest on viga nootides. Seda muidugi viisakuse
pärast, sest noodid olid ju õiged. Need kaks muusikameest olid oma ise-
loomuga kumbki erinevalt pinnalt. Kumbki aga ei omanud orkestri juhti-
misel vajalikku vilumust. Üks oli heasüdamlik ja aeglane töötaja, teine
jälle äkiline, närvitsev tormaja. Mäletan orkestri proove Händeli oratoo-

riumiga «Juudas Maccabäus». Seda instrumenteeris mingist vanast partituurist ümber Tobias ja tuli ka ise juhutama. Siis oli meil, mängijatel, «sõit sees», ei antud kübetki armu pisimalegi vääratusele. Vääratusi ei oleks vahest suurel määral olnudki, kui juhataja äkilisus oleks pisut rohkem ohjeldatud olnud. Kuid lõppude lõpuks leppisime omavahel ikka kokku.

Isetegevuslik sümfooniaorkester kestis vahetpidamata edasi. Aja jooksul kadus teravus saksa ja eesti seltskonna vahelt ja oli jälle võimalusi tarvitada saksa orkestri abi, eeskätt mõne erilise pilli puudumisel. Tüsedamate kontsertide kava täitmisel aga tuli kogu linnakapell (12 mängijat) abiks. Need professionaalsed mängijad andsid palju meie asjaarmastajatele. Neilt õppisid mitmed meie nooremad pillimehed, kelledest pärastpoole sai kvalifitseeritud mängijate kaader. Aja jooksul kujunes ta elukutseliseks kollektiiviks — uue «Vanemuise» tegevuse ajal traditsioonilistel suveorkestri-aiakontsertide korraldamisel maikuust kuni augustikuu lõpuni.

Sümfooniakontsertidel hakkab tegutsema A. Lätte kõrval noor muusikamees viuldaja S. Lindpere, kelle juhutamisel toimub 1905. aasta suvel sümfooniakontsert jällegi asjaarmastajaist koosneva kollektiiviga uue «Vanemuise» ehitamise toetuseks. S. Lindpere kui vilunud orkestrant oli kindlam ja otsustusvõimelisem valitseja orkestriparaadi üle. Juba järgmisel aastal algab uues «Vanemuises» teatri- ja muusikategevus. Kuigi veel ei ole kindlat pinda võtnud muusikalavastused, siiski tegutseb «Vanemuise» juures nn. «muusikaosakond», kes peale a capella koorilaulu töötab ka suurvormide kallal, kus on vajalik sümfooniaorkester. Viimane koosnes ikkagi suuremalt jaolt asjaarmastajatest isetegevuslastest. Sümfooniakontsertide kavasse võeti isegi niisugused nõudlikud teosed, nagu Beethoveni kaheksas sümfoonia, «Meistrite etteaste» Wagneri ooperist «Nürnbergi meisterlauljad» ja Mendelssohni avamäng «Võõrsilt kõjulelek», mis andsid head tunnistust orkestri võimistest ja iseteadlikkusest.

A. Lätte kui sümfoonilise muusika arendamise hing Tartus muretsetes väga mitmekesisest literatuuri, kuid suurt rõhku pani ta vokaalsuurvormidele. Järgnesid Beckeri oratoorium «Armust õnnis», Mendelssohni lõpetamata oratoorium «Kristus» — ikka isetegevuslaste orkestriga. Kui uus «Vanemuine» oma ukсед avas, läks suurem osa tegevusest teatri kätte, kus, nagu üleval märgitud, küll muusikalavastusi sõna laiemas mõttes kavas ei olnud, kuid «Vanemuise» muusikaosakond (peaasjalikult laulukoorid) tegutses edasi, ésitades oratooriume ja kantaate. Märkida tuleks N. Gade «Kalameest», Rombergi «Kellalaulu», kus orkestri osa oli ikka peaasjalikult asjaarmastajate käes.

Kahe suure entusiasti, tolleaegse Tartu muusika-ala esindaja eestvõtetel arenes meie orkestrimuusika röömsail sammudel — mängijatel oli tahet ja indu, sellest ka rahuldav edu. Eespool märkisime A. Lätte autori-

kontserti. Need paar-kolm aastat, mis R. Tobias A. Lätte kõrval kaasa tegi, möödusid ka temale loominguliselt edukalt ja ta võis samuti kontserdi anda oma helitöödest. Kontsert hõlmas helilooja teostest kantaadi solistidele, koorile ja orkestrile, klaverikontserdi, melodraama «Kalevi poja mõõga-unenägu». Neis kõigis oli orkester tegevuses. Siin nägid orkestrandid suurt vaeva, sest Tobiase muusika oli neile uus, täis tulist hinge, suursugusust ja kirglikku südant, mis tuksub siiralt.

Kuigi need orkestriüritused kandsid harukordset ja sageli ka juhuslikku algatust, siiski aitasid nad palju kaasa orkestrimängijate kaadi väljakujunemisele Tartus. Kui 1908. aastal asutati «Vanemuises» palgaline ja kutseline orkester, oli juba vilunud muusikuid käepärast kohapeal võtta. Täiendust saime Peterburi konservatooriumi õpilastest suvehooajaks.

Tagasihoidlikust algatusest sai vääriline suunanäitaja Tartu sümfoonia muusika arenemisele.

TARTU SÜMFOONIAKONTSERTIDEST

See oli pärast üht RT «Vanemuise» sümfooniakontserti, mida juhata-sin ülikooli aulas. Paljude heatahtlikkude tänajate ja õnnitlejate hulgas äratas minu tähelepanu eriti üks. Ta kuulub töötava intelligentsi hulka, ta pole minuga mingite tööülesannete kaudu seotud. Ta ei taotle-nud mingit isiklikku kasu oma arvamuse avaldamisega, ta ei väljenda-nud oma mõtteid ka mitte selleks, et originaalne olla. See tavaline hari-tud inimene ütles Sostakovitši 5. sümfoonia esitamise kohta lihtsalt, et see pani teda mõtlema. Pani mõtlema elu üle, Sostakovitši muusika-lise geeniuse üle. Niisiis: suure nõukogude helimeistri, sügavalt mõtleva tänapäevainimese keerukad ja haaravad hingelised elamused, milles elu-tahe ja meelekindlus võidavad igasugused hingepiinad ja loovad niimoodi kaasakiskuva, elujaatava filosoofia, jõudsid kuulajani, panid ta mõtlema. Tähendab: suutsime täita osakese kõikide kunstide üllast ülesandest. Aga kas on võimatu, et neid, keda muusika sel kontserdil pani mõtlema, oli rohkem? Nii muusikuna kui ka RT «Vanemuise» peadirigendina tahaksin teha kõik, et neid edaspidi oleks rohkem.

Kuigi viimaste aastate vältel on arenenud nii «Vanemuise» orkester kui ka tema dirigendid üsna mitmeti, pole praegune mängutase veel piisav nõudlikuma kuulaja täielikuks rahuldamiseks. Sellepärast tuleb jätkata dirigentide ja orkestri vastastikust arendamist, kusjuures mõju-vaimateks faktoriteks on siin just sümfooniakontsertide ettevalmistamine, neil esinemine ja mitmesugused lindistamistööd. Rohkem tuleks edas-pidi kutsuda külalisdirigente ja -soliste, kes oma rikkalike kogemuste, tõsist huvi pälviva muusikalise isiksuse ja värsquete mõtetega võiksid asja arengut tublisti intensiivistada. Igati raskem on olukord orkestri suurendamisega, mida oleks eriti kontserditegevuseks hädasti vaja. Ei paku ju väike, 40-liikmeline orkester kõlatäiuse, dünaamiliste varjundite ja rühmadevahelise tasakaalu poolest kunagi seda, mida suudab kaks korda suurem, normaalne sümfooniaorkester.

Kõneldes kontsertide repertuaarist pole ülearune meenutada viimas-tel aastatel esitatud teoseid. Sümfooniatest on ette kantud: Haydni «Üllatussümfoonia», Mozarti g-moll sümfoonia, Beethoveni 4., 5. ja 7., Brahmsi 4., Tšaikovski 5., Dvořaki 5., Sostakovitši 5., Prokofjevi «Klassi-kaline sümfoonia» ja Tambergi «Ballett-sümfoonia». Instrumentaalkont-sertidest on kavas olnud Beethoveni 1., 2., Liszti es-duur klaverikont-

sert, Tšaikovski variatsioonid tšellole rokokoo teemal, Saint-Saënsi tšellokontsert, Kabalevski viiulikontsert, Sostakovitši 2. klaverikontsert ja Glieri kontsert häälele. Peale selle on esitatud aariaid, avamänge, süiite ja sümfoonilisi poeme Mozarti, Weberi, Tšaikovski, Smetana, Hodža-Einatovi, Amirovi, Reimani, Tambergi jt. loomingust ja kaks suuremat vokaalinstrumentaalteost — Cherubini «Reekviem» (RA Meeskooriga) ning Beethoveni «Fantaasia» klaverile, koorile ja orkestrile (teatri täiendatud kooriga). Solistidena on esinenud «Vanemuise» noored andekad orkestrandid V. Annikov ja S. Einasto ning teatri ooperisolistid H. Koppa ja E. Tordik. Külalissolistidena on meil käinud pianistid Jelena Šiško Leningradist, Heljo Sepp, Leelo Kõlar ja Valdur Roots Tallinnast. Dirigendipuldil on peale teatri oma dirigentide olnud külalised: Nikolai Rabinovitš Leningradist, Roman Matsov ja Neeme Järvi Tallinnast. See tagasiwaade näitab, et repertuaar on koosnenud sümfoonilise klassika erinevate eppohhide parimatest esindajatest. Niisugust suunda nende ridade kirjutaja arvates tuleb põhiliselt jätkata, kuid täiendavalt peab laiema kuulajaskonna oletatavale huvile vastu tulles igal hooajal üks-kaks kontserti ette valmistama kergema, populaarsema kavaga.

«Tootja ja tarbija» tihedama kontakti loomise mõttes oleks otstarbekohane teada kontserdiküllastajate arvamusi, ettepanekuid ja soove «Vanemuise» sümfooniakontsertide kohta. Millegipärast sellesisulisi kirju teatri muusikasektor pole saanud. Napisõnalistest ajalehtedes ilmutavatest retsensioonidest aga ei piisa laiema kuulajaskonna muusikaalaste huvide mõistmiseks.

Ei tohi unustada, et sümfooniakontsertide korraldamine Tartus nõuab niigi rohkeid jõupingutusi nii teatri töö kõrvalt esinevalt orkestrilt kui ka kontserte finantseerivalt ENSV Riiklikult Filharmoonialt. Jääb loota, et kontsertide küllastatavus juba lähemas tulevikus märksa suureneb.

A. ALLIKVEE
MÄLESTUS TARTUST

Valsi tempos

f

mf

Tar - tust
Ä - ra

mf

mä - les - tus jääb kõi - gi - le meil kauaks,
kur - vas - ta siis kui meil tu - leb min - na.

Kau - ni nei - u pil - ku, nae - ra - tavat, hääd,
Kur - vastuseks po - le loo - dudsõ - ja - mees,

ei sa u - nus - ta. Õh - -
ta vaid nae - ra - tab. Kui - -

tu E - ma - jõe pääl, e - ha - pu - na
gi sü - da ehk tal tun - neb vaik - set

lain - tel, kui - gi o - led kau - gel, mee - nub ik - ka
va lu, ei ta se - da näi - ta nei - ul kal - li -

2s. *mf*

veel. E - ma - jõe A - teen.
mal, kui tu-leb lah - ku - da. Lau-lanselle

lau - lu mä - les - tu - seks siis sul - le ja möt - len, et veel

saatus mind kord toob ta - ga - si kust viis ta mind

1. kau - ge - le. 2. - le.

J. B L E I V E
L U O R I L I N E H E T K

Andante cantabile

p

mp

mf *f*

p

Musical score system 1, featuring a treble and bass clef. The treble clef part consists of a series of eighth-note chords, with a dynamic marking of *mf* and an accent (>) above the final measure. The bass clef part consists of a series of eighth-note chords, with a dynamic marking of *mf* and an accent (>) above the final measure.

Musical score system 2, featuring a treble and bass clef. The treble clef part begins with a dynamic marking of *mp* and a series of eighth-note chords, followed by a series of chords with a dynamic marking of *p*. The bass clef part begins with a series of eighth-note chords, followed by a series of chords with a dynamic marking of *p*.

I. K A H R O

K A R J A N E

B. Alver

1. Hoi an karja keset luga, sääremarjad maraskil, taskus põdra-peaga nuga,
 2. Tasa mängib lauge laine valendava rihvaga, Naeripeenralt perenaine
 3. Olen ristiks igat kanti rikka rahva majale. Ema põlle alt mind anti

Lihtsalt, mitte kiirustades

mf

1. Hoi-an kar-ja ke-set lu-ga, tas-kus põd-ra-
 2. Ta-sa män-gib lau-ge lai-ne, nae-ri-peen-ral
 3. O-len ris-tiks i-gat kan-ti, e-ma põl-le

1. soolasärjed karaskil.
 2. salvab kurja kihvaga.
 3. teiste armu najale.

mp

1. pea-ga nu-ga.
 2. pe-re-nai-ne.
 3. alt mind an-ti.

1. soolasärjed karaskil. Igal mätasmaal, kus a - sun.
 2. salvab kurja kihvaga. Patur peretaat mind hui - kab,
 3. teiste armu najale. Talv mind lükkab, nälg mind ajab,

p *mf*

1-3. Tu-tu, lu-tu,
 pisut elavamalt 1-3. Tutu, lutu,
 aeglase malt

crescendo

1. puhub vägevalt mu pa - sun, läbi jooksu, läbi ru-tu: tu - tu!
 2. aga hõbedaselt lui - kab üle tori-se-va ju-tu: tu - tu!
 3. aga he-le-das-ti ka - jab läbi karjalapse nu-tu: tu - tu!

crescendo

1-3. tu - tu - tu, lu-tu!

R. R I T S I N G
L A S M A O L E N L I N D

E. N i i t

f
Las ma o - len lind, ma o - len lind, kes teeb
Las

pe - sa su põu - e. Las ma o - len lind, ma o - len
Las

lind, kes su sü - da - me laulu viib pil - ve - de al - la.

Las ma o - len lind, ma o - len lind, kes toob
Las

taeva alt sulle päeva ja tuu - le sa - la - sõ - nad su

kät-te. Las ma o - len lind, ma o - len

lind! A-ga si-na o-le laas, A-ga si-na o-le

laas, o - le müt-lev maa, o-le müt-lev maa,-

— o-le roheline puu kõne-le-va-te lehtede-ga. Ja las meil

ol - la ü - hi - ne tae - vas, ü - hi - ne tae - vas.

20 AASTAT
NÕUKOGULIKKU KUNSTIELU
TARTUS

Tartu kunstielu pidevad traditsioonid ulatuvad tagasi möödunud sajandi algusse, millal Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna juures alustas tegevust joonistuskuul. Sellest ajast peale on kunstipedagoogiline töö Tartus lühemate vaheaegadega kestnud tänapäevani. See pakkus siin kutselist elatusvõimalust alguses vaid üksikuile kunstnikele, ent virgutas siiski paljusid noori kunstiharrastusele ja keskendas mõnevõrra ka laiema üldsuse huvi kujutatavale kunstile. Kodanliku Eesti ajal koondasid kunstühing ja kõrgem kunstikool «Pallas» Tartusse hulga silmapaistvaid eesti kunstnikke, kes Tartu kunstielule rajasid kindla aluse. Ka nõukogude võimu tingimustes siin töötanud riiklikud kõrgemad kunstikoolid on Tartu noort kunstnikekaadrit tõhusalt täiendanud. Eriti viimaseil aastail näitab Tartu kunstielu jälle rõomustavat arengu- ja tõusutendentsi. Praegu on siin töötavate kunstnike ja kunstiteadlaste arv suurem kui kunagi varem ning nende loominguline pulss tuksub erksalt. Pealegi avarduvad nõukogude võimu hoolitsusel järjest nende töötamisvõimalused. Seepärast on õigustatud heita lühike pilk Tartu kunstielu arengule viimase 20 aasta kestel, teha mõningaid kokkuvõtteid senistest saavutustest ja puudutada ka lähema tuleviku perspektiive.

*

Kui 1940. a. suvel Eestis taastati nõukogude võim, tõi see kaasa sügava murrangu kõigil ühiskondliku, majandusliku ja kultuurielu aladel. Teisiti ei saanud see olla ka kunstielus. Paljud kodanliku aja kunstilised tõekspidamised ja organisatsioonilised vormid tuli kõrvale heita ning kogu kunstielu ja loominguline töö suunata uutele, nõukogulikele alustele, kasutades ühtlasi kõike väärtuslikku, mida eelnev periood oli loonud.

Kunstielu ümberkorraldused toimusid Tartus võrdlemisi kiiresti ja häireteta tänu sellele, et siin leidis algusest peale nõukogude võimu aktiivselt toetav kunstnike grupp A. Johani, N. Kummitsa, A. Laigo, K. Liimandi, A. Bach-Liimandi jt. näol, kes juba kodanliku perioodi lõpul püüdsid kunstnikkonda lähendada töölisliikumisele ning 1940. a. märtsis olid korraldanud Tartu Töölismajas 29 kunstniku osavõtul kunsti-

näituse, mille avamise kodanlikud võimuorganid paraku viimasel hetkel keelasid.

1. juulil 1940. a. toimus Tartus kunstnike koosolek, millest võttis osa 31 kunstnikku, et nõuda demokraatlikke reforme kunstirindel. Koosolek võttis vastu resolutsiooni, milles nõuti kujutatavate kunstnike ülemaalse kutseorganisatsiooni loomist ametiühingulisel alusel väljaspool seniseid kunstühinguid, Kr. Raua nimelise kunstiaasta tegevuskava ja juhtkonna radikaalset muutmist, kunstikoolide ümberkorraldamist vastavalt tegelikele elunõuetele, suurema tähelepanu pööramist laiemate hulkade, eeskätt koolinoorsoo kunstilisele kasvatusesele, kunstiteoste kättesaadavaks tegemist kõikidele rahavakihitidele jne.

Need Tartu kunstnike koosoleku resolutsiooni punktid leidsid kajastamist ka eesti kunstnike kongressi otsuses, mis toimus 25. juulil 1940. a. Tallinnas pärast Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi väljakuulutamist. Kongress andis Nõukogude Eesti kunstielu reorganiseerimiseks uued sihtjooned ja konkreetseid ülesanded. Kongress arutas läbi ja kinnitas Eesti NSV Kujutatavate Kunstnike Ametiühingu põhikirja projekti. Võeti vastu konkreetseid otsused Eesti Kultuurkapitali Kujutava Kunsti Sihtkapitali muutmise kohta Kujutatavate Kunstide Sihtfondiks, kunstimuuseumide võrgu täiendamise, kunstiteoste omandamiseks riikliku ostukomisjoni moodustamise, kunstipropaganda tõhustamise ning kunstikoolide reorganiseerimise kohta. Viimases küsimuses peeti vajalikuks likvideerida Riigi Kõrgem Kunstikool Tallinnas ning Riigi Kunsttööstuskool reorganiseerida ajanõuetele vastavaks J. Koorti nimeliseks Rakenduskunstikooliks, Tartus aga riigistada kõrgem kunstikool «Pallas» ning see reorganiseerida K. Mäe nimeliseks Riigi Kõrgemaks Kunstikooliks. Seega kaotati tarbetu dualism kunstikoolide alal: tarbekunsti õpetamine jäi täielikult Tallinnasse, kus selle arendamiseks olid loodud paremad eeldused, ning kujutava kunsti õpetamine Tartusse. Kongressil valiti loovate kunstnike esinduskogu, kes asus kongressi otsuseid ellu rakendama.

Järgmisel päeval toimus Eesti NSV Kujutatavate Kunstnike Ametiühingu asutamiskoosolek, kus otsustati luua selle osakonnad Tallinnas ja Tartus ning valiti nende juhatused.

Kuna aga mitmesugused kunstnike tööhankimise ja muud majanduslikud küsimused nõudsid pakilist lahendamist, siis rajati selleks Tallinna tarbekunstnike initsiatiivil 1940. a. septembris Eesti Nõukogude Kunstnike Kooperatiiv ning selle osakond Tartus. Kooperatiivi liikmeiks võisid astuda kõik kunstnike ametiühingu liikmed ning palgalisteks kaastööliseks need liikmed, kes ei omanud palgalist ametit mujal. Kooperatiivi otseks ülesandeks oli olla vahetalitajaks kunstniku ja tarbija vahel, hankida kunstnikele töötellimusi, korraldada kunstinäitusi, avada

kunstiteoste müügigaleriisid, asutada erialaseid töökodasid, kirjastada kunstikirjandust jne. Kooperatiivi kaudu avanes kunstnikele lai tööpõld.

Vajadusest teha lõpp kodanlikust ajast pärinevale eesti kunstnike killustumisele ja grupivaimule tuli seniste väikeste, üksteisega vägikaidast vedavate kunstühingute asemele rajada ühtne, kõiki tunnustatud kunstnikke koondav Eesti Nõukogude Kunstnike Liit, mis suudaks tagada kunstnike aktiivse osavõtu sotsialistlikust ülesehitustööst tihedas kontaktis eesti töörahvaga, juurutada sotsialistliku realismi meetodit nende loomingu ning koordineerida kogu vabariigi kunstielu. Sel eesmärgil moodustatigi 1940. a. oktoobris EN Kunstnike Liidu Organiseerimistoimkond ning 15. novembril 1940. a. likvideeriti kõik kodanlikud kunstühingud. Toimkonna koosolekud toimusid vaheldumisi Tartus ja Tallinnas. Organiseerimistoimkond asus kiiresti välja töötama Liidu ja sellele alluvate organite — EN Kunstifondi ja EN Kunstnike Kooperatiivi — põhikirjade projekte. Sellega jõuti lõpule 1940. a. detsembris ning 1941. a. aprillis kinnitati EN Kunstnike Liidu põhikiri. Tegelikult aga sai Kunstnike Liit oma tööd alustada alles Suure Isamaasõja ajal, 4. jaanuaril 1943. a. Nõukogude tagalas.

EN Kunstnike Kooperatiivi Tartu Osakond sai ajutised ruumid Ametiühingute Keskliidu Tartu Kultuurimajas. Kooperatiivi Tartu Osakonna esimesel peakoosolekul 13. oktoobril 1940. a. valiti juhatus Kr. Tederiga eesotsas. Aastavahefusel oli Kooperatiivi Tartu osakonnal juba 60 liiget ja 15 kaastöölist. Kooperatiivile andsid rohket tööd loodavate punanurkade kujundamine, vaateakende dekoreerimine oktoobripidustuste, valimiste ja teiste ühiskondlike ürituste puhul. Vastavate kogemuste andmiseks korraldas Kooperatiivi Tartu Osakond kunstnikele kursused dekoratiivkujunduse alal ning kontrollis pidevalt teostatavate tööde kvaliteeti.

Kunstnike loomingu pidevaks tutvustamiseks rahvale ja kunstiteoste müügi organiseerimiseks asutas Kunstnike Kooperatiivi Tartu Osakond kunstinäituse-müügigalerii. See avati 20. oktoobril 1940 Ametiühingute Keskliidu Tartu Kultuurimaja alumisel korrusel. Siin korraldati iga kuu vahelduv ekspositsioon umbes 50 tööst. Neil näitustel esitatud uudisloomingu hulgas oli ka rida nõukogulikult temaatikal loodud töid, konkurssidel premeeritud kunstiteoste kavandeid jne. Nõukogude võimu esimesel aastal 1940—1941 korraldas Kooperatiivi Tartu osakond üle 10 kunstinäituse. Neist tuleb esile tõsta Leningradi ja Moskva kunstnike värvilise graafika näitust 1941. a. mais. See andis tõhusa läbilõike nõukogude graafikute tööst värvilise litograafia, puu- ja linoollõike alal. Nõukogude kunstnike loomingu tutvumine oli eesti kunstnikele suureks abiks oma loomingu probleemide lahendamisel. Neile näitustele sissepääs oli tasuta ning neid külastati ohtrasti eriti seetõttu, et Kultuurimajas toimus iga päev mitmesuguseid üritusi. See viis kunstiloomingu

populariseerimise teatud määral massilisele alusele, pealegi peeti Kultuurimajas rida loenguid kujutava kunsti küsimuste üle.

Kultuurimajas alustas tööd ka kujutava kunsti ring isetegevuslikele kunstnikele, mille alaliseks juhendajaks oli maalikunstnik A. Miikmaa, õpetajaiks A. Bach-Liimand ja J. Võerahansu. Püsivaid ringi liikmeid kogunes õppeaasta lõpuks 16 mitmelt kutsealalt.

Loomingulisel alal virgutasiid kunstnike tööindu mitmesugused tellimused ja konkursid, millest Tartu kunstnikud elavalt osa võtsid. Juba 1940. a. novembri algul selgusid Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse poolt augustis väljakuulutatud võistluse tulemused ideekavandite saamiseks pannoo- ja seinamaalide, graafika ja skulptuuri alal. Zürii premeeris esitatud tööde hulgast ka E. Kitse kolmikmaali kavandit teemal «Võim internatsionaali...», E. Kõksi maali «1905. aasta», E. Haameri Tartu Töölismajale kavandatud maali «Sepp», E. Jõesaare reljeefide kavandeid «Tööleruttajad» ja «Valguse poole» ning R. Kaljo kavandit märgusõnaga «Pöördeline suvi 1940». Kuigi 1940. a. ei saanud veel kõnelda sotsialistliku realismi meetodi sügavast tundmisest, tähistasid need kavandid siiski nõukogulikust elutundest kantud temaatika sissetungi eesti kunstnike loomingsusse ning püüet kodanlikust kunstist erinevalt, sügavamalt ja mitmekülgsemalt kujutada töötavat inimest ning kaasaja ja mineviku revolutsioonilisi sündmusi. Selles mõttes on neil oluline tähtsus nõukogude eesti kunsti sünniloos.

Novembri keskel aga kuulutati välja uus konkurss kultuurimajade, tööliisklubide jm. ruumide kaunistamiseks sobivate teoste ideekavandite saamiseks maali, graafika, skulptuuri ja tarbekunsti alal. Ka sellel võistlusel said tartlased preemiaid. 1941. a. kevadel teostati J. Võerahansu kavandi järgi ja tema juhtimisel Üleliidulise Põllumajandusnäituse Balti paviljonis suuremõõtmeline panoraammaal Narva Kreenholmi Manufaktuuri motiivil.

Suureks stiimuliks eesti kunstnikele oli ettevalmistus eesti kunsti ja kirjanduse dekaadi kunstinäituseks, mis pidi toimuma Moskvas 1941. a. lõpul. Sel puhul anti nimelisi töötellimusi paljudele Tartu kunstnikele, nende hulgas rida tellimusi ka kaasaja sündmusi kujutavate figuraalsete kompositsioonide alal. Suure Isamaasõja puhkemise tõttu 1941. a. juunis jäi aga enamik dekaaditöödest kavandiks või pooleli. Säilinud töödest tuleb esile tõsta A. Johani lõpetamata kompositsiooni «Tööliste rongkäik 21. juunil 1940. a. Tartus» ning selle eeltöödena loodud kavandeid ja portree-etüüde, K. Liimandi kavandit teosele «Meeleavaldus Eesti NSV vastuvõtmise puhul Nõukogude Liitu». Lõplikult valmisid A. Johani 10 illustratsiooni A. Jakobsoni novellidele. Kõigis neis teostes on tunda isikupärast realistlikku lähenemisviisi kaasaja või lähema mineviku sünd-

muste kujutamisele. Need tähistavad sotsialistliku realismi põhimõtete rakendamispüüdu eesti kunstis.

1941. a. märtsis sai EN Kunstnike Kooperatiivi Tartu osakond uued ruumid majas Suurturg (Nõukogude väljak) 3 teisel korrusel. Ruumide vabanedes pidi sellest majast aegapidi kujunema Tartu Kunstihoone. Kooperatiivi tegevus laienes pidevalt. Neis ruumides toimus 18. maist 1. juunini 1941. a. EN Kunstnike Liidu Orgtoimkonna poolt korraldatud Tartu kunsti kevadnäitus. Sellel esines 27 kunstnikku 67 tööga. Kuigi dekaaditööna kavandatud kompositsioonid polnud veel valminud, oli näitus oma kunstiliselt ilmet mitmekülgne ja huvitav. Näituselt osteti rida töid kunstimuuseumide kogude täiendamiseks. Tartu kunstnikud esinesid arvukate töödega ka 21. juunil Tallinna Kunstihoones avatud vabariiklikul kunstinäitusel.

Vastavalt eesti kunstnike kongressi otsusele riigistati 1940. a. sügisel kõrgem kunstikool «Pallas» ning reorganiseeriti nõukogulikult K. Mäe nim. Riigi Kõrgemaks Kunstikooliks. Kunstikool alustas tööd 23. sept. 1940. a. endistes «Pallase» ruumides Kalevi tn. 2. Kunstikooli õppetöö toimus laiendatud programmi alusel. Nõukogude Liidu kunstikoolide eeskujul hakati senisest suuremat rõhku panema joonistusele ja figuraalsele kompositsioonile, uute õppeainetena võeti õppekavasse marksism-leninismi põhialused ja maalitehnoloogia, kunstiajaloo kursuse läbivõtmine toimus Tartu Riiklikus Ülikoolis. Kooli struktuuris säilitati senine ateljeede süsteem. Peale ettevalmistusklasside töötas koolis 3 maaliateljeed, 1 graafika- ja 1 skulptuuriateljee. Senisest lahedamate majanduslike võimaluste juures rakendati endiste õppejõudude kõrval õppetöösse rida nooremaid kunstnikke, nagu E. Kits, M. Saks, A. Bach-Liimand, J. Võerahansu jt. Kool oli õppemaksust vaba ning 30% õpilastest sai igakuist stipendiumi. See võimaldas nüüd kunstiharidust omandada ka vaesemaist rahvakihtidest pärit andekail noortel, kellele see kodanlikul ajal oli käinud üle jõu. 1941. a. õppis K. Mäe nim. Riigi Kõrgemas Kunstikoolis 85 inimest.

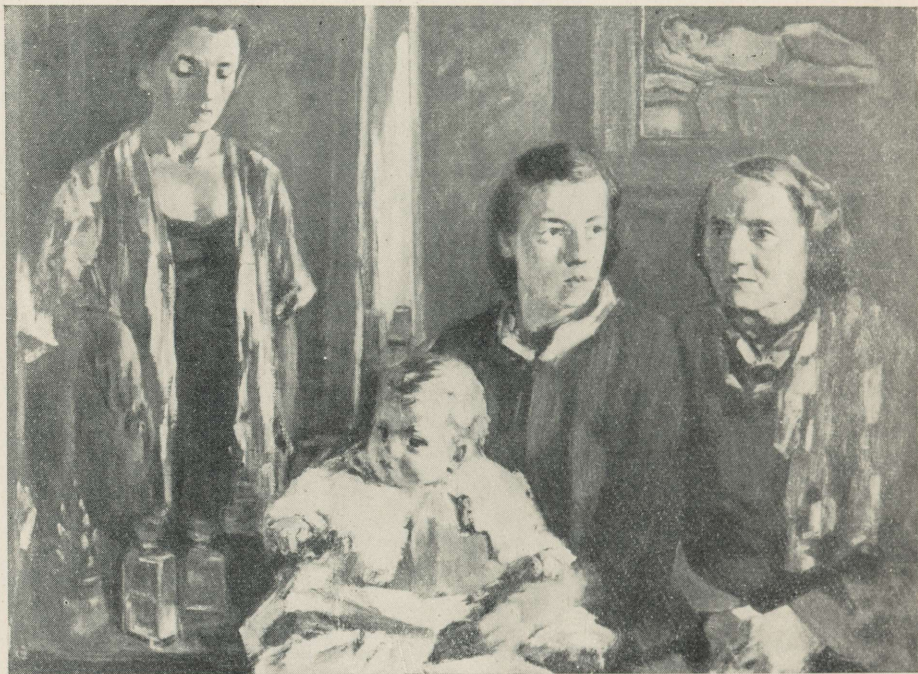
Esimesse nõukogude aastasse langeb ka Tartu Kunstimuuseumi asutamine. Selleks oli eeltööd teinud kunstiühing «Pallas», kes oli kogunud muuseumi alusvara ühingu deposiitide ja kunstnike vabatahtlike annetuste näol ja korraldanud neist 26. veebr. 1940. a. avaliku näituse. Seejärel moodustati kunstimuuseumi asutamistoimkond. Tartu Kunstimuuseum asutati Tartu Linnavalitsuse otsusega arvates 17. novembrist 1940. a. Samal päeval avati Linna Koolivalitsuse ruumides Suurturg 6 kahes toas muuseumi esimene ekspositsioon ja anti Linna Koolivalitsusele üle kunstimuuseumi alusvara kokku 121 maali, skulptuuri ja graafikateost. Kunstimuuseumi tööd juhtis ajutine toimkond, koosseisus A. Johani, K. Liimand, H. Mugasto-Johani, J. Püttsepp jt., muuseumi

R. Timotheus

Siri.

Риш. 1956.

R. Sepp

Neli põlvkonda.

1959.

ajutiseks juhatajaks määrati maalikunstnik A. Miikmaa. Sellega oli pandud alus uuele kunstikoldele Tartus.

Arvates 1. jaanuarist 1941. a. allutati Tartu Kunstimuuseum ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuvale Kunstide Valitsusele. Nüüd avanesid Tartu Kunstimuuseumi kavakindlaks väljaarendamiseks avaramad majanduslikud võimalused. Muuseumi koosseisu määrati alates 1. aprillist 5 inimest. Uued, lahedamad ruumid saadi EN Kunstnike Kooperatiivi majas Suurturg 3, kus muuseumi kasutuses oli 5 avarat valgusküllast ekspositsioonisaali. Tartu Kunstimuuseum pidi kujunema eesti XX sajandi kunsti muuseumiks nelja osakonnaga: maalikunst, graafika, skulptuur ja tarbekunst. Muuseumidevahelise tööjaotuse kohaselt anti Tartu Kunstimuuseumile üle Eesti Rahva Muuseumi uuema eesti kunsti kogud, neile saadi lisa kunstikooli «Pallas», Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse ja teistest kogudest, mistõttu muuseumi fondid kasvasid kiiresti. Nendest korraldatud laiendatud uus ekspositsioon avati külastajaile 22. juunil 1941. a. See andis 176 teosega arenguloolise ülevaate eesti kunstist alates Kr. Raua ja A. Laikmaa loominguga.

Ent samal päeval alanud sõda ning sellele järgnev fašistlik okupatsioon katkestasid ajutiselt Nõukogude Eesti kunstielu hooga arengu. Koos teiste eesti intelligentsi esindajatega astusid kunstnikud A. Johani, K. Liimand ning mitmed kunstikooli õpilased vaenlase lähenedes Tartus formeeritud hävituspataljoni, et relv käes kaitsta oma sotsialistlikku kodumaad. Ülekaalukate jõudude ees taganedes langes A. Johani Mustvee all vangi ning mõrvati 28. augustil 1941. a. Tartu lähistel tankitõrjekraavis. K. Liimand sai rindel surma (tema langemise koht ja aeg pole teada). Suur osa eesti kunstnikke evakueerus tagalasse, kus nad Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse hoolitsusel 1942. a. koonduisid Jaroslavli ning siin oma kunstiloominguga võitlesid kodumaa vabastamise eest.

*

Tartusse jäänud kunstnikele algas raske okupatsiooniperiood, täis pingelist võitlust poliitiliste repressioonidega. Viimaste ohvriks langesid silmapaistvad Tartu kunstnikud N. Kummits ja A. Laigo, kes arreteerituna 1943. a. kannatasid vintsutusi Tartu ja Tallinna vanglasis ning kellest Kummits suri näljutuse tagajärjel, A. Laigo aga mõrvati fašistide poolt vähe aega enne Tallinna vabastamist 1944. a. Saksa okupantide lõppeesmärgiks oli eestlaste kui «alama rassi» iseseisva kultuurielu täielik lämmatamine, mis aga ei õnnestunud, sest et vabadust maitsnud rahvas ja selle intelligentsi eesrindlikum osa ei lasknud end okupantidel

jalge alla tallata, vaid kaitses visalt oma ajalooliselt kujunenud kultuuri- koldeid ning püüdis oma loominguga hoida erksana rahva võitlusvaimu.

Tartu vallutamise järel suleti K. Mäe nim. Riigi Kõrgem Kunstikool ning alles 1942. a. sügisel saadi luba jätkata õppetööd Tartu Kõrgemate Kujutava Kunsti Kursuste nime all Tartu linnavalitsuse alluvuses, tunduvalt vähendatud õppejõudude arvuga. Kursused võimaldasid 1943. a. kevadel lõpetada kunstihariduse üheksal noorel kunstnikul. Järgmisel aastal kaubeldi välja luba avada kõrgem kunstikool «Pallas», aga see sai töötada vaid lühemat aega, sest kooli ruumid rekvireeriti sõjaväe laatsareti tarvis. Tartu vabastamislahingute ajal põlesid kunstikooli hooned maha.

Tartu kunstimuseum sai oma tööd jätkata esmalt nn. haridusdirektooriumile, 1942. a. juulist peale Tartu linnavalitsusele alluva muuseumina. Personali vähendati, eelarve kärbiti miinimumini. Muuseumi esimeseks mureks oli lahingupäeviks varjendisse viidud kunstivarade päästmine niiskuseohust ning hooldajateta kunstiteoste hoiulevõtt. Sel teel päästeti hävimisest kunstnike A. Johani, K. Liimandi ja A. Bachi ateljeedesse mahajäänud kunstiline pärand, võeti arvele kirjastuse «Ilukirjandus ja Kunst», Eesti Kirjanduse Seltsi jt. kunstivarad.

Tõsiseid raskusi oli aga ekspositsiooni korraldamisega, sest eesti kunsti suurmeistrite Kr. Raua, N. Triigi, K. Mäe, J. Koorti, A. Vabbe jt. loomingusse suhtusid kohalikud okupatsioonivõimud kui «mandunud» kunsti ning teoseid konfiskeeriti. Ekspositsioon oli piiratud ulatuses avatud 1941. a. oktoobrist kuni 1943. a. jaanuarikuuni, mil Tartu Kunstimuseum sunniti kohaliku välikomandantuuri poolt oma ruumidest lahkuma ning ta sai ajutised ebasobivad ruumid majas Lai tn. 17. Seal asuvad kunstikogud ja inventar said sõjategevuse tagajärjel tunduvalt kannatada. Kuni Nõukogude Eesti taasvabastamiseni piirdus muuseumi tegevus säilinud kunstivarade sõjaohu eest maale evakueerimises ja hooldamises. Muuseumi endised ruumid Suurturg 3 aga süüdati saksa sõjaväelaste poolt linnast taganemisel põlema.

Kunstnike Kooperatiivi Tartu osakond sai eksisteerimisloa Tartu Kunstibüroo nime all. Viimase valduses olev suurem kogus nõukogude ajal kooperatiivile omandatud õlivärve ja maalitarbeid võimaldas Tartu kunstnikel sõjaoludes jätkata loomingulist tööd ning korraldada kunstinäitusi. Viljeldi peamiselt maastikku, natüürmorti ja portreed, läks moodi kiirustav, etüüdlik käsitluslaad. Ent mõnel alal loodi siiski ka püsivama väärtusega teoseid. Üldiselt aga iseloomustab Tartu okupatsiooniaegset kunstielu sihipäratu askeldamine ja äraootav paigaltammumine kunsti-loomingus.

Tartu vabastamisel saksa okupantidest 1944. a. augustis leidsid vabastajad eest peaaegu inimtühja, purustatud ja mahapõletatud linna. Uut, nõukogulikku elu tuli igal alal ehitama hakata sõna otseses mõttes varemeis. Sõjajärgse viieteistkümne aasta jooksul on nõukogude inimeste tarka tööga suudetud rajada palju uusi tööstusi ja kultuuriasutusi, ehitada rohkesti elamuid. Nii on see toimunud ka kunstirindel.

Otse Nõukogude Armee väeosade kannul saabusid 1944. a. sügisel Tartusse Jaroslavlis asutatud EN Kunstnike Liidu abiesimees P. Aavik, sekretär A. Bach-Liimand ja operatiivgrupi liige A. Pilar, kes asusid siin koos kohalike kunstnikega taastama laostatud kunstielu. Tartus asutati EN Kunstnike Liidu osakond (keskjuhatuse asus Tallinnas, kohapeal juhtis osakonna tööd valitav büroo) ning Tarbekunsti Keskuse Tartu osakond, mille direktoriks sai A. Pilar. Tartu Linna Täitevkomitee poolt kindlustati Kunstnike Liidu ja Tarbekunsti Keskuse büroorumide, töökodade ja kunstnike ateljeede tarvis maja Nõukogude väljak 8, kunstnike korteriteks maja Tähtvere linnaosas ning abimajand Ilmatsalus. 16. märtsil 1946. a. võttis Tarbekunsti Keskuse Tartu osakonna funktsioonid ja varad üle NSVL Kunstifondi Eesti Vabariikliku Osakonna Tartu osakond.

Tohutut pingutust nõudis Tartu Riikliku Kunstiinstituudi rajamine, mille direktori kohustetäitjaks määrati P. Aavik, õppealajuhatajaks B. Lukats. Kunstiinstituudi uueks peahooneks sai hoone H. Heidemanni tn. 16, mille valgusküllased ruumid olid kunstikoolile sobivad. Kunstiinstituudi õppejõududeks värvati silmapaistvad kunstipedagoogid ja rida noori kunstnikke. See kindlustas pideva töö ja elatise paljudele Tartu kunstnikele. Instituudi maja korrastamiseks, sisustamiseks ja õppevahendite muretsemiseks tegid õppejõud ja üliõpilased suure töö. K. Mäe nim. Kunstikooli varemeist kaevati välja graafikapress ja mõningaid skulptuuriateljee tööriistu. Maalimismaterjalidega varustas instituuti esialgu Kunstnike Liit. Ühiste pingutuste viljana võis Tartu Riiklik Kunstiinstituut õppetööd alustada 15. novembril 1944. a. 95 üliõpilasega.

1945. aastal määrati kunstiinstituudi direktoriks prof. A. Starkopf ning 1948. a. E. Einmann, kuna õppealajuhatajaks sai kujur J. Hirv. Oma suurte kunstipedagoogiliste kogemuste tõttu aitasid nad täiustada õppeprotsessi ning kindlustada instituudi majanduslikku baasi. Instituudi oma jõududega taastati 1947.—1948. a. teise õppekorpuse tarvis N. Burdenko tänavas asuv hoone.

Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis valmistati ette kõrgema haridusega loovkunstnikke maali, graafika ja skulptuuri erialal, millele vastavalt õppetöö toimus kolmes fakulteedis. Õppetöö kestis 6 aastat, millest viimane oli varutud diplomitöö valmistamiseks ja riigieksamite sooritamiseks. Üliõpilased said stipendiumi ja vajaduse korral korteri ühiselamus. Õppe-

töö tulemusi tutvustasid avalikkusele iga-aastased õpilas- ja diplomitööde näitused.

Tartu Riikliku Kunstiinstituudi lõpetas aastail 1947—1955 umbes 75 noort kunstnikku, kellest paljud on võitnud nõukogude eesti kunstielus silmapaistva koha, nagu maalikunstnikud A. ja H. Viidalepp, E. Allsalu, L. Kokamägi, L. Mark-Vallimäe, E. ja K. Polli, H. Pudersell, graafikud L. Ennosaar, I. Linnat, kujurid L. Israel, E. Kirs, O. Männi, J. Paberit, E. Rebane, E. Taniloo, keraamik M. Rääk jt.

EN Kunstnike Liidu Tartu osakonnas omandas suure tähtsuse kunstnike loominguulise töö suunamine, kunstinäituste korraldamine ja ideoloogiline kasvatustöö. Okupeeritud Eestis töötanud kunstnikel tuli paljuski ümber orienteeruda, omandada sotsialistliku realismi meetod, õppida oma teostes rahvapäraselt kujutama kaasaja ülesehitava töö ja võitluse paa-tost. Et nad selles olid oma Nõukogude tagalas viibinud kolleegidest tüb-listi maha jäänud, tõendas esimene kunstinäitus teemal «Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil», mis avati 6. nov. 1944. a. Kadrioru lossis-ning 11. veebr. 1945. a. ka Tartus. Nõukogude tagalast naasnud kunst-nike loomingu sellel näitusel oli tihedalt seotud kaasaja eluga ja võitlu-sega fašistide vastu, kuna Eestis viibinud kunstnike töid iseloomustas elust irdumine ning sisuline tühjus. Sellest eluvõõrusest temaatikas tuli üle saada, muutuda täisvereliseks nõukogude kunstnikuks.

Tugevaks loominguuliseks tõukejõuks kunstnikele oli kibekiire etteval-mistus üleliidulisel kunstinäitusel esinemiseks 1945. a. lõpul, milleks kunstnikud said rohkesti tellimusi. Selleks näituseks valmis Tartu kunst-nikel juba rida figuraalseid kompositsioone, nagu E. Kitse «1. mai aktus TRÜ aulas», J. Võerahansu «Lambapesijad», mitmed tähelepandavad portreed jne. Näituse eeltööde korras käisid Tartu kunstnike töid vaata-mas vene nõukogude kunstnikud D. Šmarinov ja I. Serebrjannõi, kes and-sid neile tunnustava hinnangu. Üleliidulisele kunstinäitusele pääsesid oma töödega 1945. a. 12 Tartu kunstnikku. Ka järgmisest, 1947. a. üle-liidulisest kunstinäitusest Moskvas võtsid osa 13 Tartu maalikunstnikku, kujurit ja graafikut.

Tartu kunstnike intensiivsest loominguulisest ja organisatoorsest tööst oma loomingu tutvustamisel linna elanikkonnale kõneleb ka kodulinnas korraldatud kunstinäituste rohke arv. Viie sõjajärgse aasta jooksul (1945—1949) toimus Kunstnike Liidu Tartu osakonna liinis üle 20 kunsti-näituse, neist 8 külalishäitust.

15. juunil 1945. a. avati EN Kunstnike Liidu Tartu osakonna ruu-mides esimene sõjajärgne Tartu kunsti kevadnäitus, millel esines 33 kunstnikku 130 õlimaali, skulptuuri ja graafikateosega. Sellel näitusel hakkas juba kajastuma kaasaegne, eeskätt Tartu taastamise temaatika, eksponeeriti nõukogude töötajate portreid jne.

Lähemat tutvumist nõukogude maalikunsti ja graafika saavutustega võimaldasid meie vabariiki suunatud rändnäitused. 11. nov. 1945. a. avati Tartus «Nõukogude maali ja graafika näitus», mis andis ulatusliku läbilõike nõukogude kunsti kõigist žanridest ja selle silmapaistvamaist esindajaist. Näitusel domineeris võitleva ja töötava nõukogude inimese kujutus nii suurtes figuraalsetes kompositsioonides, portreedes kui ka joonistustes ja graafilistes töodes. Näitus äratas Tartu noorsoos ja töötajaskonnas suurt huvi ning seda külastasid arvukad ekskursioonid. 1946. a. toimusid Tartus veel Leningradi ja Ukraina kunstnike graafikanäitused, mis aitasid süvendada eelmisel näitusel omandatud muljeid ja teadmisi nõukogude kunstist.

Rida sõjajärgseid näitusi oli pühendatud kunsti erialale või temaatikale, nagu graafikanäitus Tartu ja Tallinna kunstnike töödest (1945), kus peale uudisloomingu esitati ka sõjaaegseid rindejoonistusi, akvarellide ja joonistuste näitus (1948) ning Tartu temaatikal loodud teoste näitus (1949) jt. Tutvustati ka tarbekunstnike loomingut. Üldsuse tähelepanu äratasid personaal- ja grupinäitused. 1949. a. suvel korraldati Tartu ja Tallinna kunstnike tööde rändnäitus rajoonikeskustes. Samal ajal võtsid Tartu kunstnikud oma töödega järjekindlalt osa ka Tallinnas korraldatavaist vabariiklikest kunstinäitustest.

Peale kunstinäitustest osavõtu teostasid Tartu kunstnikud rea ulatuslikke loominguulisi tellimustöid Tartu asutistele. Neil aastail tuksus kunstnike loominguuline pulss intensiivselt ning ka nende kunstimeisterlikkuse kasv oli ilmne. Tööde temaatika avarus ning haaras peale maastiku, natüürmördi ja portree mitmesuguseid kaasaja elunähtusi, teoste vormikäsitus muutus lihtsamaks ja rahvapärasemaks. Sellele aitasid kaasa teoste ideekavandite ühised arutelud Kunstnike Liidus ja kunstinäituste avalikud arutelud. Kunstnike ideelis-poliitilist teadlikkust aitasid tõsta loengud poliitilistel ja kunstialastel teemadel jne. 1946.—1949. a. õppis valdav osa Tartu kunstnikest Marksismi-Leninismi Õhtuülikooli kunstitöölise fakultedis, mis andis nende maailmavaate kujunemisele teoreetilise aluse. Kunstnike loominguulisele kasvule aitasid kaasa ka sagedased komanderingud vabariigi tööstusrajoonidesse, Leningradi ja Moskvasse ning teistesse vennasvabariikidesse, näit. 1946. a. Armeeniasse, 1947. a. Kesk-Aasia vabariikidesse.

Laiemate hulkade kunstiharrastuse edendamiseks asutati 1947. a. aprillis EN Kunstnike Liidu Tartu osakonna ruumides kujutava kunsti stuudio, mille eesmärgiks oli kunstihuviliste noorte ettevalmistamine Tartu Riiklikku Kunstiinstituuti astumiseks. Stuudio õppekavas oli joonistamine, maalimine ja modelleerimine. Stuudio tööst osavõtukuks registreerus üle 30 noore kogu Lõuna-Eestist. 1949. a. oktoobris asutati Kunstnike Liidu Tartu osakonna, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi ja Tartu II

Kultuurimaja ühisüritusena kujutava kunsti ring. Selle töö toimus Kunstnike Liidu ruumes kaks korda nädalas loengute ja praktiliste tööde näol.

1944. a. sügisel sai ka Tartu Kunstimuseum võimaluse oma tegevust jätkata, nüüd ENSV Kunstide Valitsusele alluva, laiendatud profiiliga Tartu Riikliku Kunstimuseumina. Muuseumi fondidesse otsustati peale eesti ja nõukogude eesti kunsti koguda ka revolutsioonieelset vene ja kaasaegset Nõukogude Liidu rahvaste ning lääne-euroopa kunsti. Selle kava täideviimiseks osutas NSVL RKN juures asuv Kunstide Komitee korduvalt abi vene ja vennasrahvaste kunstikogu aluse rajamisel ja täiendamisel. Kogude pidevat ja süstemaatilist täiendamist on võimaldanud vabariiklik ostukomisjon (praegu Eesti NSV Kultuuriministeeriumi Riiklik Ekspertiisikomisjon).

Tunduvalt suurendati ka Tartu Riikliku Kunstimuseumi eelarvet ja koosseise (14 inimest 1946. a.). Tõsiseid raskusi valmistas purustatud linnas esialgu kunstimuseumi majutamine. Pärast mitmekordset ülekolimist määras Tartu Linna TSN Täitevkomitee 1945. a. novembris kunstimuseumi asukohaks elamufondi kuuluvas majas Vallikraavi tn. 14 kaks majakorrust. Muuseum kolis sinna 1946. a. veebruaris ning alustas seejärel kunstivarade maalt sõjapaost tagasitoomist ja ekspositsioonilist tööd. Muuseumivarade reevakueerimine lõpetati 1947. a., millele järgnes kogude korrastamine ja teaduslik inventariseerimine. See nõudis tolal lõviosa kunstimuseumi kollektiivi tööst.

Samaaegselt, kohe pärast linna vabastamist oli edasilükkamatuks ülesandeks kunstikaitse organiseerimine, peremeheta jäänud kunstivarade arvele- ja hoiulevõtt, Tartu linnas kunsti- ja arhitektuuri-mälestusmärkidele tekitatud sõjakahjude hindamine ning sõjatules hävinud kunstiteoste kohta andmete kogumine. Sellesse töösse lülitus kunstimuseumi kollektiiv 1944.—1945. a. Selle töö tulemusena täienesid kunstimuseumi kogud väärtuslike teostega ning pandi püsiv alus muuseumi tarbekunstikogule.

Kunstimuseum avas oma ukseid publikule 2. mail 1946. a. ekspositsiooniga «Tartu Riikliku Kunstimuseumi kogude kasv aastail 1944—1946». Ekspositsioonipinna kitsuse tõttu oli kunstimuseum sunnitud loobuma alalise ekspositsiooni põhimõttest ning korraldama vahelduvaid näitusi, mis võimaldasid mitmekülgselt tutvustada kujutava kunsti saavutusi ning hoida muuseumi külastajate huvi erksana. Kuna Nõukogude Eesti kunstnike ja vennasrahvaste kunstiloomingu tutvustamine toimus neil aastail peamiselt EN Kunstnike Liidu Tartu osakonna poolt korraldatavaid kunstinäitustel, siis Tartu Riiklik Kunstimuseum pani pearõhu oma ekspositsioonilises töös eesti progressiivse kunstipärandi tutvustamisele. Eeskätt oli vajalik kodulinna töötajatele tutvustada nende Tartu kunstnike loomingut, kes olid Suure Isamaasõja päevil hukkunud kas rinde-

võitlejaina või fašistlikes koonduslaagreis (A. Johani, K. Liimand, N. Kummits, A. Laigo). Kõigi nende näituste tarvis koondati materjali üle kogu Eesti ja väljaspooltki. Kandes oma ulatuselt valiknäituse iseloomu, andsid nad siiski piisava ülevaate iga kunstniku loomingulisest omapärasest ja arenguteest. 1950. a. korraldati eesti realistliku kunsti aluse rajaja prof. J. Köleri teoste näitus Tallinna Riiklikus Kunstmuuseumis leiduvate materjalide põhjal. Aastail 1944—1950 saadi massilisele kunsti populariseerimistööle ja teaduslikule uurimistööle veel vähe tähelepanu pöörata, see piirdus peamiselt informatsioonide ja artiklite avaldamisega ajakirjanduses ja ekskursioonide juhtimisega.

Sõjajärgsed aastad 1944 kuni 1950 olid Tartu kunstielu taastamise ja märgatava kasvu perioodiks. Neil aastail tegutses intensiivselt Tartu Riiklik Kunstiinstituut ja EN Kunstnike Liidu Tartu osakond ning laiendati Tartu Riikliku Kunstmuuseumi profiili. Toimusid sagedased kunstinäitused Kunstnike Liidu, kunstmuuseumi ja kunstiinstituudi liinis, kasvas kunstnike loominguline aktiivsus ja realistlik kunstimeisterlikkus. Olid loodud kõik eeldused Tartu kunstielu edasiseks arenguks ja õitsenguks.

*

1950. a. liideti Tartu Riiklik Kunstiinstituut ja Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut ühiseks Eesti NSV Riiklikuks Kunstiinstituudiks, kusjuures Tartu kunstiinstituudi üliõpilastel lubati oma õpingud lõpetada ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakonnas. Viimane diplomitööde kaitsmine toimus 1955. aastal. Koos kunstiinstituudiga siirdus Tartust Tallinna ka enamik tema õppejõude. 1951. a. asutati kunstiinstituudi baasil keskastme õppeasutus — Tartu Kujutava Kunsti Kool.

Eeskätt liikmete arvu kahanemise tõttu muudeti EN Kunstnike Liidu Tartu osakond Liidu Tartu sektsiooniks, mille funktsioonid olid suhteliselt piiratud.

Tartu Riiklik Kunstmuuseum omandas neil aastail keskse koha Tartu kunstielus.

Ekspositsioonilise pinna laiendamise tagajärjel kasvas järsult näituste arv. Peamine rõhk asetati nüüd eesti nõukogude ja vennasrahvaste nõukogude kunsti tutvustamisele. Selleks organiseeriti sagedasi külalisnäitusi Tallinnast ja väljaspoolt vabariiki. Kunstipärandi tutvustamine jäi neil aastail mõnevõrra tagaplaanile. Palju kasulikku õpiti sel alal Moskva ja Leningradi muuseumidelt. Täiesti uueks tööloiguks kujunes 1951. a. alates rändnäituste korraldamine Tartu koolides ja käitistes ning Lõuna-Eesti rajoonides. Olulisteks massilise kultuuritöö vormideks kunstimuuseumis oli samuti ekskursioonide juhtimine statsionaarsetel ja rändnäitustel. Rändnäitustel koolides kasutatakse ekskursioonide juhtimise

moodust kas joonistamise, ajaloo või klassijuhataja tunnis klasside kaupa. Rahvamajades, kolhoosiklubides, käitistes jne. aga korraldatakse näitust tutvustav loeng. Üha laienevaks tööloiguks kunstiloomingu populariseerimisel ja esteetilise kasvatustöö alal kujunesid diapositiividega illustreeritud loengud ja kunstiajaloo lektorium.

Muuseumi kogu massilist kultuuritööd kannab ühe põhiteljena eesmärk äratada ja kasvatada sügavat ning laialdast huvi kujutava kunsti vastu, kujundada töötajates vajadus külastada regulaarselt kõiki muuseumi stantsionarseid näitusi, nii nagu ei jäeta külastamata teatrietendusi, kontserte.

Tolle perioodi positiivsetest saavutustest tuleb märkida Tartu väljakute ja haljasalade kaunistamist monumentaalskulptuuridega. Püstitati V. I. Lenini monument Eesti NSV Põllumajanduse Akadeemia esisele väljakule 1950. a., mille autoreiks on Tallinna kujurid F. Sannamees, G. Pommer, A. Vomm ja arhitekt M. Port. Tartu Riikliku Ülikooli 150-aastase juubeli puhul 1952. a. püstitati kolme tema kuulsa kasvandiku ja õppejõu mälestussambad, nimelt prof. N. I. Pirogovile raekoja taga asuval haljasalal (büsti autorid tallinlased J. Raudsepp ja A. Mölder), akadeemik N. I. Burdenkole Toomemäel (büsti autorid A. Vomm ja L. Israel) ning Fr. R. Kreutzwaldile Emajõe ääres Oktoobripuiestikus (autorid J. Hirv ja M. Saks). Kujurid A. Eller, F. Blumbergs, H. Kärner ja E. Rätsep modelleerisid 1952. a. V. I. Lenini portreefiguuri ning nõukogude teadlaste Mitšurini, Viljamsi ja Ivatovi portreereljeefid Väimela Loomakasvatusteniikumi uue hoone kaunistamiseks.

EN Kunstnike Liidu Tartu sektsioon organiseeris Tartu Riikliku Kunstimuuseumi initsiatiivil 1955. a. Tartu kunstinäituse. Kui esimese näituse eel veel kaheldi oma jõus, mistõttu see korraldati ülevaatenäituseksena kunstnike viie aasta töödest, siis kõik järgmised näitused korraldati juba kunstnike uusloomingust, kusjuures näituse žüriil on tulnud igal aastal tarvitada üha tihedamat sõela esitatud tööde rohkuse tõttu. Tartu kunstinäituste korraldamine on palju kaasa aidanud kunstnike loomingu- lise töö uuele tõusule, selle temaatika avardamisele ja elulähedasemaks muutmisele ning kunstimeisterlikkuse kasvule. Need on aidanud tõsta Kunstnike Liidu autoriteeti nii kunstnike hulgas kui ka Tartu ja kogu vabariigi töötajaskonnas. Iga järgnev näitus on esile kergitanud üha uusi noori võimekaid jõude. 1958. a. Tartu kunstinäitusel esines 78 kunstnikku.

Tartu kunstnike suhtumises loomingu- lisse ülesandesse ja nende käsitluslaadis võib viimaseil aastail täheldada tunduvat muudatust. 1955.—1956. a. kunstinäitustel esitatud paljudes töödes esines veel kuiva, natuuri kopeerivat pseudorealismi, nii et raske oli mõne autori töid etikette lugemata teise kunstniku töödest eraldada. 1957. a. veebruaris toimunud I üle-

liidulisel kunstnike kongressil avaldatud partei juhtnõõrid ning kongressi diskussioonid ja otsused andsid nõukogude kunstnikele tõuke «julge loomingulise initsiatiivi ilmutamisele, sotsialistliku realismi kunsti vormide, stiilide, liikide ja žanride edasisele rikastamisele». Selgesti ilmes murrang üldisemas ulatuses 1957. ja 1958. a. Tartu kunstinäitusel, kus paljude kunstnike töödes võis märgata isikupärase käekirja julgeid otsinguid. Kunstnike looming oli muutunud käsituslaadilt vabamaks, pintslitõmme hoogsamaks ning koloriidile kui maalikunsti tähtsamale emotsionaalsele mõjutegurile oli hakatud omistama suuremat tähelepanu. Selle murrangu kandjaiks olid rõõmustaval kombel just noorema põlvkonna maalikunstnikud E. Allsalu, J. Malin, L. Vallimäe-Mark, L. Makarova, E. ja K. Polli, V. Pirk jt., keda oma eeskujuga toetavad mõned vanemad kunstnikud, nagu E. Kits, L. Kits-Mägi, J. Saal, A. Vardi, J. Uiga jt. Skulptuuris toimus sama protsess L. Israeli, E. Rebase, E. Taniloo, A. Rimmi loomingus, kuna vanast kaardiväest sammuvad ees prof. A. Starkopf ja R. Timotheus. Tarbekunstis võis uute kaasaegsete vormide otsingut üldisemalt täheldada 1958. a. Graafikas on esile kerkinud noor monotüüpimeister E. Raudsepp. Maalikunsti žanridest on kõige rohkem viljeldav maastik ja portree, aga ka figuraalse kompositsiooni alal töötavad järjekindlalt E. Allsalu, I. Malin, K. Polli, L. Kits-Mägi, E. Kits jt., kes oma töödes kajastavad kaasaja mitmekülgeid elunähtusi.

Tartu kunstnikud on edukalt esinenud ka kõigil vabariiklikel kunstinäitustel Tallinnas, samuti üleliidulistel kunstinäitustel Moskvast. Väljaspool meie vabariiki on E. Kits osa võtnud 1956. a. juulis Moskvast toimunud E. Einmanni, E. Kitse ja R. Sagritsa grupinäitusest ning 1957. a. lõpul Nõukogude kunstinäitusest Prahast. 1956. a. detsembris võtsid 23 Tartu kunstnikku osa Eesti NSV kunsti ja kirjanduse dekaadi kunstinäitusest Moskvast. 1957. a. suvel esinesid 6 noort kunstnikku ülemaailmse noorsoofestivali kunstinäitusel Moskvast. Sama aasta sügisel esinesid 21 kunstnikku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäeva tähistaval üleliidulisel kunstinäitusel Moskvast. 1958. a. võtsid 11 Tartu kujurit osa Balti vabariikide skulptuurinäitusest Riias, mispuhul prof. A. Starkopfi omistati I üleliiduline preemia ning L. Israelile, E. Rebasele, A. Rimmile, E. Taniloole ja R. Timotheusele vabariiklik preemia. 1959. a. esines 9 Tartu maalikunstnikku oma töödega Balti vabariikide temaatilise maali näitusel Tallinnas, kus E. Allsalule määrati vabariiklik preemia.

Tartu kujurid on peale näitustel esinemise viimaseil aastail kaasa töötanud linna kaunistamisel dekoratiiv- ja monumetaalskulptuuridega. 1956. aastal avati Tähtvere pargis mälestussammas revolutsionäär Hans Heidemannile (autor O. Ehelaid). 1957. a. paigutati Ehelaiu loodud graniidist «Jääkaru» fontäänile H. Heidemanni ja Viljandi tänava vahelisel haljasalal. 1959. a. kinkis prof. A. Starkopf 70-aastase juubeli puhul

Tartu linnale oma graniidist «Istuva poisikese», mis nüüd kaunistab haljasala RT «Vanemuise» kõrval. Samal aastal valmis J. Paberitil graniit-iiguur «Õppiv noorus», mis kaunistab hotelli «Park» aeda. Kujur E. Rebane töötab monumendi loomisel, mis püstitatakse fašistide poolt tankitõrjekraavis mõrvatute mälestuseks Riia maantee äärde. Ka Tartu kalmistud on rikastunud mitme uue hauasambaga. M. Saksa loodud on ENSV rahvakirjaniku O. Lutsu pronksbüstiga hauasammas Võru t. kalmistul. Prof. A. Starkopf on loonud Maarja kalmistul skulpturaalsed hauasambad helikunstnik K. Valdase (1956), S. M. Beljanina (1958) ja prof. O. Halliku perekonna (1959) matuseplatsile. Valminud on tal kirjanik A. Kitzbergi graniitbüsti viimase hauasamba tarvis Maarja kalmistul. Tartu kaunistamisel silmapaistvate kultuuritegelaste mälestussammastega ning linna haljasalade kaunistamisel dekoratiivskulptuuridega seisab ees veel suur töö, eriti seoses RT «Vanemuise» uue hoone ümbruse ning Tähtveres rajatava kultuuri- ja puhkepargi kujundamisega.

Rida monumente on loodud ka väljaspool Tartut. Kujurite M. Saksa ja E. Taniloo koostöö tulemusena valmis lauluisa Fr. R. Kreutzwaldi istuv pronksfiguur tema monumendile, mis püstitati 1958. a. Kadrioru pargis Tallinnas. E. Taniloo loodud on ka Uus-Irboskas 1958. a. püstitatud, reljeefiga kaunistatud obelisk 25 mõrvatud Eestimaa ametiühingute I kongressi delegaadi mälestuseks. 1959. a. valmis E. Tanilool koostöös arhitekt Ü. Sirbiga Kudina vennaskalmistu monument ning teoksil on Saaremaa ülestõusu mälestussammas. Prof. Starkopf teostas dots. V. Savi hauamonumendi Rahumäe kalmistul Tallinnas (1959) ning lamava mehe figuuri läti akadeemik P. Stradinši hauasamba tarvis Riia Metsakalmistul (avatud 1960).

Ka paljud Tartu maalikunstnikud on Eesti NSV Kunstifondi Tartu osakonna kaudu teinud intensiivset tööd kooli- ja kultuurimajade, klubide, teatrite, lasteaedade jne. kaunistamisel maalide, dekoratiivpannoode, skulptuuride, sisekujunduse ja lavadekoratsioonidega kogu vabariigi ulatuses. Teostatud maaliteoste hulgas leidub tavalisi tahvelmaale, mis kujutavad peamiselt linnavaateid ja maastikke, enamasti telliva asutise kodulinnast või rajoonist. Rohkesti on loodud ka suuri pannoosid kas maastikuvaadete või figuraalsete kompositsioonidega. Viimaste hulgast võib esile tõsta E. Kitse pannoosid «Pulmad» (1959, Tallinna Perekonnaseisuaktide Büroos), «Rahvapidu Taevaskojas» (1959, Põlvas), «Pidu kolhoosis» (1959, Narva-Jõesuus), K. Polli «Rahvapidu Rakvere Lossimäel» (1958, Rakveres) ja «Rahvapidu Pühajärvel» (1959, Elvas), L. Makarova «Jaanituli» (Keilas) ja «Kalevipoeg kivi viskamas» (Kehras). Kõigil neil töödel on kindel koht kunstnike loomingulises biograafias. Skulptoreilt on tellitud peamiselt eesti kirjanike, ühiskonnategelaste ja revolutsionääride portreid, A. Starkopfilt ka figuraalseid töid Tallinna Perekonna-

seisuaktide Büroole. Dekoratiivkujunduse alal on hästi lahendatud E. ja K. Polli poolt Kohtla-Järve Pioneeride Maja muinasjututoo terviklik kujundus temperamaalidega, I. Malini kavandatud värviline vitraaž «Kalevipoeg ja saarepiiga» Türi linna kultuurimajas, samuti Ü. Sirbi, L. Räksi jt. mitmed kaasaegsed ruumikujundused. Tartu kunstnike tööviljana on alaväärtuslike koopiaste asemel viidud palju originaaltöid rahva hulka, aidates sellega kaasa rahva kunstimaitse ja ilumeele kasvatamisele.

Loomingulise töö elavnemise tõttu on EN Kunstnike Liidu Tartu sektsiooni liikmete arv viimaseil aastail jõudsasti kasvanud, ulatudes 1960. a. lõpul 46 liikme ja 8 liikmekandidaadini. Juurdekasv on toimunud peamiselt noorte kunstnike vastuvõtmisega liikmeks või liikmekandidaadiks, samuti ka vanemate kunstnike liikmeõiguste taastamisega. Ent juurdekasvuks on Tartus veel reserve, eeskätt noorte kunstnike näol, kes on näitustel esinemistega tõendanud oma küllaldast kvalifikatsiooni.

EN Kunstnike Liidu Tartu sektsiooni pidev kasv tingis ka uut organisatsioonilist vormi ja suuremat iseseisvust kohaliku kunstielu juhtimisel. 1957. a. mais toimunud EN Kunstnike Liidu IX kongressil tegi Tartu delegaat ettepaneku moodustada Tartus taas Liidu osakond, millele oleks oma juhatus ja eelarve ning omad koosseisulised üksused. Kongress oma resolutsioonis toetas seda ettepanekut ning 1957. a. kehtestatud NSVL Kunstnike Liidu uue põhikirja alusel moodustatigi 1957. a. 25. septembrist Eesti NSV Kunstnike Liidu Tartu osakond, millele on oma üldkoosolekul valitud juhatus (alates 1958. a. esimees maalikunstnik K. Nagel), eelarve ja senisest avaramad võimalused Tartu kunstielu korraldamiseks ning kunstnike loominguliste tingimuste parandamiseks. Osakonnal on 5 esindajat Liidu juhatuses ja üks esindaja revisjonikomisjonis.

Kunstnike erialaste küsimuste läbiarutamiseks ja nende töö soodustamiseks loodi 1958. a. lõpul Tartu osakonnas skulptorite sektsioon, lähemas tulevikus moodustatakse ka maali- ja tarbekunstnike sektsioonid, mis oma tegevuses alluvad osakonna juhatusel. Liitu veel mittek kuuluva noorte kunstnike töö organiseerimine toimub vabariikliku noortekoondise poolt nimetatud aktivisti kaudu. Kunstnike kvalifikatsiooni tõstmiseks töötab talveperioodil joonistusstudio, millest osavõtt on viimaseil aastail olnud väga elav. Kunstnike loomingulist tööd soodustavad ühised väljasõidud Kunstnike Liidu autobussiga looduslikult huvipakkuvasse kohtadesse kodumaal ning pikemaajalised komanderingud vennasvabariikidesse. 1959. a. on 13 Tartu kunstnikku kasutanud neid võimalusi töötamiseks Kunstnike Liidu loomingulistest majades Palangas Leedu NSV-s, Majoris Läti NSV-s, Krimmis ning Koola poolsaarel ja Karjala-Soomes. Need on aidanud luua sidemeid vennasvabariikide kunstnikega. Näiteks noored kunstnikud L. Makarova, R. Saare ja A. Suuman

viibisid 10 päeva läti, leedu ja eesti noorte kunstnike loomingulises laagris Cēsises ning võtsid oma töödega osa ka ühistest näitustest Cēsises ja Riias. Kunstnike süstemaatilist ideoloogilist tööd suunab marksistliku esteetika seminar, mida juhendab TRÜ õppejõud K. Taev.

Kunstnike ja töötajaskonna vaheliste sidemete tihendamise ja kunsti-propaganda tõhustamise eesmärgil korraldati Eestis 12.—18. aprillini 1959. a. esmakordselt kunstipropaganda nädal, mis muutub iga-aastaseks traditsiooniks. Tartus toimusid sel puhul töötajate ja koolinoorte arvukad kohtumised kunstnike ateljeedes, korraldati L. Kits-Mäe, J. Püttsepa, A. Anni ja A. Simsoni tööde näitused Tartu koolides, EPA-s ja TRÜ kohvikus. Tartu kunstnike kingitusena pandi alus Eesti NSV-s esimesele kolhoosimuuseumile Tartu rajooni kolhoosis «Tulevik», millega loodi kohtumisõhtul püsivamad sõprussidemed.

Nõukogude kunstnike I üleliidulisel kongressil 1957. a. kinnitati NSVL Kunstifondi uus põhikiri, millele järgnes senisest suurema autonoomiaga vabariiklike kunstifondide loomine. Tartus töötab nüüd Eesti NSV Kunstifondi juhatuse poolt 28. jaan. 1959. a. kinnitatud põhikirja alusel ENSV Kunstifondi Tartu osakond, mille liikmeks võivad olla kõik tunnustust leidnud kunstnikud, tarbekunstnikud ja kunstiteadlased. Tartu osakonna tegelikku tööd suunavad ja kontrollivad aga ENSV Kunstnike Liidu Tartu osakonna aruandlus-valimiskoosolekul valitud kunstifondi juhatus (esimees A. Eller) ja kunstinõukogu (esimees H. Pudersell).

Eesti NSV Kunstifondi Tartu osakonna ülesandeks on kunstnike loomingulise töö igakülgne abistamine rahalise toetuse, laenude, loomingu- komandeeringute ja tellimiste andmise näol, kunstiteoste populariseerimine ja levitamine, ettevõtete, asutuste ja elanikkonna tellimuste täitmine, kunstnike ja nende perekondade eluolustikuliste tingimuste parandamine, haigustoetuste maksmine jne.

Kunstifondi Tartu osakonna vahendusel hangitud loominguliste tellimustööde suurest ulatusest oli juttu juba eespool. 1958. a. teostati neid 546 000 rbl. ulatuses. Tellimustöö saamisel suunab Kunstifond selle EN Kunstnike Liidu Tartu osakonna juhatusele, kes määrab seda teostava kunstniku. Tellimustöö kavandi kinnitab ning valminud töö võtab vastu kunstinõukogu, mille koosseisu kuulub 7 kunstnikku ja kunstiteadlast.

Kunstifondi Tartu osakonna tegevuse ühe osa moodustab tööstuslik tarbekunsti esemete tootmine. See võimaldab tarbekunstnikele tööd ja elanikkonda rahuldada maitsekate tarbekunsti toodetega. Osakonna juures töötavad praegu dekoor-skulptuuriateljee, nahkehistöö ateljee, tekstiiliateljee silmuskoe ja kangastoodete osakond ja raamitöökoda. 8. veebr. 1960. a. anti Kunstifondile üle Tartu Keraamikatehas. Töökodade toodangut realiseerib tarbekunstikauplus, kus ühtlasi müüakse ka maali- ja graafikateoseid. 1959. a. lõpul töötas Tartu osakonna töökodades 14

kunstnikku ja 56 töölist kunstilise juhi U. Sirbi üldjuhtimisel. Tarbekunstitoodete kunstilist kvaliteeti kontrollib samuti kunstinõukogu. Tartu tarbekunstnike loomine on mitmekülgne ning hea kvaliteediga. Eriti viimaseil aastail on selles märgata julgeid kaasaegse vormi ja dekoori otsinguid. Tarbekunsti elav nõudmine töötajaskonna poolt on võimaldanud töökodade toodangut pidevalt suurendada. Seda näitab ka toodanguplaani kasv ja selle ületamine aastast aastasse. Kui 1948. a. täideti Tartu osakonna kogutoodanguplaan 1 360 000 rubl. suuruses, siis 1959. a. ulatus see juba 2 740 000 rublani.

Kunstnikele tööruumide ja korterite saamiseks alustas Eesti NSV Kunstifondi Tartu osakond 1957. a. kevadel Tartu Kunstnike Maja ehitamist Vanemuise ja Akadeemia tänava nurgal. Maja anti ekspluatatsiooni 1959. a. novembriks. See neljakorruseline hoone sisaldab Kunstnike Liidu ja Kunstifondi Tartu osakonna bürooruume, mõned kunstifondi töökojad, kunstnikele ühiskasutamiseks avara saali, studioruumi, monumentaalskulptuuri ja graafika eksperimentaalateljee ning 12 korterit ja 19 individuaalateljeed.

Kunstnike oma maja valmimine on Tartu kunstielus suursündmuseks, sest see parandab paljude kunstnike elamis- ja töötamistingimusi, mis kahtlemata tiivustab neid uutele loominguilistele saavutustele. Kunstnike Maja võimaldab seal korraldada väiksemaid kunstinäitusi, mis veelgi rikastab Tartu kunstielu. Senised tarbekunstikaupluse ja raamitöökoja ruumid Suurturg 8 on kavatsus ümber ehitada ja vastavalt sisustada kunstiteoste ja tarbekunsti müügisalongiks. Kunstnike Majas asutatav graafika eksperimentaalateljee oma spetsiaalse sisusutusega annab loodetavasti uue tõuke selle kunstiala arengule Tartus, mis vahepeal oli väibunud töötamisvõimaluste puudumise tõttu. Avar monumentaalskulptuuri ateljee vajalike seadeldistega võimaldab kujureil teostada suuremõõtmelisi teoseid, peale selle on kavatsus Kunstifondi Tartu osakonna liinis rajada veel spetsiaalne kiviraiumistöökoda.

Lahedamad ruumid võimaldavad tunduvalt laiendada kunstifondi töökodade tootmistegevust. Kuna kaunite tarbekunstiesemete järele on elanikkonnas üha suurenev nõudmine, siis on vajalik Tartus välja arendada teine suurem tarbekunstikeskus Eesti NSV-s, milleks tuleb siia suunata täiendavalt tarbekunsti spetsialiste.

Juba eelnevas ajalõigus alanud Tartu Riikliku Kunstimuuseumi ekspositsioonilise ja massilise kultuuritöö laienemine on viimaseil aastail jätkunud ja tunduvalt mitmekesistunud. Elustunud on kunstiteadusliku uurimistöo ja muuseumi väljaannete avaldamine.

Ekspositsioonide arv statsionaaris on jäänud endiseks (keskmiselt 10 näitust aastas), aga nende sisuline profiil on märgatavalt muutunud. Kunstimuuseumi ja Kunstnike Liidu Tartu sektsiooni koostöö tulemusena

on iga-aastaste Tartu kunstinäituste korraldamine muutunud traditsiooniks.

Viimaseil aastail on korraldatud samuti rida Tartu kunstnike loomingu ulatuslikult tutvustavaid personaalnäitusi: maalikunstnik E. Kitse, graafik E. Tiido, maalikunstnike J. Võerahansu ja L. Kits-Mäe, skulptorite R. Timotheuse ja A. Starkopfi tööde näitused.

Kunstimuuseumis on eksponeeritud ka Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi ja EN Kunstnike Liidu poolt organiseeritud Tallinna kunstnike personaalnäitusi. Eelnevast perioodist erinevalt on kunstimuuseum jälle hakanud ulatuslikumalt tutvustama eesti kunstipärandit personaalnäituste kaudu, et sel teel kaasa aidata eesti kunsti ajaloo koostamisele. Põhjaliku ülevaate kunstniku loomingust ja selle arengust pakkusid A. Johani, H. Mugasto, J. Koorti, E. Mätiku teoste näitused. Näituste koostamisele eelnenud kunstnike loomingu teaduslik läbitöötamine ning selle põhjal välja antud illustreeritud kataloogid, samuti artiklid ajakirjanduses on väärtuslikuks materjaliks nende kunstnike elu ja loomingu uurijaile. Eelmiste kõrval jätkus ka teiste Nõukogude Liidu rahvaste kunsti tutvustamine, näit. Läti ja Leedu tarbekunsti näituse, NSVL rahvakunstniku A. Žmuidžinaviciuse personaalnäituse jt. raames. Erilist huvi on äratanud rahvusvaheliste kunstinäituste korraldamine Tartus, näit. Jaapani puugravüüri, Mehhiko ja Brasiilia graafika, India tarbekunsti, Hiina tarbekunsti ja Ungari kunsti näitused. Lääne-Euroopa graafika arengust XV—XIX sajandini andis ülevaate Riikliku Ermitaaži näitus. Tulevikus on soovitatav selliseid näitusi korraldada veelgi sagedamini.

Tänapäeva nõukogude kunstnike tööleinnustamine nende loomingu mitmekülgse ja ulatusliku tutvustamise ja populariseerimise teel, eesti kunsti minevikupärandist aarete väljakaevamine ja esiletõstmine ning Tartu kunstisõprade horisondi avardamine vennasrahvaste ja välismaa kunsti paremate saavutusteni — selline on Tartu Riikliku Kunstimuuseumi ekspositsioonilise töö põhisuund praegusel etapil. Sellele tööle on hinnanguks aasta-aastalt kasvav statsionaari külastatavus.

Lisaks statsionaarsetele näitustele on arvukalt korraldatud originaalidest kunstinäitusi rajoonimuuseumides. Kunstimuuseumi rändnäituste korraldamisel Lõuna-Eesti rajoonides on väärtuslikuks uuenduseks nõukogude eesti graafika tutvustamine originaaltest kaudu. 1959. aastast alates suunab Eesti NSV Kultuuriministeerium oma ostudest kunstimuuseumidesse graafilisi lehti kahes eksemplaris, millest üks läheb rändnäitustefondi. Rahvahulkade esteetilise kasvatustöö seisukohast tähendavad originaalidest koostatud rändnäitused suurt sammu edasi. Kunstimuuseum organiseerib viimasel ajal kuni 45 rändnäitust aastas viieteistkümmel eri teemal.

Populaarsuse on Tartus saavutanud muuseumi lektorium. Loengute

tsükliid toimuvad siin kevad- ja sügissemestritel. Külalislektorina võtab lektooriumi tööst osa prof. V. Vaga TR Ülikoolist. Ka väljaspool statsionaari on loengute kõrval viimastel aastatel üha rohkem pööratud tähelepanu loengute tsükliite organiseerimisele nii Tartu asutustes kui ka rajoonikeskustes. 1959. a. pidasid muuseumi teaduslikud töötajad 122 loengut.

Koolinoorte esteetilisele kasvatustööle kaasaaitamiseks loovad häid võimalusi muuseumi kunstiringid, mis töötavad 1955. a. alates. Üheaegselt töötab muuseumis ring nooremale astmele (VI—VIII kl.) ja teine IX—XI kl. ning üliõpilastele. Nooremate ringis on töö rohkem praktilise iseloomuga. Ringidele tutvustatakse kunstitehnikaid ja kunstiajalugu, organiseeritakse õppematku kunstnike ateljeedesse kunstiteoste sünniga vahetult tutvumiseks. Ringide aastase töö tulemuste kokkuvõtteks on konverents igal kevadel, kus ettekannetega esinevad ringiliikmed.

Muuseumi kollektiivi teaduslik-uurimuslik töö toimub peamiselt stationaaris korraldatud personaalnäituste materjalide teadusliku läbitöötamise näol. Samuti töötatakse teadusliku inventariseerimise korras läbi kõik muuseumi fondidesse tulnud uued kunstiteosed. Monograafilises ulatuses on uuritud maalikunstnike J. Köleri, P. Raua, A. Laikmaa, skulptorite A. Weizenbergi ja A. Adamsoni elu ja loomingut. Tehtud töö tulemusena on ilmunud vanema teadusliku töötaja V. Milki lühimonograafia «Paul Raud» kirjastus «Iskusstvo» väljaandel 1958. a. ning vanema teadusliku töötaja T. Nurga ulatuslik monograafia «Amandus Adamson» kirjastuse «Eesti NSV Kunst» väljaandena 1959. a. Kunstimuuseumi väljaannetena on senini ilmunud 11 kataloogi ja 14 illustreeritud autorilehte. Peamiselt riiklike ostude teel, aga ka muude allikate kaudu on muuseumi kunstikogudesse käesoleva ajani koos deposiitidega koondatud üle 7000 teose. 1955. a. anti kunstimuuseumile üle Tartu Ülikooli Joonistus-kooli materjalid. Kuigi hoone Vallikraavi tänaval on 1959. a. terves ulatuses Tartu Riiklikule Kunstimuuseumile üle antud ning selle keldri- ja mansardkorrust on töö- ja hoiuruumideks välja ehitatud, on see endine eraelamu kiiresti kasvavale kunstimuuseumile jäänud ahistavalt kitsaks. Eesti NSV Kultuuriministeeriumi poolt on 1959. aastal antud lubadus ehitada senisele majale tiibhoone. Selle lubaduse realiseerimist juba lähemal aastail ootab pikisilmi kümneisse tuhandeisse ulatuv muuseumikülastajate pere.

Tartu Kujutava Kunsti Kool on aasta-aastalt oma tegevust laiendanud ning valmistab oma viies osakonnas ette keskharidusega spetsialiste kunstipedagoogika, skulptuuri, teatridekoratsiooni, rõivakujunduse ja puitehistöö erialadel. Kool võtab vastu 7-aastase kooli lõpetanud andekaid noori. Õppeaeg koolis kestab 5 aastat, mille kestel õpilased saavad peale keskhariduse spetsiaalse ettevalmistuse ühel ülalmainitud erialal. Kooli kunstipedagoogilise osakonna lõpetajad omandavad joonis-

tamis- ja joonestusõpetaja kutse. Tartu Kujutava Kunsti Koolis töötavad õppejõududena paljud Tartu noorema põlvkonna kunstnikud.

Viieaastase õpetegevuse järel Tartu Kujutava Kunsti Kool andis 1956. a. esimese lennu lõpetajaid. Seekord kaitsesid oma diplomitoid 14 kunstipedagoogilise osakonna lõpetajat, kellest mitmed tegelikust elust võetud ainekku ja inimesi kujutades olid suutnud luua päris nauditavaid žanrimaale. Ka kolmel järgneval aastal on kunstipedagoogilise osakonna lõpetanud paljud andekad noored. 1959. a. kaitsesid diplomit ka esimesed 7 teatridekoratsiooniosakonna lõpetajat. Kunstikooli diplomandide tööd tõendavad, et koolis on saavutatud küllalt kõrge erialane tase ning et omandatud üldhariduslike teadmistega ja kunstiliste võimetega võib julgesti asuda nii praktiliste ülesannete täitmisele elus kui ka õpingute jätkamisele kunstiinstituudis. Viimast võimalust ongi kasutanud mitmed andekamad lõpetajad.

1956. a. rajati Tartu Riiklikus Ülikoolis kujutava kunsti kabinet, mille eesmärgiks on äratada üliõpilastes huvi kujutava kunsti vastu ning süvendada nende esteetilist kasvatust. Kuna ajaloo ja võõrkeelte osakonna üliõpilased peavad koolides täie tunninormi saamiseks omandama ühe lisaeriala, siis valmistab kujutava kunsti kabinet neid ette joonistamiseks. Vastava kursuse lõpetanud üliõpilased saavad joonistamisõpetaja kutse. Peale selle aga õpib kabinetis fakultatiivne grupp, kuhu kuuluvad peamiselt bioloogid ja geograafid, kes õpivad teaduslikuks tööks vajalikke oskusi, nagu tarbekiri, skitseerimine, tahveljoonistamine jne. Osa üliõpilasi, peamiselt kunstiajaloolased ja filoloogid, omandavad oskusi maalimises, graafiliste tehnikate kasutamises ja modelleerimises. Kabineti initsiatiivil korraldatakse üliõpilastele kohtumisi kunstnikega, kunstinäituste ühiskülastamisi jne. Kujutava kunsti kabinetit juhatajaks on maalikunstnik J. Püttsepp, õppejõududeks H. Pudersell ja E. Rebane.

1958. a. asutati Tartu Linna Kultuurimaja juures kujutava kunsti kaugõppekursused, mille töö kulges Tartu Kujutava Kunsti Kooli õppejõudude juhendusel. 1960. a. peale toimub kursuste töö Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis. Kaugõppekursustel täiendab oma oskusi rohkesti kunstihuvilisi üle kogu Eesti.

1951. a. alustas Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu Tartu Kultuurihoones tööd kujutava kunsti ring, mille töö kestab tänapäevani. Ring on korraldanud Tartu Riikliku Kunstimuuseumi ruumides rea Tartu isetegevuslike kunstnike tööde näitusi ja 1959. a. isetegevusliku maalikunstniku J. Sokolovi tööde näituse kultuurihoones.

*

Tartu kunstielus on möödunud 20 aasta jooksul olnud märgatavaid tõusu- ja lühikesi mõõnaperioode. Nõukogude võimu toetusel on kõigist raskustest üle saadud ning tänapäeval kulgeb Tartu mitmepalgeline kunstielu täies tõusuhoos. Tartu kunstnike nooruslikult omapärane, sisukas looming on võitnud töötajaskonna hulkade sooja poolehoidu ning on aratanud tähelepanu ka Tallinnas ja väljaspool vabariigi piire. Tartus on olemas kõik eeldused kunstielu õitsenguks ka tulevikus.

ÜHEST TARTU RAHVAVIISIKOGUST
JA RAHVAVIISIDE
VARIATSIOONILISUSEST

Tartus elanud muusikameeste tegevusest väärib märkimist tööala, millel on küllaltki otsustav osa olnud eesti rahvusliku muusikakultuuri rajamisel ja suunamisel, üritus, mille heaks on üsna järjekindlalt vaeva nähtud ligikaudu saja aasta vältel — rahvaviiside kogumine, uurimine ja kasutamine heliloomingus. C. R. Jakobson, meie rahvusliku muusikakultuuri pioneer, oli nõrдинud, kui 1869. aastal Tartus toimunud I üldlaulupeo kavas domineerisid kirikulaulud ja saksa viisid. Ta oli esimesi, kes osutas eesti rahvaviiside kogumise ja kasutamise vajadusele, kes nägi saksa mõisnike ikkest vabanemise ühe vahendina ka rahvusliku muusikakultuuri arendamist. Teed rajavaks sai tema koostatud koorilaulude kogu «Vane muine kandle healed», mille I osa (ilmus 1869) sisaldas juba kaks hiljem väga populaarseks osutunud rahvaviisi — «Miks sa nutad, lillekene?» ja «Meil aiaäärne tänavas». Jakobsoni külvatud seeme idanes Tartus tegutsenud Eesti Kirjameeste Seltsis, kus A. Grenzsteini ja A. Thomsoni ergutusel asuti rahvaviiside kogumisele. Laiaulatuslikuks ja päris järjekindlaks ei saanud seltsis rahvaviiside kogumistöö siiski kujuneda, sest ühelt poolt oli veel vähe noodistamisvõimelisi muusikamehi, teiselt poolt ei oldud jõutud kogumistöö vajaduse üldisele tunnetamisele. Tähelepandavamate saavutusteni jõudis aga mitmekülgne ja energiline muusikamees K. A. Hermann, viljakas helilooja ja Tartus ilmunud esimese eesti muusika-alase ajakirja «Laulu- ja mängu leht» toimetaja, kes Jakob Hurda eeskujul pöördus 1888. a. rahvaviiside kogumisele õhutava üleskutsega rahvahulkade poole. K. A. Hermanni rahvaviisikogu, mille suurem osa koosneb mitmelt poolt läkitatud saadetistest, küünib juba 2500 noodistuseni. Mitmete koorilauludeks seatud rahvaviisiväljaannete koostajana ja kirjastajana on Hermann tublisti kaasa aidanud rahvusliku muusikakultuuri edenemisele.

Kui K. A. Hermanni kogumistöö kandis veel mõneti juhuslikku ja pealiskaudset iseloomu, sest puudus ulatuslikum ja üksikasjaline tööplaan ja rahvaviiside noodistajaile ei asetatud teaduslikke nõudeid, siis rahvaluule doktor O. Kalda algatusel tõuseb see käesoleva sajandi algul kvalitatiivselt uude järku. Laiahaardelisest, oma aja tingimustes otse suurejoonelisest kogumistööst 1904.—1916. a. on osa võtnud eeskätt paljud Tartu ülikooli üliõpilased ja Peterburi Konservatooriumi üliõpilased, käies

suvi-suvelt läbi suure osa Eesti kihelkondadest. Koos laulutekstide ja vajalike andmetega esitajate kohta on nõnda talletatud üle 13 000 rahva-
viisi. Kodanlikul perioodil kujunes rahvaviiside kogumist organiseerivaks
keskuseks Eesti Rahvaluule Arhiiv Tartus, kuhu koondati ka enam-vähem
kõik varem kirja pandud viisikogud. 1930-ndatest aastatest alates pandi
siin H. Tampere algatusel üha enam rõhku rahvaviiside täpsele, mitmeid
uurimisülesandeid arvestavale noteerimisele. Teiselt poolt tuleb märkida
selle kogumisperioodi ühekülgsust — kuna peamine tähelepanu pöörati
vanimatele viisidele, jäi suhteliselt napilt esindatuks uuem viisivara.

Pärast 1940. a. sotsialistlikku revolutsiooni on rahvaviiside kogumis-
töö mitmes suunas laienenud ja süvenenud — nüüd juba kõigepealt Tar-
tus asuva TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahva-
luuleosakonna ja tema juhataja H. Tampere eestvõttel. Üha täienevad
rahvaviisikogud on omandanud uue kvaliteedi — viisid fikseeritakse kaas-
aja teaduse nõudeid arvestades, kogutakse andmeid, mis näitavad viiside
funktsioone, otseseid seoseid rahva elu ja tööga, rakendatakse kaasaeg-
set tehnilist aparatuuri — magnetofoni rahvaviiside jäädvustamiseks jne.
Rahvaluuleosakonna viisifond (kaasa arvatud varasemad kogud) hõlmab
nüüd ligi 25 000 rahvaviisi.

Ei ole vist põhjust pikemalt selgitada, milline suur ja hinnaline kunsti-
loomingu varalaegas siin leidub — nõukogude muusikakultuuris on aus-
tus rahvalaulude kui töötava rahva kunstiloomingu ja heliloomingu allika
vastu saanud juba muusikalise alghariduse põhikomponendiks. Siin aset-
sevad sajanditevanused esivanemate raske mineviku helisevad tunnista-
jad, orjade murede ja rõõmude elavad avaldajad, siin leiduvad värske
mineviku, töörahva vabadusvõitluse ja selle pööripäevade meeolude
kajastajad. Siin on tuhandetes niredes pulbitsev lai läte, mis on meie heli-
meistrite partituurides paisunud jõuliseks hoovuseks — eesti klassikali-
seks muusikaloominguks. Siin on lõpuks asendamatu materjal teadusele.
Sõltuvalt ajaloolistest olukordadest, kus sajanditeks raskesse orjusse suru-
tud talupoeg pidi elama üsna ühetaolistes primitiivsetes tingimustes, on
meieni kandunud suur hulk põhi-ilmelt väga vanu rahvaviise, mis muu-
sika ajaloolise arenemise uurimise alal äratavad tähelepanu rahvusvahe-
liseski ulatuses.

Käesolev kirjutis tahab tutvustada üht teist, võrdlemisi vähe tuntud
rahvaviisikogu — Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule
kateedri rahvaviisikogu. Kui 1946. a. kujundati see kateeder ülikoolis, siis
asetati rahvaluule eriala üliõpilaste õppeprogrammi ka välispraktika soori-
tamine. Et rahvaluulet saab õppida kõige paremini tundma otse elavat
traditsiooni jälgides, siis on seda õppeülesannet täidetud peamiselt rahva-
luule kogumise teel — igal üliõpilasel on tulnud vähemalt ühel suvel üli-
kooliõpingute kestel osa võtta rahvaluule kogumiseks korraldatud ekspe-
ditsiooni tööst. Ekspeditsioonide korraldamisel ja suunamisel on aga läh-

tutud ühtlasi kateedri teadusliku uurimistöo ülesannetest. Esimestel tööaastatel kogutud materjalid paigutati Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogusse, kus need praegugi säilivad, 1950. a. alates kogutud rahvaluule aga leidub kateedri ruumides. Kümne aasta vältel on peamiselt üliõpilaste poolt kogutud küllaltki mahukas hulk rahvaluulet, mida signeeritakse tähisega EKRR. Siin on ligi 14 000 lk. mitmesuguseid üleskirjutusi, nende hulgas ligi 3500 rahvalauluvarianti. Kõnealuse kogu rahvaviisifondile ongi pühendatud järgnevad read.

Esimestest köidetest leiame veel üsna vähe rahvaviisnoodistusi. Nii on üliõpilane Eno Raud 1950. a. juulis kirja pannud 10 rahvaviisi Tõstamaa ümbruses, Virve Väari (Murumaa) 12 rahvaviisi 1951. a. suvel Rapla rajoonis, Hillar Kala 3 rahvaviisi 1954. a. suvel Hiiumaal ja Otilie Kõiva (Niinemägi) samal suvel 2 rahvaviisi Kihnu saarel. Esimene suurem rahvaviisikorjandus pärineb allakirjutanult 1952. a. — Tõstamaa ümbrusest ja Kihnu saarelt on üles märgitud 142 rahvaviisi. Lõviosa — 110 viisi — moodustavad siin Pootsi lähedase Kavaru rannaküla lauliku Leena Petersoni palad. See laulik osutus erakordselt soodsaks objektiks — väsimatult võis ta päevade kaupa noodistajale laulda, esitades Tõstamaa rahvaviiside põhivara. Suurem osa tema lauludest olid uuemast põhiliigist — riimiliste rahvalaulude viisid, kuid 30 regiviisi näitasid vanemagi traditsiooni alalhoidmist. Palju huvitavat ja õpetlikku pakkus Leena Petersoni laulmislaadi lähem vaatlemine. Siin oli tegemist muusikaliselt loova laulikuuga sõna otseses mõttes, sest nii regivärsiliste kui ka riimiliste rahvalaulude viise kaldus ta korduval esitamisel suurel määral varieerima, mõnigi kord algsega võrreldes lausa tundmatuseni, kusjuures rõhuvast enamikus kujunesid ikkagi terviklikud meloodiad. Seetõttu on ka laulikult saadud viiside arv õieti tinglik, sest enamikul viisidest on keskmiselt kümnekond terviklikku meloodiat moodustavat varianti, mõnel viisil kuni mitukümmend. Leena Peterson oli ka andekas improviseerija, suutes hetkeliselt mistahes tekstile kujundada meloodia temale tuttavatest intonatsioonidest ja motiividest. Viisikogu lehekülgedel leidub rohkesti esituslaadi üksikasju tutvustavaid märkusi ja lauliku enese kommentaare.

1953. a. juulis korraldas kateeder ekspeditsiooni Kalevala rajooni Karjala-Soome ANSV-s. Siit tõi allakirjutanu kaasa 43 karjala rahvaviisi noodistust. Materjalis väärivad tähelepanu Kalevala-aineliste runode vanad viisid, aga ka mitmed uueilmelised lüürilised viisid improviseeritud tekstidele. 24 viisi esitas Tatjana Perttunen («Kalevala» kaudu kuulsaks saanud Arhippa Perttuse sugulane), kes tutvustas vanu karjala pulmaviise, mis oma retsitatiivsuse ja sõnarõhulise rütmika tõttu väärivad arvestamist ka eesti rahvaviiside arengukäigu uurimisel.

Sama aasta augustis kogus allakirjutanu rahvaviise taas Tõstamaa ümbruses ja Kihnu saarel (144 viisi), lisades neile 1954. a. suvel veel 9 viisi Kihnust ja 1955. a. 16 viisi Kihnu ja Ruhnu saarelt.

1955. a. suvel siirdus esmakordselt rahvaviise koguma üliõpilane Ingrid Rüütel (Ruus), kelle noodistused moodustavad suure osa kateedri viisikogus. Esimeselt retkelt Kihnu ja Ruhnu saarele tuli ta tagasi 82 noodistusega. I. Rütli üleskirjutused väärivad tähelepanu täpsuse poolest — on tabatud kõnelähedase retsitatiivse meloodika eri astmeid, fikseeritud poolest toonist väiksemaidki kõikumisi helistikulistest suhetes, märgitud häälelibistused (glissandod) jms. Suurel hulgal ja täpselt on registreeritud viiside variandid, mis eriti Kihnu materjali osas valgustavad rohkeid võimalusi, mis peituvad lihtsa regiviisimotiivi vabas loomingulises varieerimises. Ruhnust pärineva 20 laulu hulgas on huvitavaid näiteid intonatsioonidest, mida kauges meresopis asetseva saarekese elaniku kasutavad kaasaja teemadel improviseeritud laulude viisideks. Ruhnu põliselanik rootslane Peeter Rooslaid on esitanud 8 viiulilugu, millest mõned on endisaegsed Ruhnu rootslaste pulmatantsud.

1956. a. juulis kogus I. Rütel rahvaviise Saaremaal — Kihelkonna ümbruses ja Vilsandi saarel, noodistades 74 pala mitmesuguseid riimilisi rahvalaule, nende hulgas ringmängulaulude ja meremeeste laulude viise. Sama aasta augustis peatus ta veel Kihnu saarel, seekord rahvatantsude ülesmärkimiseks. Põhjalikud tantsukirjeldused sõnastas seejuures üliõpilane Milvi Sikk (Sakkis). Kihnu saarel on säilinud mõnedki vanemat tüüpi omapärased tantsud, omapärane on isegi valsi ja polka tantsulaad praegustel Kihnu noortel. Üliõpilased töid kaasa 22 tantsukirjeldust viisidega, nende hulgas sellised Kihnule iseloomulikud tantsud, nagu «Kalamies», «Takaladi», «Vares», «Valtsemuur» jt.

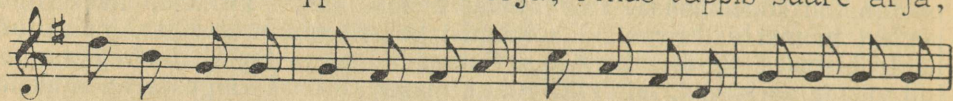
1956. a. alates on rahvaviiside kogumistöö laiendamiseks kateedri ekspeditsioonidest kutsutud osa võtma Tallinna Riikliku Konservatooriumi üliõpilasi ja heliloojaid. See ettevõtte on andnud häid tulemusi, rahvaviisifond on hakanud kiiresti täienema. 1956. a. suvest pärineb konservatooriumi üliõpilase Anne Ellerheina tähelepanuväärne viisikogu Harju rajoonist — Leesi ja Tapurla rannaküladest ja nende ümbrusest, mis sisaldab 125 noodistust. A. Ellerheina üleskirjutused on täpselt ja hoolikalt tehtud, eeskujulik on viiside varieerumise üksikasjade märkimine.

Viisid esindavad endist kuulsat Kuusalu lauluala. Ebatavaliselt suur on siin regiviiside arv — 56, mis näitab muistse laulutraditsiooni elujõudu, säilimist meie päevadeni. Viisides on esindatud peagu kõik tähtsamad regivärsilise rahvalaulu liigid, siin leidub ka huvitavaid üleminekuvorme vanematelt regiviisitüüpidelt uuematele. A. Ellerhein on suutnud mitmekülgselt tabada selle tähtsa lauluala muusikalisi erijooni — viimasel hetkel, sest kaua need põlised viisid elavas traditsioonis enam ei püsi. Materjali hulgas on ka 13 kandle- ja viiulipala.

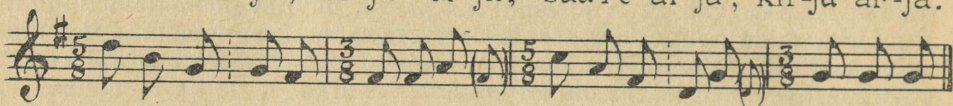
1956. a. valmis kateedril dots. E. Laugaste juhtimisel teostatud film «Kihnu pulmakombestik», kus ehtsate pulmakommete saatena on heli-

Rikas tappis suure ärja, rikas tappis suure ärja,

suure är-ja, kir-ju är-ja, suu-re är-ja, kir-ju är-ja.

Ma tapin vana varekse, ma tapin vana varekse.

Näide A. Ellerheina noodistusest Harju rajoonist — Tapurla lauliku A. Salströmi «Viru varese» algus.

ülesvõtetena jäädvustatud ka rida pulmalaule. Järgnevalt asuti setu rahvalaulutraditsiooni ja pulmakommete filmimistöole, mille ettevalmistamiseks ja soodustamiseks korraldati mitu ekspeditsiooni Eesti kaguosapi, Räpina ja Vastseliina rajooni, nn. Setumaa alale. 1957. a. suvel kirjutasid I. Rüütel ja allakirjutanu Obinitsas ja selle ümbruses üles 120 rahvaviisi, 1958. a. samas veel 76 viisi. Nendes noodistustes on püütud tabada kaasaegset setu rahvalaulutraditsiooni kogu selle mitmekülg-suses — alates vanematest viisitüüpidest ja lõpetades värskete improvisatsioonidega, ühehäälses ja mitmehäälses esituses. Setu rahvaviiside noodistamist raskendab teatavasti laulude esitamine mitmehäälses kooris, kus häälte tonaalsed suhted ei püsi sageli tavaliste või siis puhtate intervallide piirides. Meie tähelepanekud ja eeskätt saatehäälte varieerumise üksikasjaline märkimine näitasid, et need omapärased tonaalsed suhted on mõneti seletatavad üksikute häälte meloodilise iseseisvusega. Üks madalama «torre» (mida on peetud saate-, mitte iseseisvaks hääleks) laulja kujundas ühe ja sama meloodia esitamisel kooris 20 erisugust viisivarianti. Tuleb seetõttu arvata, et setu mitmehäälsus pole niivõrd homofoonilist kui just polüfoonilist laadi.

Helilooja Vello Lipand käis Väandra rajoonis rahvaviise kogumas 1957. a. suvel. Tema viisikogu sisaldab 51 numbrit, nende hulgas 3 regiviisi, 42 riimilise rahvalaulu viisi ja 6 pillilugu. Siin leidub huvitavaid meestelaulude viise.

Tallinna Riikliku Konservatooriumi üliõpilased Eeva Hirv ja Ivika Leesmaa võtsid osa ekspeditsioonist 1959. a. suvel Räpina rajooni. Põhjaliku kogumistöö tulemusena töid nad kaasa 192 arvukate variantidega noteeritud rahvaviisi. Siin on suhteliselt suur hulk regiviise (34),

V. Luiga poolt esitatud madalama «torre» ühe takti variante samale meloodiale ühe regivärsilise rahvalaulu ettekandmisel. Üles kirjutatud U. Kolk Obinitsas 1957. a.

nende hulgas palju mardi- ja kadrilaule, aga ka mõned vanad pulmaviisid ja lastelaulud. Huvitav on see materjali osa, mis peegeldab regivärsiliselt rahvalaulult riimilisele üleminevaid vorme — regivärsiliste sõnadega, kuid uuemad, aga siiski regiviisi intonatsioone näitavad meloodiad või põhiosas regivärsilise sõnastusega, kuid salmilaulu vormi ja viisi saanud palad. Mitmeid variante leidub siin ka omapärase värvinguga Võrumaa viisidest, mis on laiemas ulatuses tuntuks kujunenud — «Haanja miis», «Lätsi külla kükäkilla», «Kulla imä, tsirgo imä» jt. I. Leesmaa on Mikitamäelt talletanud seejuures ka 17 setu viisi väga mitmesugustest žanridest.

Samal aastal on helilooja Ester Mägi rahvaviise kogunud Valga rajoonis Karula ja Hargla ümbruses, saades 67 noodistust. Temagi kogus on rohkesti regiviise, nende hulgas põliseid kvardi-ulatuslikke refräänilisi pulmaviise, mardi- ja kadrilaule, liulaul ja kaks rehepeksulaulu. Jaani-, aga ka kadriivisides võib täheldada siin läti rahvaviiside mõjustusi, noodistajal ongi tulnud üles märkida ka 3 meloodiat, mida on lauldud läti keelsete sõnadega. Ka E. Mäe kogutud materjalis on algeliste viiside huvitavaid arendusjärke — kvardiulatuslik pulmaviis on lüürilise väljenduse puhul muudetud paindlikumaks ja laiendatud sekstini, mõned regivärsilistes lüürilistes lauludes on refrään paisutatud meloodilisemaks. Kogus on arvukalt veel mitmete ringmängulaulude ja sentimentaalsete riimiliste armastuslaulude viise.

1959. a. on veel rahvaviise fikseerinud üliõpilane Malle Soll Saaremaal, Sõrve poolsaarel. 11 viisi hulgas on kesksed labajalavalsi-rütmilised laulud. Sellise rütmiga viisidel on siin nähtavasti lauldud ka mitmesuguseid päevakajalisi laule.

1960. a. suvel saatis kateeder välja koguni viis ekspeditsiooni. I. Leesmaa pani Ambla ümbrusest kirja 72 rahvaviisi. Regiviise on siin ainult

5, valdava osa moodustavad riimilised rahvalaulud väga mitmesugustest liikidest (ringmängulaulud, haledatoonilised armastuslaulud jms.) Ühelt Pankjaviitsast pärinevalt laulikult on I. Leesmaa siin üles märkinud ka 5 setu viisi. E. Hirv kogus ekspeditsioonil Räpina ja Tartu rajooni 136 rahvaviisi, nende hulgas 5 regiviisi ja 2 pillilugu. Ekspeditsioonist Viljandi rajooni võttis osa 3 viisikirjutajat. E. Mäe kogu sisaldab 14 (neist 3 regiviisi), koorijuht Valdar Viirese kogu 27 (neist 9 regiviisi) ja üliõpilase Karin Uiho kogu 10 numbrit (neist 3 regiviisi). Viru-Jaagupis ja selle ümbruses töötanud ekspeditsioonil noodistasid konservatooriumi üliõpilane Viive Hindrikson ja allakirjutanu kokku 164 rahvaviisi. Siingi on vaid mõned üksikud regiviisid, kuna valdava osa hõlmavad sentimentaalsete riimiliste armastuslaulude viisid mitmesuguste omapäraste kohalike variantidega, samuti ringmänguviisid. Külakroonika ilmega lauludes ja vanemates pulmalugudes näib Viru-Jaagupis olevat domineerinud labajalavalsi rütm. Saime ka humoorikate meestelaulude omapäraseid erksarütmilisi viise.

Nagu eelnevast näha, on kateedri kogusse laekunud küllaltki mitme-palgeline rahvaviisimaterjal — ülevaate sellest annab järgnev tabel.

Rahvaviiside noodistaja	Rahvaviiside kogumise koht	Regi-viise	Riimil. laulu viise	Rahva-tantse (viis kirjel-duse-ga)	Pilli-lugu-sid	Muud	Kokku
1. A. Alttoa	Rakvere raj.	4	3	—	—	—	7
2. A. Ellerhein	Harju raj.	56	55	—	13	1 soome	125
3. V. Hindrikson	Rakvere raj.	1	62	—	1	—	64
4. E. Hirv	Räpina ja Tartu r.	16	166	—	2	—	184
E. Hirv ja I. Leesmaa	Räpina raj.	8	42	—	—	—	50
5. H. Kala	Hiiumaa raj.	2	1	—	—	—	3
6. U. Kolk	Pärnu, Vastseliina ja Rakvere raj.; Karjala ANSV	131	278	—	12	97 setu, 43 karjala, 1 rootsi	562
7. A. Krikmann	Tapa raj.	—	2	—	—	—	2
8. O. Kõiva	Pärnu raj.	1	1	—	—	—	2
9. G. Laugaste	Valga raj.	—	1	—	—	—	1

Rahvaviiside noodistaja	Rahvaviiside kogumise koht	Regi- viise	Riimil. laulu viise	Rahva- tantse (viis kirjel- duse- ga)	Pilli- lugu- sid	Muud	Kokku
10. I. Leesmaa	Räpina ja Tapa r.	20	113	—	1	22 setu	156
11. P. Lepik	Rakvere raj.	2	1	—	—	—	3
12. V. Lipand	Vändra raj.	3	42	—	6	—	51
13. E. Mägi	Valga ja Viljandi r.	31	47	—	—	3 läti	81
14. E. Raud	Pärnu raj.	5	5	—	—	—	10
15. I. Rüütel	Pärnu, Kingissepa ja Vastseliina r.	22	126	22	5	98 setu, 8 rootsi	281
16. M. Soll	Kingissepa raj.	—	11	—	—	—	11
17. K. Uiho	Viljandi raj.	3	7	—	—	—	10
18. V. Viires	Viljandi raj.	9	18	—	—	—	27
19. V. Vääri	Rapla raj.	2	10	—	—	—	12
Kokku	14 rajooni	316	991	22	40	217 setu, 56 muud	1642

Kuna eriti viimastel aastatel on ekspeditsioonidel kasutatud ka magnetofoni, siis on kateedril kujunemas ka rahvaviiside fonoteek.

Eelnevas põgusas ülevaates oli mitmel pool rõhutatud variantide rohkest vaadeldavas rahvaviisikogus.

See kogule iseloomulik põhijoon pole kujunenud juhuslikult, vaid on sellesuunalise järjekindla töö tulemuseks. Kateedri ekspeditsioonide juhendamisel on alati tähelepanu osutatud vajadusele fikseerida rahvaviisid koos võimalikult kõigi muudatustega, mis selle elavas ettekandes viisi kordamisel avalduvad.

Rahvaviiside variatsioonilisuse jäädvustamisel on suur tähtsus rahvamuusika kui kunsti tunnetamise, aga ka rahvamuusika teadusliku uurimise mitmesuguste ülesannete suhtes. Variatsioonilisus, teose olemasolu üksnes variantide kujul on teatavasti üldse rahvaluule olemuse üks põhijooni. Sõltuvalt suulise leviku tingimustest ja iseloomust ei saa teosed levida ega säilida peagu kunagi täpselt samasugustes esituskujudes — laulikud ja jutustajad on sunnitud teost suuremal või vähemal määral

(vähemalt detailide osas) igakordsel ettekandmisel varieerima. On ilmne, et mõnigi kord ei piirdu laulik või jutustaja sellisel varieerimisel üksnes teose kui terviku restaureerimisega mälus püsivale traditsioonile enam-vähem vastavaks, vaid läheb ka omapoolsete improviseeritud lisandusteni, oma mõtete, meeleolude ja kunstimaitsse avaldamiseni teose ettekandes.

Eelöeldu kehtib ka rahvaviiside kohta. Rahvaviiside variatsioonilisuse iseloomu mitte teades on võimatu tunnetada nendes avalduvat kunsti, on võimatu mõista nende põhilisi arengujooni. Suures joones vaadelduna võib rahvaviiside variatsioonilisuse avaldusvormid jagada kahte laia rühma: 1) viisi kordamisel ilmnevad variatsioonid ühes ja samas laulu ettekandes, 2) variatsioonid, mis ilmsiks tulevad erinevate ettekandekordade viise võrreldes (eri laulikute poolt või sama lauliku poolt eri aegadel saadud samu viise võrreldes). Rahvaviiside variantidest on tavaliselt räägitud just viimast rühma silmas pidades. Need rühmad ei ole aga olemuslikult erinevad, sest ühes ja samas viisiettekkandes võib esineda rohkem ja erinevamaid variatsioone kui mitmelt laulikult saadud sama viisi variantides.

Kõige rohkem esineb üleskirjutustes väikesi variatsioone, mis kujutavad enesest näiteks viisi muutmist (kordamisel) ainult ühe tooni osas ja sedagi väikese intervalli võrra (vt. näide 1, esimene viisirida võrrelduna teisega) või siis meloodia püsimist samasugusena, kuid erineva rütmilise liigestusega. Kui võrd niisugused väikesed variatsioonid kuigi oluliselt üldmuljet meloodiast ei muuda (rütmilised variatsioonid aga kannavad enamasti sõnade rütmile kohandamise iseloomu), siis ei ole rahvaviiside kogujad varematal aegadel nende fikseerimist tähtsaks pidanud. Ometi tuleb juba nende väikeste variatsioonide puhul arvestada, et rõhuvas enamikus on siin tegemist loominguilise menetluse peegeldustega, varieeriva viisikujunduse avaldustega. Varieeriv viisikujundamine kui loominguiline printsiip kerkib ilmekalt esile aga suuremate viisimuudatuste juures — viisi ühe või mitme tooni muutmisel suurema intervalli võrra, terve motiivi või suuremgi viisiosa muutmise puhul. Selline kujundusprintsiip — meloodia varieeriv arendamine ja nüansseerimine — on üheks kõige põhilisemaks meloodia kujundamise võtteks muusikas üldse; kõik variatsioonilised vormid — alates lihtsate rahvaviiside väikestest variatsioonidest ja lõpetades kasvõi Beethoveni üheksanda sümfoonia finaaliga — on kõige üldisema kujundusprintsiibi poolest ses suhtes olemuslikus suguluses. Meloodia variatsiooniline kujundamine on üheks põhiliseks loominguprintsiibiks kõigi rahvaste muusikas — muidugi iga rahva juures erisugustes, omapärastes väljendusvormides. Seejuures on ilmne, et just rahvaviiside variatsioonilise kujunduse omapära jälgimine eri rahvaste muusikas avab meile tee nende rahvaste muusikalise omapära mõistmiseks üldse.

Et rahvaviiside variatsioonilisuses võib tabada mitmeid erinevaid stiile, siis tuleb seda vaadelda kõigepealt rahvalaulude põhiliikide järgi — iga põhiliigi viisides on varieerumine erineva iseloomuga. Väga rikkalik ja mitmekesine on variatsioonilisus meie regivärsiliste rahvalaulude viisides. Ühelt poolt leiame siin küll põhijoontes väga muutumatuena laulikult laulikule kandunud viise vanade tavandilaulude rühmadel (sageli igal rühmal omaette viis — «pulmatoon», «karjatoon» jne.), kuid juba samadeski viisides ühtlasi väga erinevaid variatsioone, teiselt poolt aga rohkesti viise, mille variatsioonilisus ulatub nii kaugemale, et vahel ei ole selge, kas on tegemist ühe viisi ulatusliku varieerimisega või koguni teise viisiga. Paljude viiside kohta võib öelda, et need on traditsioonis säilinud vaid skemaatilise põhikujuna, mille alusel laulik on iga kord improviseerinud laulu sisule ja meeleolule vastava konkreetse viisikuju — variandi, sageli võib koguni leida, et viisitraditsioon on määranud vaid kõige üldisemad struktuurilised alused — helilaadilised tugipunktid, meloodilise joonise tüüpilised suunad ja motiivide ulatuse — konkreetne viisikuju on aga lauliku poolt vahetult improviseeritud. Viiside varieerimise ulatus ja iseloom on suurel määral sõltunud lauliku isiksusest, lauliku musikaalsusest ja võimetest. On olnud laulikuid, kes oma kõiki laule on esitanud samal viisil ja ainult väikeste muudatustega, kuid on olnud ka neid, kes pole piirdunud igale laulule uue viisikuju leidmisega, vaid koguni sama laulu igale värsile improviseerinud erisuguse viisivariandi. Motiivide liitmisel ja varieerimisel on mõned improviseerimiskalduvustega laulikud osutanud üllatavat leidlikkust, silmapaistvat muusikalist fantaasiat. Karl Viljak, üks meie teenekamaid rahvaviisikogujaid, on kirjutanud Haljala laulikut kuulates 1913. a.: «Laulja vististi fantaseeris. Hakkas laulma: iga rida — ise viis.» Ühe teise lauliku kohta märgib ta: «Tervena viisi üleskirjutada, nimelt niisugustel juhtumistel, kus ta mitte teatud variatsiooni ainult teatud korral ei tarvita, vaid neid vabalt kord sinna, kord tänna paigutab, on võimata. Siis ilmuks nii suur arv neid võimalikka kombinatsioonid, mida kerge ehk ainult algebra abil välja rehkendada on... , kuid võimata üleskirjutada, olgu siis, et laulja paar kuud ainult sulle ette laulab ja sina ainult kirjutad ja kirjutad. Kuid kas siiski lõpule jõuaks on enam kui küsitav, kui laul näituseks oma 50—60 ridagi pikk on.» Peab järeldama, et regivärsilistes viisides, kus igal laulul ei ole oma kindlat individuaalset meloodiat ja kus algeline, kõnemeloodiale lähedaste retsitatiivsete intonatsioonidega helikeel ei võimalda veel laiaulatusliku, arenenuma meloodika väljendusvahendite kasutamist, on viiside varieerimine peamiseks loominguiliseks menetluseks ja ühtlasi muusikalise nautingu põhiliseks allikaks.

Regivärsiviiside variatsioonilisuse süvenemine aitab mõista laulude sisu. Kõnemeloodiale lähedaste viiside motiivide haripunktid tähistavad

mõnigi kord neid sõnu, mida laulik on tahtnud värsis rõhutada. Mõned laulikutel on viiside variatsioonid käinud käsikäes laulu kompositsiooniga — pikemas laulus on iga uut suuremat sisujärku alustatud uue viisivariatsiooniga. Andekad laulikud on sama viisi kasutades leidnud laulu sisule sobiva variandi iga laulu jaoks eraldi. Suurlaulik Epp Vasar on alustanud kurvameelset nekrutilaulu haledatoonilise minoorse variandiga, humoristlikku laulu sikusarvest pilli tegemisest aga mažoorse, kelmikusest pakatava variandiga. Haljala lauliku Liina Kaskmanni viisides on üllatav varjundirohkus samase meloodia varieerimisel: kord avaldab viisivariant kõige otsesemalt laulus leiduvat vaeslapse leina, kord orja alandustunnet, kord lõbusat hooplemist või uljust, kord rahulikku rõõmu.

Ka rahvaviiside arengukäigu mõistmiseks on variatsioonilisuse silmaspidamine vajalik. Kui vanimas viisikihis leiame ühe värsi pikkusi meloodiaid, siis kahe värsi pikkuste meloodiate vanemaks kihistuseks võib pidada neid viise, mille teine pool kujutab enesest esimese poole variatsiooni. Vanemate salmilaulude sidet regivärsiliste viisidega võib omakorda näha ülesehituses, kus kõik muusikalised fraasid on tihedas variatsioonilises suguluses. Variatsioonilisuse tundmine võimaldab fikseerida ka lokaalseid stiile meie rahvamuusikas.

Hoopis eri-ilmeline on setu viiside variatsioonilisus. Mitmehäälese laulmistava tõttu tuleb seda jälgida kõigepealt vertikaalses suunas — samaaegselt esitatavad eri hääled on siin enamasti üksteise variantideks. Kui võrd rohkesti siingi varieerimise võimalusi leidub juba ühes hääles, osutab näide nr. 2.

Erinevat laadi on ka riimiliste rahvalaulude viiside variatsioonilisus. Kuna siin on igal laulul juba oma kindel individuaalne viis ja arenenum muusikaline väljenduslaad rikkalike ja laiajooneliste meloodia kujundamise võimalustega ja rütmilise mitmekesisusega, siis on variatsioonilisuse osatähtsus jäänud tagaplaanile. Igal meloodial (kui laulu otsesel muusikalisel karakteristikal) on siin sedavõrd individuaalne ilme, et viisi varieerimine võib kergesti viia kompositsioonilise terviku rikkumisele. Riimiliste laulude viiside varieerumine on vähene (eriti võrreldes regi-viisidega), improviseerivat varieerimist laulu esitamise käigus siin peagu ei esine. Siiski võib siingi täheldada huvitavaid variatsioone, eriti vanemate viiside osas.

Eelnevas puudutati põgusalt vaid mõningaid rahvaviiside variatsioonilisuse küsimusi. Ei saa olla kahtlust, et meie rahvaviiside rikkaliku muusikalise sisu mõistmiseks on variatsioonilisuse lähem tundmaõppimine üks kõige otsesemaid teid. Eelkäsitletud rahvaviisikogu tähistab samme sellel teel.

Si mul olnud isatalu,
kodukoplit, kaasikut.
Kasvatas mind kuusesalu,
võoral õuel saunahütt.

Kolikoormal vankril suurel
jüripäeval viis mu tee.
Uues paigas vanad mured
lävel ootasid ju ees.

Karjapõlv ja korpas jalad,
katkend kuub ja tühi kõht,
kivikõvad leivapalad,
asemeks vaid paljas põhk.

Tõugata ja tõreleda
kodutut võis igamees,
kellel endal vireleda
polnud vaja võõra ees.

Hell vaid oli ema käeke,
kare tööst ja mullast must.
Ema järel süda väike
tundis kuuma igatsust.

Ema laule, muinasjutte
kuulsin metsakohinas.
Tema tanupaelte tutte
nägin põõsas vilkumas.

Aga kaugel oli ema,
mõisapõllul murdis tööd.
Tean, mind igatses ka tema
murerohkel mustal õöl.

F. K O T T A

KUI MUUSAGA VABRIKUS KÄISIME

Kord mul hakkas kahju
oma laisast Muusast:
konutas kušetil,
nii et valu puusas.

Igas tõmbetuules
lõdisema hakkas,
elu uuris ainult
avamata aknast.

«Muusa!»

hüüdsin talle.
«Kust see elukartus?
Läki külastame
mõnda käitist Tartus!»

Välja tuli Muusa
kabinetikarbist.
Meile avas ukсед
alumiinivabrik.

Muusa käed lõi kokku,
imestas, kui suur see.
Vaatas, kuidas tehti
kastruleid ja kruuse.

Vaatas üksisilmi,
meistri juurde astus,
ütles:

«Täiskuud taevas
meenutab see kastrul.»

Meister muigas,
vastas:
«Kuu on taevakeha.
Meie võime maa peal
parematki teha.»

Muusa, mõttes kastrul,
kordas: «Uhke asi!»
Nõnda valutsehhi
neiu talutasin.

Väikse ahju suu ees
kuumas kumas seistes
nagu muiste õnne
kulpe
valas meister.

Muusa vaatas kulpe,
ühe mulle tõi siis,
ütles:
«Meenutavad
sõnajalaõisi.»

Lihvijatest keegi
selle peale ütles:
«Nemad — neiud — on siis
murueide tütrede.»

Punastas mu näitsik,
kuid end kogus ruttu,
küsis:
«Miks ei sobi
töömees muinasjuttu?»

Nagu kuri sarvik
kulda ta ei peida.
Tema tehtud õisi
igauks võib leida.

Ta on valges ruumis,
mitte mustas põrgus.»
Ja näis:
tsehh sai juurde
avarust ja kõrgust.

Minu Muusa aga
palus kopa meistritl,
naeratas

ja mulle
ulja pilgu heitis.

Peagi hallis vormis —
otse imeasi —
hõbedased värsid
kuumalt helendasid.

Nendes ülistati
kuldseid meistikäsi,
mida kõikjal vaja,
mis ei naljalt väsi.

F. K O T T A
L Ö V I T Ü T A R J A V A R I

Noor Emalõvi liival nägi oma Varju.
«Miks käid mu kannul, nurjatu?!» ta karjus.
«Käi Eeslitütrega, kui vajad sõbratari!»
Kuid näis, ei mõistnud teda tume Vari.
Seetõttu järgneb faktiline lisa:
kes neiu isa?

Ta paps on Lõukoer, mitte lihtne koer.
Intellõvgent Intellõvgendi poeg.
Ja kõige suurem mees Sahaaras.
Kolm koobast Tiigrilt enesele haaras
ja haarab veel, kui vaja.
Kus Varju isa kuulsus, au või maja?
On selge nüüd:

ei soovi Lõvi-paps,
et läheks ükskõik kellele ta laps.
Kao, Vari, kannult!

Sinu kuulsus üksnes
muid soove äratab ehk Lõvitütres.

Jäi muutumatuks Varju eluviis.
«Mats! Mühakas!» ta kuulis siis.
Kõrk Lõvitütär võttis hoogu
ja hüppas troopilisse pilliroogu.
Seal lamas Boagi matside eest peidus.

Küll oleks hea, kui mujal neid ei leiduks!

*Õ*eel ei ole päike
 vallutanud linna.
 Alles pilveserval
 särab päevapiir,
 aga juba, müürsepp,
 sinu kätt ja rinda
 kuldab ülal hommikune kiir. —

Seisad kõrgel
 karges tuules,
 väle kellu peos.
 Teretulnud loomislules
 on su lihtne teos.

Avarasse majja
 asub peagi üürnik —
 sinu võitlussõber,
 kaevur või poeet.
 Rahuõnne kantsiks
 laod sa, meister, müüri,
 pesapaika sõprusele teed.

Sajandeile soojust
 jagavad need seinad,
 mida täna laovad
 sinu targad käed.
 Ime siis,
 et sulle
 tellinguil, kus seisad,
 esimesi kiiri jagab päev. —

Seisad kõrgel
 karges tuules,
 väle kellu peos.
 Teretulnud loomislules
 on su lihtne teos.

„Sinisõrmikud!

Olla valmist!
Kevad kiirustab, meil on rutt.»
Nõnda tiirlema hakkab valsis
kümme kannikest, tüdrukut.

Mütsid kollased, sukad roosad,
helesinised kindad käes,
jalad kerged ja sammud hoogsad,
silmsis sädelev kevadpäev.

«Sinisõrmikud!

Paistab päike,
lõoke lõõritab, meil on hea.»
Muutub vabamaks
väike käeke,
piht ja küünarnukk, tõuseb pea.

Lilled hõljuvad, mõnulevad,
nende päralt on aas ja luht.
Nende juures on tädi Kevad,
neiu-sinisilm, ringijuht.

Lilled laulavad, helisevad,
lilled lendavad nagu tuid.
Äga pinkidel

vanaemad
näole tõstavad rätikuid.

Vanaemade meelt ehk vaevab
äralennanud tuike too,
keda tagasi nende taeva
ükski vägi ei enam too?

Või teeb südame hellaks hardus,
kõiki lohutav, trööstiv rõõm,

et ei iialgi talveks tardu
ilujanune nooruslõõm?

Tuvi lendab!

Kuid vaata, vaata!
Lavataevasse tõuseb pilv.
Hukatusse on valmis saatma
kannikesi aprilli ilm.

Mustal pilvel on maru kaasas,
araks muutuvad tantsupaad.
Sadu sahiseb üle aasa,
lilled koolduvad vastu maad.

Kuid ei alistu ega hukku!
Päikest tulvil on jälle aas,
oja vuliseb, kägu kukub.
«Sinisõrmikud!

Tõuske maast!»

Lilled tõusevad, värelevad,
jälle elab

ja lendab tui!

Hallid muhedad vanaemad
pingil istuvad naerusui.

JÄISES TUULES SEISAN PALJAPÄI

Jäises tuules seisan paljapäi
 lihtsa halli monumendi ees,
 mõtlen:
 siia kalmu varju jäi
 üks me parim võitlusseltsimees.

Niiskeid lehti tuul lööb tiigivette...
 Samba jalal kirendamas pärgi...
 Kivisse,
 Su kalli nime ette,
 kujur raius
 komsomolimärgi.

Seisan.
 Lein on kustumatult sügav.
 Lein ja hellus
 kuumaks kütab kivi.
 Nagu elus leegitses Su süda,
 särab nüüd Su
 kangelasenimi.

Nagu elus...
 Aastailt nooruk veel —
 lihtsat rõõmu leidsid igas piskus,
 unistasid...
 Aga karmil teel
 Sinu tahe edasi meid kiskus.

Nagu elus...
 Sinu sõbrad Sult
 innustust said.
 Nüüdki kõrvus kajab:
 «Nurinata, optimistlikult!
 Musti mõtteid... ainult reetur vajab.»

Nagu elus meie keskel käid,
paindumatu justkui terassoomust!
Aga ikka inimlikuks jäid
Sinu teod

ja Sinu võitlev loomus...

Kõik, mis anda, endast andsid Sa,
õhutades teistes võiduusku.
Punast lippu auga kandsid Sa.
Sinust üllas mälestus ei kustu.

Nüüd pole ühti aega viita,
nüüd on niita, nüüd on niita!
Lenda vilja sisse pikalt,
vikat!

Kes see jalgu jääb veel hoole?
Kes see vaatab metsa poole?
Kes see räägib tühja juttu?
Ruttu!

Nüüd pole ühti aega viita,
hiljem tehtud tööd võib kiita.
Ära aga, vikat, kivvi põika —
lõika!

Laskem kämblad käia kurjalt,
nii et auru tõuseb turjalt!
Töö on teinud meist ju vahva
rahva.

Nüüd pole ühti aega viita,
nüüd kõik jõud on tarvis liita —
ega siis ise ju saak ei nihku
pihku.

Hõissa jõudu, hõissa tervist!
Põllu lööme lahti servist —
siis kombaini kord on sinna
minna.

Nüüd kappi, õitekirju seelik
ja rihmuline rannaking.
Käest lipsas suvi ülemeelik
ning tööle sügis kutsub mind.

Taas kitliküünarnuki paikan.
Pea triigitud ka sitsirätt.
Ma tunnen, kummaliselt paitab
mu sissepääsu-luba kätt.

Kui suvesülle hing siit lendas,
ma ukсед järsult kinni lõin —
nüüd vaikselt tänu kannan endas,
et jälle avada nad võin.

Siin tuttavlikult käe all võppub
töömürast trepikäsipuu.
Vist uute kardinade tõttu
kõik tundub pidulik ja uus.

On sirgund pikemaks kui varem
me aknal haraline lill.
Näib tööpink mugavam ja parem
ja vähem valus vastne vill.

Ma tean, siit kevad võib mind viia,
kui lõhnab mets ja pungi loob.
Kuid nagu koju siiski siia,
tean, iga tee mu jälle toob.

Seinale libiseb, peatudes loosunginurgal,
avatud aknasse tunginud päikesevõõt.
Piduiik elevus. Vanima tööliste hulgast
saadavad kaasiased puhkama kauasest tööst.

Vaatan ta käsi, mis kohmetult sulle on pandud.
Võõrana nendele tundub see puhkamispaik.
Meilegi sageli heldelt nad abi on andnud,
raskema töögagi kiiresti valmis nad said.

Kuulatab kaaslaste südamest tulevat juttu.
Värahtab tihti nii mõnegi rääkija hääl.
Kingiti lilli. Ja tüdrukud hoiavad nuttu.
Loojeneb päikene, pärjates istuja pääd.

Tõuseb, et tänada . . . Silmad küll ütlemispäri —
sõnadest ainult tal korraga puudu on nüüd:
«Mis te n'd mind, vanameest!» . . . Pole see tasane värin
õitesse peidetud sõrmedes aastate süü.

Harjumus lahkujat tööpingi juures veel peatab,
vaikselt ta väljudes sulgub siis tehase uks.
Muretut puhkamist soovides tore on teada —
temale taevas jääb alati pilvituks.

1958.

T. L E H T M E T S

R O T I D

*Lääne-Saksamaal aktiveeruvad
fašistlikud elemendid.*

(Ajalehest)

Õösel, kui inimesed magavad,
jooksevad tänavatel rotid
ja trummeldavad soomustatud sabaga
sõjamarssi lootuse tühjal kotil.

Laaberdavad noored romantika laial teel —
haakriste müüridele krabavad
või kriipseldavad neid ajale,
kui kojamehed magavad.

Oi teie — maailma tõeveski
katkuse koonuga asukad!
Võite piiksuda isekeskis —
teie hääled pole pasunaks.
Avage kord päeval oma öölooma silm,
siis vast taipate ometigi,
et lõplikku rahu tahab kogu maailm,
ja see aeg on ligi.

1960.

L. H A I N S A L U
P E A S T A M I N D, O H A B I M E E S !

[Viini märkmikust]

Maarjake, avita, Maarjake, päästa,
eksinut häbist ja vaevadest säästa!

Maarja, su altaril raha ja anded,
küünla tõin paisima su jahedat jalga.
Ära mind tõuka ja ära mind salga!

Lehekuu lembuse, viinakuu vanded
unustas, purustas kallis.
Kuhu mul astuda, kuhu mul minna:
pilgud kui vibud on kõikidel vinna!
Isa ei halasta, sõtsed ei salli.

Maarjake, meenuta, ise sa kandsid
ilmale isata maimu.
Hinge ja au — kõik temale andsid.
Minugi murest sul aimu?

Maarja, ma külmetan — kalgid on kivid,
rõskusest kumiseb vaikus.
Armutult vaatavad jumalarivid,
pilkavat naeru vist kaikus.
Maarjake, halasta sinagi, säästa,
suudad, siis avita, jaksad, siis päästa!

Marmorist silmad ei ehmu,
marmorist silmad ei pehmu,
marmorist süda on kurt.

SISUKORD

<i>Saateks</i>	5
E. Hiir — Tartu kirjanduslikust elust	9
N. Pino — Vaata teraselt inimest enda kõrval	13
A. Paas — Kristlik kasvatus	26
L. Kerge — Kaks visiiti	39
V. Raidaru — Tütarlaps valge rätikuga	47
A. Siivas — Hundid	57
A. Kaal — Vabanemine	78
H. Puhvel — A. H. Tammsaare Hugo Treffneri gümnaasiumis	92
E. Kampus — 20 aastat nõukogude «Vanemuiset»	122
J. Simm — Märkmeid sümfooniaorkestri alguspäevilt Tartus	156
E. Kõlar — Tartu sümfooniakontsertidest	162
A. Allikvee — Mälestus Tartust	164
J. Bleive — Lüürilisi palu	167
I. Kahro — Karjane	169
R. Ritsing — Las ma olen lind!	170
V. Erm — 20 aastat nõukogulikku kunstielu Tartus	172
U. Kolk — Ühest Tartu rahvaviisikogust ja rahvaviiside variatsioonilisusest	194
A. Paas — Lapsepõlv	205
F. Kotta — Kui Muusaga vabrikus käisime	206
F. Kotta — Lõvitütar ja Vari	209
F. Kotta — Laul müürsepast	210
F. Kotta — Kannikeste valss	211
P. Haavaoks — Jäises tuules seisan paljapäi	213
A. Kaalep — Niidulaul	215
M. Seping — Jälle tööle	216
M. Seping — Vahetus lõppes	217
T. Lehtmets — Rotid	218
L. Hainsalu — «Peasta mind, oh abimees...»	219

A
23596

51352

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00366990 2

A
23596
S1352

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00366990 2

Siin Tartu...

*Siin
Tartu...*